

बुद्धचरित

(એડવિન આર્નોલ્ડકૃત જંમ્બુવેતિમાંથી ૩૮૯૧૩ પ્રસંગો)
(EPISODES FROM THE LIGHT OF ASIA)

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનારઃ
નરસિંહરાવ લોળાનાથ

આવૃત્તિ પહોલી

ક. સ. ૧૯૩૪

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

સ્પષ્ટીકરણ

આ સંગ્રહમાંનાં કાવ્યો, બેનો અપવાદ બાદ કરતાં, સર એરિવન આર્નોલ્ડ કૃત *Light of Asia* માંના અમુક ભાગોનાં ભાષાન્તરો છે; અપવાદમાં

૧ છુદ્દનું ગૃહાગમન

અને ૨ તદ્દયુગ

એ બે કાવ્યો છે. હેમાંનું પ્રથમોક્ત કાવ્ય ૨૧. બોદાદકરની કૃતિ છે, એ કાવ્યની અવતરણ નીંધમાં મળુ દર્શાવ્યું છે, અને તે યેવાની પરવાનગી આપનારનો આભાર માન્યો છે. ઉત્તરોક્ત કાવ્ય, તદ્દયુગ, મ્હારી કેદપનામાંથી જ પ્રગટ થયું છે તે વાત ટીકા પૃષ્ઠ ૧૨૨ માં, અન્તભાગમાં, મુદ્રવેલ્યું છે. બાકીનાં કાવ્યો-અને તદ્દયુગ પછી-કિંચે કિંચે રચેલી ઉદ્ધૃત કર્યાં છે તે નીચે આપેલી નીંધ ઉપરથી જણાશે:

૦ મુલમ્ કાવ્ય વિશે અવતરણ નીંધમાં માહિતી આપી છે. હેમાં ઉમેરનાનું કે એ કાવ્ય 'વસન્ત' સંવત્ ૧૯૮૦ ના જ્યેષ્ઠ માસના અઠર્ધમાં પ્રગટ થયું હતું; નામ "વારતવાન" એમ રાખ્યું હતું.

૧ પ્રેમગ્નન કાવ્ય સંવત્ ૧૯૭૭ ના માધ્યમા ('વસન્ત'ના) અઠર્ધમાં પ્રગટ થયું હતું.

૨ મહાભિનિષ્ક્રમણ કાવ્ય 'પુરંકાર'માં અંક ૭૬ માં દાખલ છે. મ્હારા એક હરિકીર્તનને પ્રસંગે એ રચાઈ ચોભયું હતું. તા. ૨૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૨ ને દિવસે એ કીર્તન સાન્નાકુચમાં કર્યું હતું.

૩ વિજાગોતમી કાવ્ય 'પુરંકાર'માં અંક ૭૨ માં દાખલ છે. અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરમાં ઈ. સ. ૧૮૯૧ આખરમાં કરેલા હરિકીર્તનમાં એ લીધું હતું.

૪ કુલાતલી વ્યા એ કાવ્ય ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના "ગુજરાતી"ના ૧૫ મી અક્ટોબરના (દીપોત્સવી) અંકમાં પ્રગટ થયું. તે પૂર્વે તાલેખર ૧૯૨૧ માં સાન્નાકુચના હિન્દુ સ્ત્રીમંડળમાં કીર્તનમાં

ચોખ્ખું હતું. તે પછી વળી તા. ૩-૩-૨૪ ને દિવસે સાન્ટાક્રુઝમાં (હાલમાં રવ.) ગિરભશંકર ત્રિવેદીના ઘરના વાસ્તુપ્રસંગે કીર્તનમાં વાપર્યું હતું.

૫ હુદ્હું પ્રલોમન એ કાવ્ય ઈ સ. ૧૯૧૪ માં સેપ્ટેમ્બરમાં મુંબાઈમાં કરેલા હરિશ્ચીર્તનમાં રચીને વાપર્યું હતું.

*૬ વિયોગિની ચક્ષોષરા એ કાવ્ય 'નૃપુરઝંકાર'માં અંક ૪૦ મે દાખલ છે.

૭ હુદ્હું યદ્યાગમન રવ. બોટાદકૃત 'નિર્ઝરિણી'માંથી જાપાડી લીધું છે, (પરવાનગી લઈને).

૮ તદ્ગુણ કાવ્ય 'નૃપુરઝંકાર'માં અંક ૧૮ મે દાખલ છે. 'વસન્ત' ૧૯૬૯ ના આશ્વિનના અંકમાં એ પ્રગટ થયું હતું.

આ સર્વ છૂટક છૂટક વેરાયલા ચરિત્રમણ્ડકાને એકત્ર એક સૂત્રમાં પડેલીને બાચકબર્ગ આગળ મૂકવાથી નવીન ચિત્ર ઉપસ્થિત થઈને જુદા પ્રકારનું દર્શન થશે, એ વિચારીશું તે આ પ્રયાસ નિષ્પ્રયોજન અથવા પુનરુક્તિદોષથી દૂષિત નહિ લાગે. તે ઉપરાંત એ નવીન અંશના ઉમેરા કર્યા છે તે પણ આકર્ષણમાં સહાયભૂત થશે:

(૧) દીકામાં કેટલાક નવીન વિચારો છૂટક છૂટક વેરાયા છે અને રચના સુદૃઢ થઈ છે.

(૨) પ્રત્યેક કાવ્ય માટે અલ્લેકું ચિત્ર, સાદું અથવા ત્રિરંગી, મૂક્યું છે.

આ ચિત્રોમાં કેટલાક વિવેચકોને ઊનતાઓ જણાશે; મદને પણ પૂછું સંતોષ થશે નથી,† તે માટે મૂળ ચિત્રકારના કરતાં ખર્ચકે તૈયાર થઈને પ્રેસમાં છાપવાની ક્રિયામાં કેટલીક ઊનતાઓ પણ કારણભૂત હશે. આમ છતાં મૂળ ચિત્રકાર, રા. જગમોહન મિસ્ત્રીએ

* જમ્બુજ્યોતિના હપુ રૂપ તરીકે આ પ્રસંગમાળા (કાવ્ય ૧ થી ૬)ની અનુચિત નહિ ગણાય. 'જમ્બુજ્યોતિ' તે ક્યારે ઘડાશે તે કહેવું અસાધ્ય છે.

† દાખલા તરીકે, વિયોગિની 'યયોધરા'ના ચિત્રમાં "નેત વસન જ નહુ નાખ્યું હર ઉપર ને આડું" છે એ સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થઈ નથી—એ ચિત્ર થઈ ગયા પછી ફેરફાર કરાવતાં અમ લેતા પડે તેમ હવું. તેથી એ ઊનતા જતી કરી પડી,—મદારી ઇન્જાવિકેદ્ જીલ્લા પણ ન્દાની ન્દાની ઊનતાઓ જણાશે.

લીધેલા પરિશ્રમ માટે, તેમજ હેમની કલાધોળના માટે, અહિં ઉપકાર ના માનું તો નગુજો જ મદારી બંધને હું ગણું.

રા. જગમોહનદાસ મિસ્ત્રીનો પ્રથમ પરોક્ષ પરિચય મૂકે રા. ન્હાનાલાલ કવિના એક અનુપમ સીન્દર્યવાળા ગદ્યકાવ્ય-‘અમર પંથનો યાત્રાળુ’ એ મથાળાનું ભેયું ને તે સાથેનું ચિત્ર એ ચિત્રકારનું ભેયું, હેના સીન્દર્યથી હું આકર્ષાયા-તે વખતનો હતો. તે ઉપરથી મૂકે ધમ્મા ધર્મ કે આ પુસ્તક માટે ચિત્રો જગમોહન કને ચીતરાવું. તે પ્રસંગને પરિણામે પરિચય વધ્યો. એ પરિચયચુંબલાનો બીજો એક મધુર અંકોડો મદારા દીદિત, સ્વ. પ્રેમકુમાર, હતો. એ બંને કલાસક્તોને પરસ્પર વિચાર, કલ્પના, ઇલાદિની આપણે કરનારી કલાપરામણ ચર્ચાઓ થતી હતી.

“ગુજરાતી” ગ્રેસનો-અર્થાત્, સાર્થ નટવરલાલનો મદારે અસાધારણ ઉપકાર થયો છે, તે અહિં સ્વીકારું છું. હેમના સીજન્ય વિના આ પુસ્તક વિલગ્ન ખમી રહીને પ્રગટ થાત જ નહિ.

મનીન વિભા
ખાત (મુંબઈ-૨૧)
તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

નરસિંહરાવ લોખાનાથ .

અનુક્રમણિકા

સ્પષ્ટીકરણ	
મુલમ્	૧-૨
પ્રેમપ્રસન્ન	૩-૧૧
મહાભિનિષ્ક્રમણ	૧૨-૧૬
કિસાગોતમી	૧૭-૨૧
સુગતાની કથા	૨૨-૩૨
બુદ્ધનું પ્રવેશન	૩૩-૪૫
વિયોગિની યશોધરા	૪૬-૫૦
બુદ્ધનું શ્રદ્ધામંત્ર	૫૧-૫૭
તદ્વચ્ચ	૫૮-૬૦
ટીકા	૬૧-૧૨૮

શુદ્ધિપત્ર

[પ્લેલો, વ્લેલો, વ્લેલુ, બેલી, બેલી, પ્લેચ્ચો, સોડે, રોડે, છલ્લાદિમાં વિરત એકાદ એકાર માટે અવળી માત્રા ના હોય ત્યાં તે કરી લેવી.]

૫૪	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩	કડી ૧૨ પં. ૧	ધાપ	ધાર્પ
૧૫	કડી ૨૫ પં. ૧	એક;	એક,
૧૬	કડી ૩૪ પં. ૧	વાણી;	વાણી;
	„ પં. ૨	મર્દિ,	મર્દિ
૩૫	૧૪	screeno	screeno
૪૧	૧	અગડી,	અગડી
૪૮	કડી ૨૫ પં. ૨	ત્રેમચર	ત્રેમચર
૫૩	સ્તો. ૫ પં. ૧	મહ	મહિ
૫૪	સ્તો. ૭ પં. ૧	પૌરાનો	પૌરાનો
„	„ પં. „	પામે	પામી
„	„ ૧૦ પં. ૨	આમિતા	આમિતા
૭૧	કડી ૧૬ ની ટીકામાંના ઉલ્લા, કાઉલમાં મુક્યા લાકપને અદલે નીચે પ્રમાણે વર્ચિતું:— (‘નૂપુરઅંકાર’-આવૃત્તિ બીજીના પૃષ્ઠ ૨૨૬ મે, ‘સ્વેચ્છાશ્વીકાર’ કાવ્યની ટીકામાં આ ઉપનિવૃત્તિ વચન આપ્યું છે.)		
૫૪	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૭	૧૩	phyician	physician
૮૨	૬	આ રીતે)	(આ રીતે)
૧૦૭	૧૨	અમિર્ના	અમિર્ના
„	૧૫	„	„

PARATIYA VIDYA BHAVA

પુસ્તકચરિત

(એકવિન આનોલિકૃત જંબૂજયોતિમાંથી કેરલાક પ્રસંગા)

મુલ્યમ

ઈ. સ ૧૯૨૪ માં તા. ૧૮ મી મેને દિવસે સાન્ડાકુમ્હની પેલી પાર લુવે નામના ગામડામાં શેઠ નરૌતમ મોરારજીના બંગલાના કોમ્પાઉન્ડમાં “લ્યુદ્ધજ્યંતી” નો સમારંભ થયો હતો. તે પ્રસંગે કાંઈક ઉચિત ગીત રચી આપવાની આજ્ઞા રા. ધર્માનન્દ કોસામ્બીએ કરવાથી આ ગીત મેં રચ્યું હતું. તે સાન્ડાકુમ્હની એ યુવતીઓએ ગાયું હતું. આ કાવ્યમાં પ્રેરક બળ આપાનું હોવાને લીધે સ્વરૂપમાં કાંઈક જીનતા હોવાનો સંભવ છે. તેટલે અંશે રસિક સુચોની લગા માગ્યું. છતાં, આ કાવ્ય-શુભને માટે મુલ સ્થાન માટે એ ઉચિત બહુશો એમ હું માનું છું. મહાકાવ્યના પ્રખન્ધને વિશે દૃષ્ટીનું વચન છે:

આશીર્વાદશ્રિયાવસ્તુનિર્દેશો વાપિ તન્મુલમ્ ॥ (કાવ્યાર્શ
I. ૧૪) સાહિત્યર્પણકાર પશુ કહેછે:

આદૌ નમસ્ક્રિયાસ્તીર્થા વસ્તુનિર્દેશ એવ વા । (VI ૩૧૯)

એમ વસ્તુનિર્દેશ એકલો હોય તો પશુ બસ જણાય છે. Light of Asia મહાકાવ્ય છે; મ્હારે આ હેતુના સંદેપ સંગ્રહ હેના સ્વરૂપની જાણ લઈ સકશે; તેથી તે માટે આ પ્રખન્ધના મુખ્ય તરીકે આ કાવ્ય મૂક્યું છે; ત્હેમાં, કદી ૧ માં સહજ પ્રચારારૂપે, કદી ૨-૩ માં સંદેપમાં પશુ સંગ્રહારૂપે, અને ખીછ કદીઓમાં સૂચકરૂપે, વસ્તુનિર્દેશ, -દૃતા-તત્ત્વ અંશુસિ-દર્શન આવી બનય છે, તેથી મુલ્યમ એમ સંગ્રા આપી છે.

મુસમ

૧૯૧૭

(૩૨૫)

એક ઊગ્યો ભારતભાણ,

હજારો વર્ષ થયાં;

સાધ્યો અમૃતક પથ નિર્વાણ,

હજારો વર્ષ થયાં.

વસ્યાગની અન્ધ રજનીમાં ભારતમુત ભટકત રે;
કપિતવસ્તુમાં ઊગ્યો બાનુ, દાખવવા શુભ પંથ,

હજારો વર્ષ થયાં.-૧

રાજવિભવ મુખશ્યા છાંસી વનમાં ઠહું પ્રયાણ રે;
શુદ્ધોદનનો પ્રિય મુત મીઠો યથોપરાનો માણ,

હજારો વર્ષ થયાં.-૨

ઉગ્ર તપો તપો, જ્ઞાનપથે ધર્મો, આરવિજય મેળવિયો રે;
સમ્માસંયુદ્ધ બની જગમાં, ન્યોતિ વિરલ રેલવિયો,

હજારો વર્ષ થયાં.-૩

જન્મ જરા ને મૃત્યુ તણાં દુખ કરવાને નિર્મૂળ રે;
દયા અને વિદ્યાનાં શરો દાખવિયાં અણમૂલ,

હજારો વર્ષ થયાં.-૪

નેરંજરા નદી ! તું ધન્ય જ ! જોધિ તફ ! તું ધન્ય રે !
વારતભૂમિ-ઉદ્ધારક ઊગ્યો જરહાં પૂન્યમનો ચંદ,

હજારો વર્ષ થયાં.-૫

હજી તપે એ ભારતભાણ, અમી ઝરે એ ચંદ રે,
તપજો, અર્મા ઝરજો, અમ કાજે નિર્વાણ તણે પંથ,

હજારો વર્ષ લગી.-૬

૧ પ્રેમપ્રસૂન

સિદ્ધાર્થના જન્મ સાથે જ્યોતિર્વિદ્ય તથા ઋષિજન
ભવિષ્યકથન કર્યું હતું કે આ કુમાર વિશ્વસંસારથી વિરક્ત
થઈ અન્યરૂપે જન્મતો સમાધિ યશે. બ્રાહ્મ, યૌવનારમ્ભ,
સર્વ સમયમાં સિદ્ધાર્થનું મનનું વલણ વિષદાણુ જોઈને રાગ
શુધ્ધિદાન ચિન્તામગ્ન રહેતો. મન્ત્રીઓને ભેગા કરીને મસલહત
કરી, તેને પરિણામે એક અપૂર્વ સ્વયંવર જેવી યોજના કરી,
તેને અન્તે યશોધરાની સાથે, પૂર્વજન્મના સંબંધીને બળે,
તારામૈત્રક ચતાં વાંત પ્રેમકુસુમનો (પ્રયનનો) પ્રસવ થયો.-
આ પ્રસંગ આ કાવ્યમાં છેડાયો છે.

Light of Asia (ઐશ્વિન આનોલકૃત), સર્ગ ૨,
પં. ૧ થી ૧૦૩ માંના ભાગનું આ ભાષાન્તર છે.

પ્રેમપ્રસૂન

(વધાન)

આમ કરતાં રાજવી કુમાર કીધ પ્રવેશ
નવ યૌવનના ઉદાનમાં, વય અષ્ટાદશ બેશ રે. ૧

(દાન)

વય અષ્ટાદશ વર્ષમાં જ્યાં નાથ હુમારા આળ્યા,
રાજાએ રાજલવનો ફડાં તણુ રમણીય રચાળ્યા; ૨
કાષ્ઠમય પ્રાસાદ પુલો, શુભ્ર ગવાયો નામે,
દેવદારુએ મઢ્યો સકળ, ત્યાં ચિશિર પ્રવેશ ન પામે. ૩
રંગરેખા-વિવિધ-ભરિયા આરસનો વર્ણો અન્ય
શ્રીખંડાળે શાન્તિ દેતો રચિયો, નામ સુરમ્ય; ૪
નીલવર્ણી ચારિસાંથી ચોભિત ત્રીજું ધામ
અણ્યું ઇટિયો પકવ ચોણ, રમ્ય પાડ્યું નામ; ૫
અમ્પક કળી ખીલી હસે, ઋતુરાજ વિલસે જ્યાં હારે,
આનન્દ સુખ સુવિલાસ મન્દિર રમ્ય કે તે વારે. ૬
મધુર ઉપવન ખીલિયાં, એ મન્દિરોને વીટી
સ્વચ્છન્દ ભમતાં સોત ત્હેમાં હૃદય લેતાં છતી; ૭
વૃન્દ તરુનાં ગન્ધ મધુરો વેરતાં સ્થળ સ્થળ ઘણાં,
તૃણભૂમિ લીલી નયન ઠારે, ધવલ મંડપ અણુગણ્યા. ૮
આ રમણીય સ્થળે સિદ્ધાર્થ ભમતો કંઈ સ્વચ્છન્દે,
અતુલવતો નવ નવ લીલાઓ, છવન ભર્યું આનન્દે, ૯
વેગભર ઝડપું રુધિર રગ રગ રહ્યું યૌવનતણું,
ભરપૂર વિધવિધ સુખધકી છવન સધન અદકું બન્યું. ૧૦
તોય કદી કદી ચિન્તન કેરી ઘેરી છાયા આવે;
સરકંતી વાદળિયો હસતા સરને ઝાંખું બનાવે. ૧૧

(વલણુ)

અંખવાણું સર જ્યમ અને પડતાં વાદળી-છાય,
ત્યમ સિદ્ધાર્થ તણા ઉર વિશે ચિન્તન ઘન પથરાય રે. ૧૨

(રોળા)

સ્થિતિ એ નિરખી રાય મન્નિગણને તેડાવે,
વળતી વહતો વેણુ નૃપતિ કંઈ ગણીર ભાવે. ૧૩

“રમરણુ ધરે કંઈ વેઢીં ઋષિની ભવિષ્યવાણી ?
ને મુજ સ્વમરહસ્ય લીધું પંડિતે પિછાણી ? ૧૪

‘પ્રાણાધિક મુજ બાળ બની વિપુમર્દન પૂરે
દેશે એકલવીર ચક્રવર્તીપદ ચૂરે.’ ૧૫

હા ! મુજ ઉર અભિલાષ એહ જોઈજેછે ભારે,
રાજ તણો અધિરાજ અને, ને કીર્તિ વધારે. ૧૬

હા ! પણ ભાવિ અન્ય લાગિયું, મુજ ઉર દમતું,
રમરણુ વિશે આપને હશે, મદપિ અણુગમતું. ૧૭

‘હુઃખભરી ને રંક પદવિયે એ સંચરશે,
કદ વેઢીં તપ તપી જગતમાં જ્યોતિ ભરશે.’ ૧૮

અરે ! લાભ શો હશે ઈંદ્ર સહુ નષ્ટ થવાથી ?
રાજસુખો સહુ જતાં જ્યોતિ તે પ્રગટે કચ્છાંથી ? ૧૯

તદપિ નયન બાળનાં દીસતાં ચિન્તનભરિયાં,
રાજનિવાસે વશી, દીનપથ લાણીં કંઈ વળિયાં. ૨૦

શાણા છે સહુ તહમે, મુને કંઈ માર્ગ બતાવો;
ઉત્તત પદને યોગ્ય પંથમાં બાલ ચઢાવો, ૨૧

ને શુભ ચિહ્નો ફળે, આણુ વર્તાવે સઘળે,
શાસન ઉર્વીતણું કરે ત્યમ ઉરવૃત્તિ વળે.” ૨૨

(સાદરા)

મન્ત્રીમણમાં વૃદ્ધ જે હતો જ્ઞાનભંડાર,
ઉત્તર દેહે રાયને ઉઠા કરી વિચાર. ૨૩

(અનુક્રમ)

“સર્વ આ રોગની શાન્તિ મહારાજ ! મ્હને જાણે—

પ્રેમની કૂંચીથી દારો સર્વ તત્કાળ ઊઘટે; ૨૪

નિર્બ્યાપાર ઉરે નિત્યે રુમરુબ્યાપાર ઊઠતો;

નારીના ગૂંધિયા પાશે વિચેથી કંઈ છૂટતો ? ૨૫

મોહની નારીનનોની સ્વર્ગને વીસરાવતી,

અધરામૃતધારાથી મુન્દરી લલચાવતી, ૨૬

સર્વ એ વસ્તુઓથી આ રાજખાળ અબાણ છે,

આપો આણી હવે 'હેને મોહની કેરી ખાણુ જે; ૨૭

કોમલાકગી વધૂઓ ને સખીઓ ખેલવા ધણી

મળતાં ટળશે સર્વે શાવિની ભીતિ આપણી. ૨૮

વજની સાંકળો બાંધો રોકાએ તોય ના કદી,

તે જ ચિત્ત બને બન્દી નારીના કેશપાશથી. ૨૯

(વલણ)

નારીકેશે બાંધિયા દાસ બને સહુ કોય;

એ વાત ગમી સહુ મંત્રીને; પણ નૃપ-ઉર સંશય હોય રે. ૩૦

(નૃવણ)

રાય સંશય વહે:—“વિપ્રસત્તમ અહો !

યદપિ રમણીય રમણી હું આણું,

કોટિરમ્ભાસદૃશ હો સત્તે મુન્દરી

બાળ વરશે ન વરશે શું બાણું ?

પ્રેમની વૃત્તિ સ્વચ્છન્દ વિચરે ખરે,
 સુવક્રમન સ્થળ અચિન્તિત જ વાળે,
 નગર-દ્વારે સૂતા રંક સિદ્ધક શિરે,
 હાથણી જેમ જળકળશ ઢાળે. ૩૧

ને વળી સુન્દરીગણનું ઉપવન રચી
 યાચિયે:—‘ચૂંક્ય કર્ણો જે ગમે તે,’
 બાળ મુજ મહન-આનન્દ નવ બાણુતો!
 સ્મિત કરી સર્વને વર્જશે તે. ૩૨

એક મન્ત્રી ત્યહાં બુદ્ધિબળ વાપરી
 બોલિયો:—“હે મહારાજ ! સુણિયે !
 મનુજન્તરતાં રહસ્યો અગમ્ય જ ખરે,
 સુક્રિા હું દાખવું, સિદ્ધિ લલિયે. ૩૩

મત્ત કલ્હિયાર વરચૂડગથી કોબતો,
 વન ભમે કર્કશાં લગી એહ દેમે ?
 તાકિયું તીર વિધિ જે ક્ષણે ફેંકતો
 તે ક્ષણે વિદ્ધ થઈ ભૂમિ સેવે; ૩૪

કો હશે સુન્દરી સર્વ જગદીશ્વરે
 બાંધશે બાળમે પ્રેમપાશે,
 જગ જગાડે ઉપા તેથી રૂડી અધિક
 સ્વર્ગ સમ ભાસતી કો જણાશે. ૩૫

તો સમારમ્ભ ઉત્સવ તણો આદરે,
 રાજ-આજ્ઞા બધે કામ પ્રેરો:—
 ‘કન્યકાઓ અખિલ રાજ્યમાંની મળી
 શાકયલલનાગમ્યા ખેલ ખેલો; ૩૬

પ્રેમપ્રચન

રૂપ યૌવન તણી યોગ્યતા આણી ઉર
આપશે સર્વને તુષ્ટિદાનો
રાજનો પાટલી રમ્ય ઉત્સવ વિશે.

એ વિધે મુન્દરી સર્વ આણો.

૩૭

યુવતિજન એક પછી એક સિદ્ધાર્થની
આગળે જે રમે ચાલી જાયે,
નિપુણ જન નીમિયા નીરખી લેશે તહિં—

કેઈ રમણીથી ઉર વિદ્ધ યાયે;

૩૮

મૃદુ વદનથી ખસી શોકછાયા જાયે;
એણી પંદે સ્વયંવર સધાયે;

પ્રેમનાં નયનથી પ્રેમસંવરણ યઈ
છળ વડે કુંવર સુખમાર્ગ ધાયે."

૩૯

(વસણ)

જીવન સુખ પંથે પળે છળખળથીજ કુમાર;
એ વાત ગમી બૂપાળને, આજ્ઞા કરી તત્કાળ રે. ૪૦

(દાળ)

હવે આજ્ઞા લેઈ ચાલ્યા શુભ દિવસ ને શુભ પળે—
"યુવતી બધી સૌન્દર્યમૂર્તિ રાજમન્દિર જઈ મળે; ૪૧
આનન્દઉત્સવ સભા મધ્યે જામરો, સિદ્ધાર્થ ત્યાં
તુષ્ટિદાનો મંદિર મંદિર આપશે સહુને રૂડાં; ૪૨
ને જે યુવતી મંડાપમાંથી રૂપે ઉત્તમ ઠરશે
સર્વોત્તમ મંદિરમાં મંદિર તુષ્ટિદાન તે ઠરશે."—૪૩
વાર્તા સઘળે ઠામ ફલી કપિલવસ્તુ મોઝાર;
સ્નાન સાધી સજ્જ ચાલી કન્યકા સહુ ઠાર. ૪૪

સુગન્ધ દ્રવ્યોથી સંસ્કારી આકર્ષક વપુરૂપ,
શ્યામ અંજન પદ્મ આંજી નયન રહ્યાં રસકૂપ; ૪૫
કેશ કાળા હોળીં બાળા ગૂંથે વેણીં સુરેખ,
કોમળ કર ને ચપળ ચરણમાં અળતાના મૃદુ લેખ. ૪૬
ઉત્તમવળ બાળે રક્ત કુંકુમ આંહલા અળકંત,
સગ્યાં સુન્દર સાળે ઉપર ઉત્તરીય બળકંત. ૪૭
એમ યુથે મળી યુવતી રાજદ્વારે દોડી;
લલિત લીલાબરી લટકે ગરબે રમતી ગોરી. ૪૮

(વલણ)

ગરબે ફરતી ગોરડી, રુમઝુમ રમતા પાય;
પછી કુંવર કને હાંસે ભરી લહાણી લેવા જાય રે. ૪૯

*(ગરબી)

સહુ લહાણી લેવા જાય શાક્ય યુવતી લટકે;
સિદ્ધાસન બેઠા કુંવર ત્યાહાં ધીરે અટકે; ૫૦
રચના રમણીય જણાય;—બાલિકા લાજળી
ગાંત મન્દ મન્દ બચ્હાં જાય નયન નીચાં ઢાળી; ૫૧
સિદ્ધાર્થસમીપ જ પાય મૂકતાં ઉર ધડકે;
રાજવી પ્રતાપથી અધિક હીંમિ અફલુત ઝળકે; ૫૨
નવ દીસે વઢન વિકાર, શાન્ત સુદ્રા ધારે,
શીળો એ રાજકુમાર અગમ્ય દીસે ભારે. ૫૩
નવ નયન ભરી નિરખાય; દૃષ્ટિ નીચી નાંખી
બાળા સહુ લહાણી લેઈ ચાલતી જાય રાખી. ૫૪

* નવલરામકૃત 'સિદ્ધાસની આરણી'ની ચાલ.

કહો રાજકુવરને થોભ્ય નિરખો ઠા લલનાને
 ત્યાં સજાજનો પ્રેરતા કુંવર કર ધરવાને; ૫૫
 સ્પર્શો કર સ્થિર લયભીત રહે હરણીસરખી,
 ખીજે કણ સખીગણ વિશે લગી જાતી ભડકી; ૫૬
 હીસે અતિ દિવ્ય કુમાર, ભવ્ય ઠા ઋષિ જાણે ।
 યુવતીજનના સંસાર થકી ઉચે મહાલે. ૫૭
 આલી ગર્ધ સધળી એમ, કુમુદસમ સ્મિત કરતી,
 ને લહાણી પૂરી થઈ, અટકો લલનાભરતી; ૫૮
 છેવટે આવી જો યશોધરા યૌવનરાણી,
 સિદ્ધાર્થ તણી મુખરેખ સમીપજને જાણી, ૫૯
 એ કાન્તિમતી બાલિકા આવતાં કણ પાસે
 સિદ્ધાર્થ અમકિયો કાંઈ, વિકૃતિ અદ્ભુત ભાસે. ૬૦
 (વલણ)

અદ્ભુત મુખચર્ચા થતી નિરખી લીધી ગૂઢ;
 જે વેળા આવી બાલિકા લાવણ્યતાણું પૂર રે. ૬૧
 (ચોપાઈ ત્રણ તાલની)

પૂર એ દિવ્ય લાવણ્ય કેરું,
 રૂપ રમણીય હીરું અનેરું
 ગતિલીલામાં પાર્વતી અન્ય,
 મુખમોહની હેની અવણ્ય,
 કામવરામૃગલીલાં નયન,
 જીભી સિદ્ધાર્થ સંમુખ કણ;
 સ્થિરનયને નિહાળી કોડે,
 નિજ ઉરપર કરચુગ જોડે;

૬૨

૬૩

લેલ્યા નયન નયન કઇ ગૂડ,—
પ્રસન્નુ તે પણ પ્રેમ-પ્રસન્ન !

(૫૧૧ કદી ૬૭)

ત્રેમપ્રસૂત

- રાજવંશી સુવતીને છાજે
 એમ ઉત્તર કંઠ વિરાજે;
 પૂછે સ્મિતમય વદને વનિતાઃ—
 “લ્હાણી મુજકાજ છે કાંઈ પુનિતા ?” ૬૪
- દેતો ઉત્તર રાજકુમાર—
 “સર્વ લ્હાણી ખાપી ગઈ, ખાજા !
 તું છે નગરવણી રૂપરાણી,
 ખાઈ ! તુજ કાજ સવિશેષ લ્હાણી; ૬૫
 તુજ હાનિ હું દેઉં સુધારી,
 લે આ કંઠની માળા તું મહારી.”
 આપી કંઠથી માળા ઉતારી,
 માંહિ લીલમ ચમકે ભારી: ૬૬
- કટિમેખલાશ્યાને ખાંધી,
 રૂપશંસુખ સુકુમાર જ સાધી,
 લેટ્યાં નયન નયન કંઈ ગૂઢ,—
 પ્રસવ્યું તે પણ ત્રેમ-પ્રસૂત ! ૬૭

ਮਾ'ਰੀ ਨਵਨ ਨਵਨ ਕਈ ਗ੍ਰਾਂ.—

ਮਸ-ਧੁ ਤੇ ਪਯੋ ਅੰਮ-ਅੰਮੁਨ!

(੫ ੧੧ ਕਈ ੧੭)

રાજવંશી યુવતીને ઇાજે

એમ ઉત્તર કંઠે વિરાજે;

પૂછે સ્મિતમય વદને વનિતા:—

“દહાણી મુજકાજ છે કાંઈ પુનિતા ?” ૬૪

દેતો ઉત્તર રાજકુમાર:—

“સર્વ દહાણી ખપી ગઈ, બાળા !

તું છે નગરતાણી રૂપરાણી,

ખાઈ ! તુજ કાજ સવિશેષ દહાણી; ૬૫

તુજ હાનિ હું દેઉં સુધારી,

લે આ કંઠની માળા તું મ્હારી.”

આપી કંઠથી માળા ઉતારી,

માંહિ લીલમ ચમકે ભારી: ૬૬

ઠટિમેખલાસ્થાને ખાંધી,

સ્પર્શસુખ સુકુમાર જ સાધી;

લેટ્યાં નયન નયન કંઈ ગૃહ,—

પ્રસવ્યું તે પણ ત્રેમ-પ્રસૂન ! ૬૭

(૨)

મહાભિનિષ્ક્રમણ

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

(૨૫)•

નાથસમીપ સૂતી હતી, મૃદુ શર્યામાં જેહ;
અર્ધ ઉઠી ત્યાં રાણી એ, તણે પ્રાવરણે દેહ. નાથ૦ ૧
કરતલ એ બાળે ધર્યાં, ઉર ઉછળે અવિરાગ;
મરગર અશ્વ દાળતી, સુન્દરી શુભામ. નાથ૦ ૨
સિદ્ધાર્થકેસ કર પછી, ચુમ્બ્યો કંઈ તણુ વાર;
ત્રીજે ચુમ્બને કરણુરવ, દીધા મૃદુ ઉચ્ચાર. નાથ૦ ૩

(દરિશીવ.)

“નાથ ! જાગે ! નાથ ! જાગે !
વાણી દો આશ્વાસની.”

“શું છે ? પ્રાણ ! શું ? બહાતી ! શું છે ?”
પૂછતો ઉઘાસથી.

૪

(શ્રીવિ.)

તદપિ રુવે અભ્યક્ત જ, કંઠે વાણી રહી કંઈ અટકી;
હ્રમે હૃદય ભરાયો;—અંતે રાણી વહી સુદીન બની. ૫

(દુષ્ણિવિશ્લેષ.)

“સૂતી હું નાથ ! મુખે મૃદુ નાંદરે;
શિશુ વહું ઉદરે તુજ તે સ્ફુરે;
જીવન, મોહ, અને વર્ણો પ્રેમની,
દ્વિગુણ નારી વહી હૃદયે રહી;

૬

• ‘વેદર્થી વનમાં વલવલે’—એ ચાલ.

સુખદ ગાન જ તેતણું હું સુણી,
મધુર નીંદરમાં થગતી ઘણી;—
પણ અહો ! કંઈ સ્વપ્ન જ કારમાં,
અનુભવી છળી જાગી હું તો હવાં. ”

* * * *

(અનુક્રુપ)

વહે સિદ્ધાર્થ,—“ઓ મ્હારી મધુરી પદ્મની કળી !
સર્વ છે સ્વપ્ન એ રૂડાં, દીઠાં જે તું ફરી ફરી. ”
રાણી કહે:—“સત્ય એ નાથ ! પણ એહ વિરામતાં;
ઘોર વાણી સુણી મ્હે તો:—‘આવીએ વેળા’ એમ ત્હાં. ”

* * * *

સુણી એ ઝખડી જાળી, સ્વપ્નનો સાર ચો હશે ?
મૃત્યુ પામીશ હું ? કે-તું મુજને છોડીને જશે ? ”

(ગાવિ)

સન્ધ્યાનું સ્મિત અન્તિમ, હેવાં મધુરાં મુહાગો લોચનથી,
રડતી નારી લાણી તે સિદ્ધાર્થ નિહાળીને કરે વિનતિ. ૧૧

(મરણી)

“ધીરજ ધાય તું પ્રાણ ! મધુરી ! ઓ ધીરજ ધારે;
અવિચલ પ્રેમ છે સ્થાન સતત આશ્વાસનું ત્હારે.
ધીરજ ૦ ૧૨

(સાખી)

લલે સ્વપ્ન તુજ લાવિનાં ચિત્ર ચીતરે ગૂઢ,
ને દેવો ડગતા લલે નિજ આસન આરૂઢ,
તદપિ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ ૦ ૧૩

* “લોચનમનનો રે કે જમડો લોચનમનનો.” એ વાક્ય

મહાભિનિપ્રગણ

વિશ્વ, શકે, ઉદ્ધારનો માર્ગ નાણુવા આજ,
તત્પર હોજું શેઠ કંઈ ગૃહ સમજવા કાજ;
તદપિ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ ૦ ૧૪

દયા આપણી પલટીને બહે તને નિજ સ્થાન,
સાથ વહુંછ, યથોપરા હુતી ને છે મુજ પ્રાણ;
દૃઢ્ય એ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ ૦ ૧૫

દુઃખિત જગ ઉદ્ધારવા અવિરત કરતો ધ્યાન;
નિર્મિત સમય જ આવતાં, ભાવિ નિશ્ચય ક્ષણે મહાન;
બહાલી! એ ધૈર્ય તું ધારે. ધીરજ ૦ ૧૬

(અનુક્રમ)

શાલી શાલી પડી નિદ્રા-મહિં તોય નિસાસથી,
હાથે ઉર, બાણે એ સ્વપ્નવાણી પ્રકાશવી;—
“વેળા એ! આવી વેળા એ!” ૧૭

(વિષમ પરિણામ)

એ સમે સિદ્ધાર્થ ઊઠ્યા બોમ માંહિ નિહાળતો,
ને, ને! શક્તી તહિં કઈ શક્તિમાં રહ્યોછ વિરાજતો;
ને થહો! ચિરકાળ પૂર્વે જાણિયા કમમાં હોવા,
વહતા જ:—“આવી રજની એ! ઉદ્ધારવા જન જે રૂખ્યા, ૧૮
માર્ગ વર્ષે તું પુણ્યનો કે જગતકેરી વિજૂતનો,
આ સણ જ નિર્ણય કહિન કર્ય મુખદુઃખકેરી પ્રસૂતિનો;
રાજનો અધિરાજ બનીને આણુ નિજ વર્તાવવા,
કે મુકુટગૃહ વિષુ રાન્ય ભટકી જગતને જ બચાવવા.” ૧૯

(વલ્લભ)

વિશ્વ તારવા કાજ આ આવી પણ અણમૂલ,
જોઈને સિદ્ધાર્થ એ સ્વગત વદે કંઈ ગૂઢ રે. ૨૦

(દ્રુતવિલગ્નિત)

“પણ અમોલ જ આવો હવે પણ!
જગત ઉદ્ધરવા તત આકરું,
અધર આ સુકુમાર જ પ્રેરતા;
મધુર નીંદરમાં સૂતો એ પ્રિયા! ૨૧
વિષમ એ તત આપણ સુગમને,
કરો વિચુક્ત વિશેષ રૂંડું બને;
ગગનમીન વિશે બળકો રહું,
નિરખું નિર્મિત શાસન બિજળું. ૨૨

(ગાળા)

મહેને પ્રેરતા તારકવૃન્દ ! આ હું આબ્યો રે;
દુઃખદુષ્ટ્યા એ જગજન ! આ હું આબ્યો રે. ૨૩
તમ કાજ તબું મુજ રાજ્ય, સુખો બહુ વિધિનાં રે;
રાજમન્દિર સુખમય સાજ, રજનિહિન સુખનાં રે. ૨૪

(સાળી)

તબું સર્વ એ આ કાણે, સહુ થકો દુસ્ત્યજ એક;
સાળી મધુરો ! તે તબું હવે તુજ ભુજવહી બહાલી સુરેખ. ૨૫

(મૂળચાલ)

તોય તહારો પણ ઉદ્ધાર થશે જગસંગે રે;
અને તુજ ઉદરે આ વાર સ્ફુરે જે ઉમંગે રે ૨૬

* “જનુનાબજ બારું આરે કુંવર કહેયા રે” — એ ચાલ.

મુજ શિશુ, અંકુર એ આપના પ્રમનો ગુદો રે,
 થોભું આશિષ દેવા હેને, હું રજે હું તો રે. ૨૭
 ઉદ્ધરીશ હું એ પણ બાળ; અરે સદુ થોભો રે,
 પન્ની ! પુત્ર ! પિતા ! દાણુવાર, અને જગતોકો રે ! ૨૮
 આ અવસર કેરું દુઃખ સહો મુજ સંગે રે,
 જ્યોતિ પ્રગટે ને શીખે વિશ્વ ધર્મ ઉગંગે રે. ૨૯
 ક્યોં નિશ્ચય દહ આ વાર, હવે હું ચાલું રે,
 નવ પાછો ફરું કો કાળ, અચળ પથ બાલું રે. ૩૦

(સાખી.)

સાધુ સત્ય અતિ ગૂઢ તે મળતાં લગીં ફરું નાંહિ,
 અન્વેષણ અતિ લીઝ ને તપ ઉગ્ર ફોજે જો કાંઈ. " ૩૧

(ચોપાઈ ત્રણ વાણી)

કરી યથોપસાને પ્રણામ, સૂતી જે ભરનિદ્રામાં આમ;
 કાંઈ ભાવ અવધર્ય ભરેલાં, નાંખ્યાં નનો વહન પર ધંતાં. ૩૨
 હજી અશુધી લીનું વહન, લેવા છેલ્લી વહાયનું મન;
 દીધી પ્રદશિણા ત્રણ વાર, ચમ્પાકેરી ધરી ભક્તિભાર. ૩૩
 ભેડી ધડકતે હૃદયે પાણિ, બોલ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલવાણી;
 "ફરી આ રમ્ય ચમ્પા માંહિ, કરું ચયન કહી હું નાંહિ." ૩૪
 ત્રણ વેળા ગયો રાજન, પાછો આવ્યો વળી વેળ ત્રણ;
 હેવું રાણીનું સોન્દર્યપૂર, હેવો પ્રેમ હેનો ભરપૂર. ૩૫
 અન્તે બાળ કરી છૂટ્યો ચયનધી, ધાયો ચોક પછી નવ મનથી;
 ચાલ્યો, - રયામ રજનિમાં ચાલ્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો
 બાલ્યો. ૩૬

જોડી ધડકતે હૃદયે પાણિ, જોડ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી.
 “ફરી આ રમ્ય સપ્નામાંહિ કરું સયન કદી હું નાહિ.
 (૫ ૧૬. કડી ૩૪)

ગુજ શિશુ, અંધુર જો આપણા પ્રેમનો ગૂંદો રે,
થોભું આશિષ દેવા હેને, હું રજો હું તો રે. ૨૭

ઉદ્ધરીશ હું જો પલ્લુ બાળ, અરે સહુ થોભો રે,
પત્ની ! પુત્ર ! પિતા ! કાણુવાર, અને જગલોકો રે ! ૨૮

આ અવસર ફેરું દુઃખ સહો મુજ સંગે રે,
જ્યોતિ પ્રગટે ને શીખે વિશ્વ ધર્મ ઉમંગે રે. ૨૯

ક્યો નિશ્ચય દૃઢ આ વાર, હવે હું ચાલું રે,
નવ પાછો ફરું કો કાળ, અચળ પથ ચાલું રે. ૩૦

(સાખી.)

સાધું સત્ય અતિ ગૂંદ તે મળતાં લગીં ફરું નાંહિ,
અન્વેષણ અતિ વીર ને તપ ઉગ્ર ફળે જો કાંઈ. ૩૧

(ચોપાઈ ત્રણ વાણી)

કરી યથોપરાને પ્રણામ, સૂતી જે ભરનિદ્રામાં આમ;
કાંઈ ભાવ અવર્ણ્ય ભરેલાં, નાંખ્યાં નનો વહન પર ધંતાં. ૩૨

હજી અશ્રુથી ભીનું વહન, લેવા છેલ્લી વહાયનું મન;
કીધી પ્રદક્ષિણા ત્રણ વાર, શય્યાકેરી ધરી ભક્તિભાર. ૩૩

જોડી ધકકતે હૃદયે પાણિ, જોડ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી;
“ફરી આ રમ્ય શય્યા માંહિ, કરું શયન કરી હું નાંહિ.” ૩૪

ત્રણ વેળા ગયો રાજન, પાછો આવ્યો વળી વેળ ત્રણ;
હેવું રાણીનું સોન્દર્યપૂર, હેવો પ્રેમ હેનો ભરપૂર. ૩૫

અન્તે બળ કરી છૂટ્યો શયનથી, ધાયો ચોક પછી નવ મનથી;
આલ્યો, -શ્યામ રજનિમાં આલ્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો

આલ્યો. ૩૬

॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥

किसा गोतमी

•••••

(बलभ्यु)

એમ કરતાં સાથ સહુ આવ્યો નદીકિનાર,
જો, હોવે સમયે આવતી યુવતી કે તે ધર રે.

(સચિત્ર પૃષ્ઠ)

યુવતિ તે મળી શાશ્વતનાથને, ચરણપંકજે જોડી હાથને;
 નમન નમ્રતાભાવથી કર્યું, વદન આંસુડે ભીંજીયું ઘણું. ૨
 નયન છે શીળાં જો કપોતીનાં, નયન તેહવાં એહ રાતીનાં;
 યુવતિ ત્ય્હાં પછી દીન વાણીએ વચન ઉચ્ચરી ભાવ આણીને. ૩

(219)

ભાવ આણી ઝોલો વાણી વિનત વનિતા-ત્યાં પછી:—
 “ઓ નાથ! આંહિ હમે જ આવ્યા! દીનપર કરુણા કરી. ૪
 પેલો તટતરુરાજિમાં મુજ પર્ણકુટીમાં હું વસું;
 ને બાળ મુજ ઊછેરતી રહી, દુઃખ બાળ્યું નહિ કશું. ૫
 નાથ એ વટરાજિમાં, કરી હું જ કાલ્ય હમા ધણી;
 હોધું વચન બાળ ભિગારવા,” બહુ દીન તે સુવતી લણી. ૬
 “બાળુડો મુજ ખેલતો ચાલી ગયો તરુકુંજમાં;
 કંઈ કુંપળપર્ણ વિશે જ દીઠા કુટિલ એક ભુજંગ ત્યાં. ૭
 વીંટી વળિયો નાગ એ મુજ બાળુડાના કર પરે;
 ને બાળ હેને ચીંઢવતો કંઈ હાસ ખડખડ શો કરે ! ૮

તીમ જિન્હાચુગલ ધરતો શીતળ હેનો ગોઠિયો;
મુખ વિકસીને કૂંફવાટ કરતો, ચીંઢવતાં જ્યાં ગોઠિયો. ૯
પણ હાય ! એ મુજ બાળુડો દાણુવારમાં પીજો થયો;
નિસ્તબ્ધ પડિયો, મહે ન જાણ્યું કેમ એ રમતો રહ્યો. ૧૦

અધરપુટના બન્ધથી મુજ રતન તજ્યું વર્ગો તે દણે;
કોઈ કહે 'વિષ ચઢ્યું હેને', 'નહિ હોય' વર્ગો કો ભણે. ૧૧

પણ મહે શુભાવાએ નહિ મુજ બાળ મોઘા મૂલનો;
ને ફરી વિકાસ થવા ચહીને કરમિયા એ ફૂલનો, ૧૨

માઝ્યું ઔષધ સહુ કને, જે બાળુડાને લોચને
ફરી ભોડી ગયેલું તેજ પૂરે, પૂરે મન મુજ મોહને. ૧૩

મુખનખિન્દુ એ સર્પતણું કંઈ હતું ઝીલું અતિ નહાનું;
વર ન મુજ બાળશું એ રાખે હું નિશ્ચય મન જાણું. ૧૪

માયાણ મુજ બાળ હુતો અતિ, પ્રાણી વિશે ધરે પ્રેમ;
રમત રમતમાં રમશે કરતાં સર્પ ફૂલે હેને કેમ ? ૧૫

(વસણ)

કેમ ફૂલે મુજ બાળને ? પ્રેમભયો એ બાળ;
હા ! માનું નહિ હું એ કદી સર્પ હસે કો કાળ રે. ૧૬

(ચોપાઈ.)

પછી કો મુજને વહિયો વણ, કહું ઉપાય તુજને જો જ્ઞન !
પુણ્યાત્મા કો ગિરિપર વસે, —જો ! ભગવાં ધરીં ચાલ્યો પહો. ૧૭

જા તું એ ઋષિજનને યાચ ઔષધ કંઈ તુજ બાળક કાજ;
એહ સુણી કાલે તુજ પાસ આવી હું ધરીં મોટી આશ. ૧૮

“સત્ય એ હું વધો કિસા ગોતમી ।
 પણ સર્પ ક્યહા જે મ્હને ગમી ?”
 (૫ ૧૯ કટી ૨૮)

(૬૨૧)*

આશ ધરી મ્હોટી નાથ હું આવી ત્હારી સમીપ,
કુર અનિલે હોલવ્યો પ્રગટાવવા મોંઘો દીપ. આશ૦ ૧૯
દેવ સરીખું દીપતું તુજ લાજ વિશાળ
નિરખી હું આવીને ભૂલી કંપમાના તુજ બાળ. આશ૦ ૨૦
આંસુ ઢાળીને ખરોડિયું શિશુમુખપટકૂળ,
લગી લગી તુજને પૂછિયું, 'ઔષધ કિયું અતુકૂળ ?' આશ૦ ૨૧
ને નાથ મ્હોટા ઓ ! ત્હેં મુને કાઠી તરછોડી નાહિ,
મીઠી મૃદુ નજરે રહ્યો નિરખી પ્રેમે તું કાંઈ. આશ૦ ૨૨
ધીરા કોમળ કરવડે સ્પર્શ કરીને તે વાર,
મુખપટ પાછું ઢાંકિયું, પછી કીધો ઉચ્ચાર:- આશ૦ ૨૩
'જ્હન ઉપાય જતાવું હું, દુઃખ તુજ રૂઆય;
ને દુઃખ રૂઝે આ બાળનું:-પણ ઔષધ લાવ્ય. આશ૦ ૨૪
વેલે કહ્યું ઔષધ લાવતાં વેલ સોધે જે બાઈ !
સોધીને લાવ્ય તું કાળી કંઈ તોલો એક જ રાઈ. આશ૦ ૨૫
પણ જોજે બાઈ ! જે ઘર વિશે મૃત્યુ પામ્યું કે હોય,
માત, પિતા, સુત કે સુતા, દાસ દાસી વા કોય, આશ૦ ૨૬
તે ઘરથી તવ લાવતી રાઈકણ તું એક;
હોવી મળે કદી રાઈ તો,—ધન્ય તુજ કર્મરેખ.' આશ૦ ૨૭
(બોલી.)
હોવું નાથ ! વધા'તા તમો ખરે !—એમ સુવતી થઈ દીન ઉચ્ચરે;
અતિ મૃદુલાવે સ્મિત કરી નાથ ત્હાં દીધો ઉત્તર દયા અગાધમાં;
'સત્ય એ'હું વધો કિસા ગોતમી !, પણ રાઈ કયહાં જે મ્હને
ગમી ?' ૨૮

કિસા ગોતમી

(વરખી)*

“નાથ ! બટકી હું ધર ધર, ઉટજ ઉટજમાં રે;
આ વનમાં અને ઈર ઈર નગરમારગમાં રે. ૨૯

શાળી હર્ધડા સરીમો બાળ, બન્યો શીત અંગે રે;
માગતી દીન હું દાર દાર, બ્દીલી મુખબંગે રે. ૩૦

‘કોઈ આપશે તોલો રાઈ, ઠાળી,—હું વીનવું રે,
આણી દુદય દયા ઓ ભાઈ !—કરમું ફૂલ ખીંચવું રે. ૩૧

અને હૃત્તો જેને જેને ધર, સર્વે એ આપી રે;
રંક જન પર રંકની મ્હર નિરંતર બ્યાપી રે. ૩૨

પણ પૂછ્યું મ્હે જેણી વાર—‘કદી આ ઘરમાં રે
માઈ ! કોઈ મૂંઢિ ? નર, નાર, કે બાળચાકરમાં રે ?’ ૩૩

મળ્યો ઉત્તર તરત આ—‘બ્દન ! શી વાત આ પૂછે રે ?
પણ વણા મરણને બ્દન, રહ્યાં અદ્ય પૂંઢે રે. ૩૪

બરી રોકે દર્ધ આભાર દર્ધ રાઈ પાછી રે;
ચાલી આગળ ખીજે દાર, વિનંતિ યાચી રે. ૩૫

પણ ત્યાં પણ ઉત્તર મળિયો,—‘રહી આ રાઈ રે;
પણ દાસ હમારો પડિયો મરણમાં બાઈ રે.’ ૩૬

કોઈ કહે વળી—‘ત્યો આ રાઈ, પણ આ સદનમાં રે;
ગૃહનાથ ગયોછે બાઈ અકાલમરણમા રે !’ ૩૭

કોઈ કહે—‘રાઈ આ જેણે વાવી તે વર્ષાવિરામે રે,
હજી લણવા વેળ નથી આવી, ને મ્હવિયો સ્વધામે રે.’ ૩૮

(વલણ)

નવ મળ્યું ઘર મુજને કહીં મૃત્યુ વિનાનું એક,—
ને યાકી પાછી હું વગી, પૂછવા સત્યવિવેક રે. ૩૯

* ‘અમલવાદ નામે જાજ ગહેર સાર રે’—એ માલ.

(દાળ)

સત્ય અર્થ હું સોધવા પાછો આવી ત્હારી પાસ;
નહોતટ દ્રાક્ષાકુંજ મૂંડી શિશુ, ધાવે ન, ન કરે જે હાસ. ૪૦
દર્શન કરી તુજ ચરણ ચુમ્બીને પ્રાર્થન કરવા કાળે,—
કચ્છાં મળશે મુજને રાઈકણ જ્યહાં મૃત્યુ કદી નવ ગાળે. ૪૧
પણ, હાય મુજ બાળુદો હાવાં તો પડિયો હશે મૃત્યુ હાથ;
લોકે દહું, ભય મુજ મન જે રહું, સાચું પડયું તે નાથ !” ૪૨
(ચોપાઈ તણ ચાલની)

પછી નાથ બોલ્યાછે વંણ—“સત્ય તત્ત્વ તું પામી જો બહુન !
જડયું જે નહિ કોઈ જનને, દેવા શાન્તિ મળ્યું તુજ મનને. ૪૩
કદુ અમૃત દિવ્ય જ એ તો, તુંને આપવા ધાર્યું તું મહે તો;
તુજ બાળ બહાલો તુંને હૂતો, એ તો મરણશરણ થઈ સૂતો ૪૪
તુજ હૃદયશાખા પર કાલે,—કરી જીવન એ નવ ઝાલે;
આજે જાણ્યું હૈ જગ આ વિશાળ તુજ દુઃખે લાગે આંસુધાર. ૪૫
અન્ય હૃદયોએ ભાગ લીધેલો શોક યાયછે હજીવો બહલો;
મુજ રક્ત રેલ્યેથી રોકાય તુજ આંસુડાં, તો હું આંધ ૪૬
સદ્ય અર્પણ કરી દઉં બહુન ! મુજ રુધિરનું રાતું બહુણ;
અને સોધી કાઢું તત્ત્વ ભીંડું, જેથી ભીંકલે મહાંદુઃખ ભૂંડું; ૪૭
જેહ દુઃખે કરી પ્રેમ મધુરો શોકરૂપ જની યાય અધૂરો;
અને જેહ મનુજ ટોળાંને હાંકી લઈ જાયછે બલિસ્થાને; ૪૮
મૂક આ પશુપૂથને જેમ પશુના નાથ, મનુજને તેમ;
રમ્ય કુસુમ અને તૃણભૂમિ જોળંગાવી હાંકી જાય ધૂમી. ૪૯
પહોચાડે મહાબલિસ્થાનમાં તે વીરદુઃખ, જડયું જન્મ સાથે;
હું એ ગૂઢ તત્ત્વ ગોતું બાળ ! હવે શિશુને રમશાન પહોચાલ્ય. ૫૦

(૪)

સુજાતાની કથા

—

સિદ્ધાર્થ ગૃહસ્થાગ પછી જુદાં જુદાં સ્થળે અનુભવો મેળવી, તપશ્ચર્યા સાધતો, કિસાગોતમીના પ્રસંગ પછી, છેવટે કુશ્યપનીના કિનારા પામે આગ્યો ત્યાં તપશ્ચર્યા આદરી, કાલક્રમે ક્ષીણ, નિર્બળશરીર, બન્યો; એક વાર શરીરની નિર્બળતાથી મૂર્છિત થઈને પડ્યો. એક ભરવાડના છોકરાએ હેને દૂધ પાણી, તેથી કંઈક સ્વસ્થ થયો.

બીજે એક દિવસે કેટલીક નર્તકીઓ પસાર થઈ તેમના ગીતમાં સૂત્રવચન આ દર્શું

“દમને સિતારના, નદિ જાયા નદિ નીચા હેવા, સર મેળવી આપે; બહુ જાયા સ્વરે બંધેસી તાર તૂટી જાય છે અને સંગીત ન્હાથી જાય છે; બહુ નીચા સ્વરે રાખેલા તાર મૂક થાય છે, ને સંગીત ભરી જાય છે.”

આ નર્તકીનાં વચનોમાંથી છુદ્દે બોધ લીધા અને તેમ તપશ્ચર્યાનો તાર મધ્યમ જળનો રાખવાનો લાભ જોયો.

આમ તપ કરતા છુદ્દની પાસે મુળના પોતાની માનતા માનેલી સદૃશ થવાથી સિથપુત્રને લઈને આવે છે.

સેનાની નામના ધનવાન માર્ગપતિની એ સ્ત્રી હતી, હેને પુત્ર ન હોતો. માનતા એમ માની કે પુત્ર થાય તો અદિ જંગલમાં વસેલા વનદેવતા જેવા છુદ્દને ઉત્તમ ભોજન હું આપીશ.

આ પ્રસંગ ઉપર રચાયેલી કથા આ છે.

“Light of Asia” સર્ગ ૬ ક્રમાં પંક્તિ ૧૧૬ થી ૩૦૧ સુધીમાં આ કથાસ્થાન છે.

મુજાતાની કથા

(૬૧)

- દેશસરિતાતીર વસતો ભક્તિથી ભરપૂર કે.
 ધનવાન ધણી એ ગામ કેરો, દયા ધારે ઉર નો. ૧
- રંક જનનો બેઠી એ, ગાયૂથ હેને ધર ધણાં;
 સેનાની જે નામ કુળનું, ગામનું, ગોપેશના. ૨
- સુખશાન્તિમાં જીવન ગાજે નિજ પત્નીની સંગ;
 નામ સુખતા હેનું સુંદર, ચંપક કાચારંગ. ૩
- નીલકમલસમ લોચન શીખાં, અતુપમ છે લાવણ્ય;
 એહ ભૂમિમાં સુંદર હેવી કે નારી નવ અન્ય. ૪
- વિનયવડે એ સતી શોભતી, હેતભરી ને દીન;
 વંશ મધુર સહુ સંગે વદતી, દીપે વદન કુલીન. ૫
- હસતું સુખ ધરતી જ સદા એ લલનામંડલરત્ન;
 ગૃહસંસાર તણા સુખમાં નિર્ગમતી જીવન શાન્ત. ૬
- શાન્તગૃહે વસતી જ સતી એ નિજ સ્વામીની સંગ;
 પ્રેમપૂર્ણ જીવન પશુ ખાડું, પુત્ર વિના સુખભંગ. ૭

(૬૨)

- સુખ જીવનમાં નવ ગણે પુત્ર વિના એ નાર;
 નો, મત, જપ, પૂજા બહુ કરે, સિદ્ધિ યાય કે વાર રે. ૮

(૬૩-લલિત)

- ભક્તિભાવથી દેવદેવો, પ્રીતથી સદા પૂર્ણ કેવોઓ !
 લક્ષ્મી દેવીને પુણ્ય મન્દિરે પ્રાર્થતી સદા-પુત્ર અવતરે. ૯

કરી પ્રસિદ્ધા દોટિ વાર એ પ્રાર્થતી મહાદેવજીજીને;
કંઈ ધરાવતી નવેદ નવનવાં;—પુત્રરત્નની આશમાં હવાં. ૧૦

(સાખી દુદા)

અને માનતા માનતી માનિતી મનમાં એમ—
પુત્રરત્ન ને માંપડે, તે લેટ ધરું સપ્રેમ. ૧૧

વનમાં વશિયો સાધુ ને દેવાંશી—રે! દેવ,—
હેને ભોજન ભાવથી અર્પું હું તત્પ્રેવ. ૧૨

દેવો ને આરોગવા તલસે, હેવું પાન,
કનકપાત્ર ભરી અર્પું હું જહાં એ તરુતળ ધરતો ધ્યાન. ૧૩

(ચોપાઈ ત્રણ તાલની)

અને અદ્ભુત બનિયું ત્યાંહિં, સુંદર પુત્ર જનમિયો કાંઈ,
ત્રણ માસ તણો ખાળ યાતાં, ચાલી આશ્રમ ભણી એ સુભતા. ૧૪

ઉર આભાર ભરી ડગ ભરતી, ખાલ હૃદય સરસો ધરતી,
રાતી માડીમાં શિશુને લપેટયો, નહાનકડા ભુજ ઉર ધરી લેટયો. ૧૫

નિજ ઉરનું એ આનંદરત્ન, હાથે ઉરશું કરે કરી જલ;
અન્ય કર કરી ઉચો મુરખ શિર સ્થિર ટેકતી ભાર એક. ૧૬

પાત્રધુગલ તણો એ ભાર, માહિ દેવકાજ આહાર;
હાસી રાધા રહામી આવી; ખોલી ઉત્સુકતાથી વધાવી:— ૧૭

“ખાઈ! ભૂમિ બધી મહે વાળી, વૃક્ષે નાડાં દીધાં વીંટાળી;
ભુજો, ભુજો, બાઈ! પહોળે બંધા, દેવ પ્રગટ થયા વૃક્ષ હેઠા! ૧૮

પદ્મ-આસનવાળી બિરાજ્યા, નેડ્યા બે કર જાનુએ છાજ્યા;
દીપે સભ્ય કપાળે જ્યોતિ, હિંચ નયન ઝગે સ્વર્ગમેતી. ૧૯

શાન્ત, નમ્ર, શા દીસે સાધુ, મહાપુરુષ તણું તેજ વાધ્યું;
હેવા દેવાંશી હિંચ દીપ, ધન્ય માનવ જાય સમીપ. ૨૦

(ગીતિ)

દિવ્યમહાત્માદર્શનકાજ મુળતા સમીપ થરથરતી
આવી ભૂમિ ચૂરી, વદન નમાવી વિનંતિ મૂઢુ કરતી. ૨૧

(દિક્ષ)

“અહો ! કુંજવાસી સંત ! અતિ પવિત્ર !
ભક્તો દીનનો, અનાયનો તું મિત્ર !
શ્રેયદાતા ! હું યાચું દાસી, દીન
કથા દાન; ધન્ય દર્શન જ નવીન. ૨૨
શુભ દહિં બનાવી લાવી આજ તારું,
અને દૂધ હસ્તિદન્તશું નવાળું
રંક કેરી લેટ આટલી સ્વીકારે;
અને સદ્ગુણ ધાવ જન્મ આ હુમારે.” ૨૩

(સોરઠા)

આમ બીનવી નાર કનકપાત્રમાં રેકતી;
દહિં દૂધની ધાર ભ્રુદાં ભ્રુદાં પાત્રમાં. ૨૪
સ્ફટિકપાત્રમાં શુદ્ધ સુગન્ધદ્રવ્યો ધારિયાં;
પ્રસન્ન કરવા પુદ્ગલ કર પર મહેન કંઈ કર્યાં. ૨૫
લોજન કીધું ત્યાંહિં મૌન ધરીને સાધુએ;
દૂર આદરે કાંઈ ઊભી માતા હર્ષથી. ૨૬

(તોટા)

અતિ અદ્ભુત જો ! ગુણ લોજનનો,
બળશુવનયુક્ત જ સાધુ બન્યો;
ઉપવાસ ઉન્નમર સ્વપ્નસમા,
કંઈ લુપ્ત થયા સઘળા દાણમાં. ૨૭

(ગીતિ)

શરીર સાથે આત્મા ભોજન મધુરા તણે શું ભોજી બન્યો!
 નવીન બગથી બળિયો બનીને ભાવે વિદ્યારભોગ થયો. ૨૮
 અપાર મરુભૂમિ પરે ભીડી ભીડી જ પંખી ઘાફો જતું;
 અરણ્ય સહસા દેખી સહુ પં ધોઈ શરીર સ્વચ્છ થતું. ૨૯
 હેવા પંખી સરિખો ખુદ્દેવનો પ્રસન્ન આત્મ બન્યો;
 દિવ્ય સત્યની ભૂમિ બણી ભડવા થયો સમર્થ ઘણો. ૩૦
 પ્રભુને વદને અધિકી દીપ્તિ અને ગૌરતા ત્વહાં નિરખી;
 અધિક ભક્તિથી લીની જીવે સુખતા, અને પૂછે હરખી:-૩૧
 (ચોરસ)

“સાથે શું છો આપ દેવ અવનિમાં ભિતર્યા ?
 મુજ આનન્દ અમાપ, પ્રસન્ન જો મુજ ભેટથી.” ૩૨
 ખુદ્દ વદે:-“ઓ બાઈ અદ્ભુત ભોજન કર્મહાથી તું;
 લાવી લાવે આહિ, નવીન જીવન અર્પતું ? ૩૩

(લાવ)

વદે સુખતા, પુત્રની માતા, બરી ઉલાસે:-“નાથ મુણેજી;
 ગાયૂયો મુજ પતિના ઘરનાં, લેમાં ઘડી સો ગાયો સોધી, નવ-
 પ્રસૂતા; દૂધ એહનાં પાઈ પોપી પચાસ બીજી, સુન્દર ધેનુ; દૂધ;
 એહનું પચીસ બીજી, ગોને પાયું; પચીસ કેરું બીજી બારને
 પ્રેમે પાયું; એહ બારનું યૂથ મારિની ઉત્તમ ખટ ધેનુને અર્ચ્યુ;
 એ ધેનુનું દૂધ ભેંકાળ્યું રૂપા કેરા લોટા મધ્યે; અને પછી મ્હું,
 શુદ્ધ બીજને વાળી વીણી મોતી કેરા દાણાં સરખા તાંદુલ લઈને,
 નવ ખેડેલી ભૂમિ મધ્યે, પ્રથમ ચક્રી ભિગાડી લહેલા ચોખા
 ઝોરી, પાયસ સંધી અત્ર ધરાવ્યો; ધન્ય ધન્ય મુજ જીવન,
 પ્રભુને આજે ભાવ્યો !”-વદે સુખતા એમ ઉલાસે. ૩૪

લાવ પાલવ ભાવે
 પ્રભુએ ધીઝે ખસેડિયો;—સિસુ અમૂઝો ધાવે,—
 સુન્દર બાળ નિહાળિયો
 (૫૨૭ કડી ૩૭)

(કમદા-વસિત)

“અરપિયું પ્રભુ! લોખ્ય મહું ખરે

થુદ્ધ ભાવથી આ તરુ તળે

માની માનતા ઉડી આરાથી:—

પુત્ર સાંપડે ને મહને કહી,

૩૫

કુંજવણી આ સંતને નવી

હર્ષચિહ્ન કે લેટ અર્પવી;

કુળ ઉધારતો પુત્ર પામી હું,

સુખનદી વહી, દુઃખ વામી હું.”

૩૬

(દેશ) ‘ભૂધો મન બમશ’-એ સાલ.

સુન્દર બાળ નિહાળવા લાલ પાલવ ભાવે

પ્રભુએ ધીરે ખશેડિયો;—શિશુ અંગૂઠો પાવે;—

સુન્દર બાળ નિહાળિયો. ૩૭

ન્હાનકડા શિર પર પછી મૂક્યા કર છુદ્ધદેવે,

ને કર સકલ જગતના જનને દેશે આશ્રય પ્રેમે;

સુન્દર બાળ નિહાળિયો. ૩૮

આશિષ દઈ નાથ બોલિયા:—“લાંબું સુખ લોગવને !

જીવનદુખના ભારને વહી નાંખને સહેને

સુન્દર બાળક લાહરે ! ૩૯

આશ્રય મુજને અત્તનો આપ્યો બહુન ! તહે આજે;

હું નથી દેવ કેા સ્વર્ગનો, હું તુજ બાન્ધવ સાચે;

સુન્દર બાળ નિહાળું હું. ૪૦

પૂર્વાશ્રમે રાજપુત્ર હું, આજે ભટકું સુદર,

રાત્રિ દિવસ ખટ વર્ષથી ગોતું જ્યોતિ હું ગૂઢ,

સુન્દર તુજ બાળક સમો; ૪૧

દ્રાક રથળે જ્યોતિ ઝગકતો કરવા તિમિરવિનાશ
માનવજનનાં દૃઢ્યમાં, પ્રગટે જ્ઞાનપ્રકાશ,
સુન્દર આ શિશુ પેઠ જો. ૪૨
સુન્દર બાગિની ! લવાડિયો આપી લોજન મીઠું,
તે પૂર્વે કાયા નિર્જળી લયડી ગઈ ત્હાં મહે દીઠું
દર્શન જો દિવ્ય જ્યોતિનું !
સુન્દર આ બાળક સમું. ૪૩

(સોજા)

આમ વહીને નાથ પ્રશ્ન પ્રેમથી પૂછતા;
“બહુનાં કહે, પલુ, આજ, લવન સુખમય તું ગણે ? ૪૪
લવન લવી એમ સુખમાધુર્ય તું ભોગવે ?
લવન ને વળી પ્રેમ જો જો તું બસ માનતી ?” ૪૫

(વલ્લભ)

“પ્રેમ અને લવન ત્હને પૂરાં લાગે માત્ર ?”
જો પ્રશ્ન સુણી ઉત્તર દિયે દીન ભાવની સાથ રે. ૪૬

(દાળ)

દીન ભાવે વહે વનિતા—“પૂજ્ય જો લગવાન ?
✓ ઉર મ્હાકં આ ન્હાનકડું તે શ્રદ્ધે શું બાર મ્હાન ! ૪૭
વિશાળ જેતર લીજવે નવવર્ષોગિન્દુ થોડાં,
તેહ બિન્દુ બરી હેતાં કુમુદપુટનાં મ્હોડાં. ૪૮
મુજ નાથ કેરી કૃપામાં, ને આ શિશુના સ્મિત માંહિ,
લવનરવિનું તેજ મુજને પુરતું લાગે આહિ. ૪૯
ઘરસંસારતણા વ્યવહારે આનન્દમાં સુખ ગાળું;—
સૂર્ય ભોગમતાં બહુલી બીડી દેવસ્તવન ઉચ્ચારું. ૫૦
સિક્ષાદાન દઈ, ને તુલસી ક્યારો સીંચું જળથી,
નિત્યકર્મ દાસીજન મમ્મે સંપિં પછી હું કળથી; ૫૧

મુગ્ધતાની કથા

- મધ્યાન્હે મુજ નાથ પાઠતા શિર ધરી મુજ ઉત્સંગે,
વાયુ ઢાળું વીજણાએ, ગીતો ગાઉં ઉમંગે; ૫૨
- શાન્ત સન્ધ્યાકાળ યાતાં ભોજન પોરસું પ્રીતે,
સમીપ જિભી જમતા નિરખું નાથને એ રીતે. ૫૩
- દેવદર્શન જઈ, કરું સખિયોશું ગોળી ભાવે,
ત્યાં તારકગણના દીપ કપેરી પ્રગટે, નિદ્રા લાવે. ૫૪
- આમ નિરંતર સુખસરિતામાં કેમ ન જાઉં તણાતી ?
ને મુજ નાથને સ્વર્ગ અપાવે પુત્ર ધર્મો એ છાતી. ✓ ૫૫
- શાસ્ત્ર વહેછે—પથિક કાજ જે છાયાવૃક્ષો રાપે,
વાપીકૃપ ખણાવે તૃપિત જન કાજ, તો દેવ ન કોપે; ૫૬
- પુત્રરાત પામે જે નર તે મરણ પછી શુભ પામે,
શાસ્ત્ર વહે તે હું શ્રદ્ધાથી માનુંછું નમ્ર ભાવે; ૫૭
- વૃદ્ધો મ્હોટા વહે તે યકી વધૂ યાઉં નવ ચાણી,
દેવો સંગે વાર્તા કરતા વેદમન્ત્રના જ્ઞાની; ૫૮
- પુણ્ય અને શ્રીક્ષ્ણ તણા પંથો જેને પ્રત્યક્ષ વાત,
હેવા વૃદ્ધો આગળ હું તે નાથ ! કહો કાંણુ માત્ર ? ૫૯

વશલુ

- કાંણુ માત્ર હું બુદ્ધિમાં હેવા ઋષિજન આગળે ? ”
ને વળી મુગ્ધતા દીનતાની ગીતા સુણવે તે સ્થળે ર. ૬૦

(ચાપાઈ તણ તાળની)

- વહે દીન ભાવથી મુગ્ધતા હેના દીન જ્ઞાનની ગાથા;—
“નાથ ! જાણું વળી એક સત્ય,—ફળે શુભ યકી શુભ નિત્ય; ૬૧
અને ભૂંડાનું ફળ છે ભૂંડું; એહ નીતિળીજ છે રૂંડું;
સર્વ જનને એ ન્યાય છાજે, સર્વ કાળે સર્વ સ્થળ, સાચે; ૬૨
મીઠાં મૂળનાં ફળ છે મીઠાં, વિષમૂળનાં વિષફળ દીઠાં;
દેવભાવથી દેવ પ્રગટે, સ્નેહભાવે મળે મિત્ર જગતે; ૬૩

ધેયં સહન કયે શાન્તિ કૃણયે;—આમ આ જીવનમાં મળયે;
તો શું મરતાં નિર્મિતકાળે અહિં જેવું ન શુભ કૃણ ત્યારે ? ૬૪
અરે, ત્યારે અધિક કૃણ રૂઠું મળે, માનું એ સત્ય જ ઊંડું;
—એક કણ તાંદુલનો વાળ્યે, શતકણધર ઊભી આવે.” ૬૫

(લલિત)
મધુર એહવાં જ્ઞાનગીતથી, સરલ સુન્દરી શુદ્ધ ચિત્તથી,
રીઝવતી હતી બુદ્ધનાથને, થવણુ જો કરે ધ્યાન સાથ તે. ૬૬
કરુણાભાવના સંભવો ગણી, યુવતિ સત્વરે અન્ય ત્યાં ભણી;
તહિં ઊંકેલિયું જ્ઞાનપોથીનું અવર પાનું એ સત્ય જ્યોતિનું. ૬૭
(ગરબી)*

નાથ ! તદ્દયિ હું જાણું—“જીવનમાં ભયો
હૃદય ચીરતા વિધવિધ દુઃખ પ્રસંગ જો,
સહન કરતાં ધીરજ તૂટી ત્યાં પડે,
દોષભળ હૃદયમાં સહજ પામતાં ભંગ જો;

નાથ ! હું જાણું જીવન સુખદુખરંગિયું. ૬૮
ખાલુડો મુજ ત્યાં જો ચાલ્યો જયે,
હૃદય ત્યાં સદા જયે કાટી અરે!
પ્રાણુ તજી, મુજ બાળક ઉરથી પારીને,
સ્વર્ગે વાટકી પતિની જોઈશ હું ખરે;

નાથ ! હું જાણું જીવન સુખદુખરંગિયું. ૬૯
પતિની પૂર્વે સ્વર્ગે વાસ સતી કરે,
કેશે કેશે ગણવાં વર્ષ કરોડ જો;
દેવલોકમાં વાસ પતિનો, એટલો,
વેદ વદે ને સ્મૃતિ એ વચન અમોલ જો;

નાથ ! હું જાણું જીવન સુખદુખરંગિયું. ૭૦

* (જામવણ સંદેશો કહેને સ્થામને, એ ચાલ)

તો નવ ભીતિ ઉર ધારું હું જો જરી,
 જીવન સુખમાં સરકાવું રસલેર જો;
 ને દુઃખી જન, દીન, દુષ્ટ કે પાપીનાં,
 જીવન નવ અવગણતી હું કેા પર જો;

નાથ ! હું જાણું જીવન સુખદુષ્પરંગિયું. ૭૧

હું તો પુણ્ય જણાતો પંથ જ આદરું,
 દીન ભાવથી સેવું ધર્મ સદાય જો;
 શ્રદ્ધા રાખું અટળ હૃદયમાં આદતી-
 અવશ્ય ભાવિ સુખકર અંતે યાય જો;

નાથ ! હું જાણું જીવન સુખદુષ્પરંગિયું. ૭૨

ગાથિ

શુદ્ધદેવ તવ વહતાઃ—“બોધ દિયે તું અમોલ બોધકને,
 જ્ઞાની જનથી અદ્ભુત સરળ જ્ઞાન તુજ પરે સમર્થ બને. ૭૩
 જ્ઞાન વિના તૃપ્ત થજે, આમ પુણ્યને સુધર્મપથ જાણી;
 કોમળ કુસુમ ! તું વધજે શાન્ત છાયમાં સદાય સુખ માની. ૭૪
 મધ્યાહ્ન સમય કેરું સત્યસૂર્યનું જ તેજ જળાહણતું,
 કોમળ અંકુર કાજે નવ ધડિયું, એ ભલે રહે બળતું. ૭૫
 મુજ ચરણો પૂજંતી તું, તુજ ચરણો હું પૂજતો આજે;
 શુદ્ધહૃદય તું સરલા, અભાણતાં જ્ઞાનરૂપ તું સાચે. ૭૬
 પ્રેમતણા જ પ્રભાવે સરલ કપોતી પજે જ નિજ માણે,
 તેમ તું ભક્તિભળથી લક્ષ્યસ્થાને જઈશ, એા બાલે ૭૭
 સુખશાન્તિ વિશે જીવન વીતો તુજ નિર્મળું સદા હેમે;
 તુજ સિદ્ધિ સમી સિદ્ધિ મુજને મળજો,—હું ઈચ્છું એ પ્રેમે. ૭૮
 જેને ઈશ્વર ધાર્યો તહીં તે તુજને જ વીનવે આજે,—
 આશિષ દે મુજને તું—“સિદ્ધિ મળો” સઘ વિશ્વસુખકાજે.” ૭૯

વચન

આશિષ માગે છુદ્ધ એ દીન મુળતા પાસ,
જો ! સિદ્ધિ પ્રાપ્તે સત્વરે, ધારે ધર્મવિકાસ રે. ૮૦

ચોપાઈ ગળી વાવની

‘મજો સિદ્ધિ !’ વદી ત્હાં મુળતા, દિવ્ય બાલકની દીન માતા—
ઠાળી ઉત્સુક નયનો નિરજે નિજ બાળને માઠી હરખે; ૮૧
બાળ નામુક કર લંબાવે, છુદ્ધ દેવને સ્પર્શે જાવે;
જ્ઞાન અદ્ભુત શિશુજન ધારે, આપણે જે ન જાણ્યું લગારે; ૮૨
જાવિદર્શન શિશુનાં હેવાં, સમ્મા સંતુદ્ધ ધારે ફેવા !
નાથ ઊઠ્યા ત્હાં સબળ થરીરે, બળ પ્રેર્યું સુંદર ક્ષીરે; ૮૩
અને કીધે પદસંચાર, વૃક્ષ મ્હોટું હતું જે ઠાર,—
ખોદિતરુ, વિશ્વવિખ્યાત ધારે જેહ નાથતણા જ પ્રકાશે, ૮૪
એહ વૃક્ષ હેઠ સત્ય જ્યોતિ ધારે પ્રગટ નાથને ગોતી;
ચાહ્યા દૃઢ, ગૌરવભર, નાથ; લોકો ! ઉચરો જયજયનાદ ! ૮૫

(૫)

વુદ્ધનું પ્રલોભન

આ કથાભાગ Light of Asia, સર્ગ ૬ પં. ૩૩૨ થી ૪૯૭ માં છે. મુગ્ધતાની કથા પં. ૩૦૨ આગળ પૂરી થઈ. તે પછી ૩૧ પં. મૂકી દઈને આ 'પ્રલોભન'નો આરંભ લીધો. એ ૩૧ પંક્તિઓનો સાર આ પ્રમાણે છે:-

એ વૃક્ષની વિશાળ છાયામાં છુદ્ધદેવે પ્રવેશ કર્યો તે ક્ષણે પૃથ્વીને હેતુ યાન થયું અને આન્દોલન કરતા ધાસ વડે અને એકાએક ફૂટી નીકળતાં પુષ્પો હેના ચરણમાં વેરીને, પૃથ્વીએ પૂજન કર્યું; વનવૃક્ષની ડાળીઓએ વાંકી વળાને હેને છાયા આપી; નદીમાંથી જળદેવતાના કમલમન્થિ ઉચ્છવાસ વદન કરતા અનિલો બહેવા લાગ્યા; ચિત્તા, વરાહ, હરણ વગેરે વનપશુઓ એ સન્ધ્યા સમયે શાન્તિમય બની ગુફાઓ અને ઝાડીમાંથી આશ્ચર્યચકિત નયનો વડે છુદ્ધદેવના સૌમ્યવદનને નિહાળી રહ્યાં; દરમાંથી નીકળાને વિપ્રમય સર્પ નાયના સહકાર્યે કૃષ્ણ નયવતો વર્તુલાકાર થયો; તેજસ્વી પતંગિયાં, નીલ, હરિત, અને કનકના રંગનાં, હેના વ્યજનધારી બનીને ઉડવા લાગ્યાં; વિકરાળ શમળા, પોતાનો શિકાર ફેંકી દઈને, ચીસ પાડવા લાગી; અટાપટાવાળા ખિશકોલીઓ તરુશાખાઓમાં આમતેમ ફૂટીને નિરખવા લાગી; સુમી પોતાના લટકતા માળામાંથી ચીંચી કરવા લાગી; ધરોળી ઢોડવા લાગી; કાઠિલા પોતાનું જનનગીત ગાવા લાગી; કબૂતરો ટોળે મળી વીંટાઈ વળ્યાં; જમીન ઉપર પેટે ચાલતાં જન્ટુઓ પણ જાણી ગયાં; અને પૃથ્વી અને આકાશમાંથી આનન્દપૂર્ણ અવાજો એક સ્વરે ગીતમાં શમેલ થયા; સંલિખવાની ચોગ્યતાવાળા શ્રવણોને એ ગીત પ્રલક્ષ થયું; એ ગીતની વાણી આમ હતી:-

“નાથ! બન્ધુ! પ્રેમમૂર્તિ તારક! ક્રોધને અને મદને, તૃષ્ણાઓને અને લાલસાઓને છતનારો તું! હમારા પ્રત્યેક અને સર્વના દિતાર્યે તું પોતાનો પિંક સમર્પ્યોછે; એ વૃક્ષની

બુદ્ધનું પ્રવેશન

પ્રતિ પ્રવાણ કર્યું. દુઃખિત જગત ત્તને આશિષ દેહે; જગતની વેદનાઓને આન્તિદાન કરનારો બુદ્ધ તું છે. તે માન્યવર! ત્તને નમસ્કાર! તું કમલુ કર્યું, હમારે અર્થે ત્તારો અન્તિમ પ્રવાસ કર્યું; હે રાખા! હે મહાવિજયી! ત્તારે માટેની નિર્મિત પળ આવીછે; યુગ યુગ જે'ની પ્રતીક્ષા કરતા હતા તે આ રજની આવીછે!"

પાછી હમારા નાથે એ વ્હાની નીચે આસન લીધું તે જ ક્ષણે રાત્રિ પડી.

આ પાછી પ્રવેશન કથાનો આરંભ: "તિમિરનો પ્રભુ, માર, વિમાસતો" ઇત્યાદિ.

[આરંભમાં વૃક્ષની ત્રિશાળ છાયાનું વર્ણન થઈ આવે છે:—

Cloistered with columned dropping atoms
and roofed

With vaults of glistening green.

એ ઉપરથી તો વડવાઈવેની બનેલી ખંડપરપરા, ઉપર લીલા વર્ણની છત્રછાયા,—એ લક્ષણો જોતાં આ બોધિતરે તે પીપળો નહિ, પણ વડ જણાયછે. ગૌતમબુદ્ધનો તરુ અત્યંત ઊંચો છે તે પીપળો કે વડ ?]

એ " માર, પાતાના તપભંગ કરનારી સેના વડે બુદ્ધને લંગાણ પાડવાને અનેક પ્રયત્નો કરેછે, પણ નિષ્ફળ થાયછે, અને બુદ્ધ વિજયી થઈ સમ્માસંબુદ્ધ બનેછે. મારનો ભૂતગણ લાડકીને સરી જાયછે; અને

ક્ષિતિજે સર્શો ફળંતો

ત્ત્વાયો વહી મુદ્ધ સમીરની લહરી,—

ને નાથ બન્યા તે ક્ષણે

સમ્માસંબુદ્ધ,—ધન્ય એક પડી !

['બુદ્ધનું પ્રસોભન'—એ વસ્તુતઃ મહારૂપક (allegory) છે; હેમાં બુદ્ધના હૃદયમાં અનેક ભાવોનું પ્રમુલ જામેલું અને અન્તે તે ઉપર વિજય મેળવીને બુદ્ધને પૂર્ણ જ્ઞાનનું દર્શન થયું;—એ પ્રસંગને કૌનિક પ્રસંગે, કલ્પિત ભૂતકાલ વગેરેની પ્રતિયોના રંગીન ચિત્રનું સ્વરૂપ બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં અપાયું છે;—એમ Rhys Davids (Buddhism pp. 36-38) માં સમર્થ રીતે બતાવે છે. એ કથાવૃત્તાન્તોને

“The wildest legends in which the very thoughts passing through the mind of Gautama appear in gorgeous descriptions as angels of darkness or of light” કહીને કહે છે; અને કહે છે:—

“Unable to express the struggle of his soul in any other way, they represent him as sitting sublime, calm, and serene during violent attacks made upon him by a visible Temptor and his wicked angels.”

પરંતુ આ વર્ણનોના બચાવ પણ આપે છે:—

To us, now, these legends may appear childish or absurd, but they are not without a beauty of their own; and they have still a depth of meaning to those who strive to read between the lines of these, the first half-in-articulate efforts the Indian mind had made to describe the feelings of a strong man torn by contending passions.”

આ કથાઓનું રૂપ અદ્વિતીય સાચવીને Light of Asia માં આ પ્રસંગવર્ણનને કવિત્વદર્શનથી સમજી રીતે એકાદ આનંદે ચિત્ર રચ્યું છે.

વુદ્ધનું પ્રલોભન

(દ્વિતીયગીત)

તિમિરનો પ્રભુ, માર, વિમાસતો-
જગતતારક યુદ્ધ જ આ ખરે;
પ્રગટ જ્યોતિ થશે ઉર એહને,
જગત ઉદ્ધરશે પછી તેમણે.
ધર્મો અચૂક જ આવો સમીપ એ
નિરાશો માર પ્રવૃત્ત થતો હવે;
પ્રભાજ જે દળ ભૂતવર્ણુ બધું,
દર્શ જ શાસન સર્જે ત્યહાં કોધું.

(મિહર)

મારતણી આજા મુણી ભુતકાં આવ્યાં ધાર્યે,
મૂઝે જે નિત્ય જગતમાં જ્યોતિ સંગે આંહિ;

(આપાઈ તથા તાલની)

આવ્યાં ધાર્યેને દસ પાપ,
જે'નું ભળ જગમાં છે અમાપ;
ચોદા મારતણા એ મહાન,
એ તો તિમિરતણા રાજાન.
આવ્યો પહોલો ત્યહાં આત્મવાદ,
જે'ના વિશ્વ વિશે ઉન્માદ;
'હું-મહારું' કરંતો ઉચ્ચાર,
કરે સર્વત્ર જે સંચાર;
વિશ્વદર્પણમાં નિજરૂપ
મુખ જની જે નિહાળે અનુપ;
"અન્ય સર્વ ભલે પામે નાશ,"
કહેતો, "હું એ સનાતન ભાસ".

બોલ્યો: “જો હોય તું જો જ શુદ્ધ,
ભલે વિશ્વ રહે ને અશુદ્ધ; ૬
હો ને અન્ય જામે અન્ધકારે,
શિદ્ધ દુઃખ ખમી વિશ્વ તારે ?
‘તું’ તે ‘તું’ છે જોકે અટળ,
જો જ માની લે તુજ બળ; ૭
ભિન્ન, અમરોતલું સુખ સાધ્ય,
જે’ને ચિન્તા કે શ્રમનો ન બાધ.”
આમ વચન આત્મવાદ બોલ્યો,
તોય શુદ્ધ ન ડગિયો ન યેલ્યો. ૮

(અનુદૃષ્ટ)

શુદ્ધ કહ્યો:-હારી વાણીમાં સત્ય ભાગ હીસે છ જે,
નીચતાનો તહિ ગન્ધ; ન રુચે સત્ય જો મ્હને; ૯
અને હેનો અતથ્યાંશ દુઃખરૂપ સદા બને;-
વચ્ચના કર્યે લેની તું મ્હાતા જે નિજ આત્મને. ૧૦

(કાળ)

પછી પ્રગટ્યું ભૂતા ત્હાં વિચિકિત્સા જે’નું નામ,
શ્રદ્ધાશિલ ડગાવતો, જો હેનું નિરન્તર કામ. ૧૧
હરપી કાઢે સર્વને કરી સત્યતથો જ નિષેધ;
નાય-અવજો રેડતી જો જ્ઞાન્તિ તણા. નિજ વેદ:- ૧૨
“મિથ્યાભાસી વિશ્વ આ, ને મિથ્યાત્વજ્ઞાન જ વ્યર્થ,
આત્મના આભાસ પાછળ શિદ્ધ દોરે તું નિરર્થ ? ૧૩
ધીરપણે ગણ્ય તુજ જગતને, જો છે ઉત્તમ પંથ,
નર્થો ઉદ્ધાર મનુજનો કહી જો, કર્મનું ચક્ર અનન્ત.” ૧૪
નાય વદ્યા:-“સંબન્ધ તુજશું રાખવો નવ માહરે;
વિચિકિત્સા દુષ્ટા જો કપટી તું મનુજરિપુ માનું ખરે.” ૧૫

પછી પ્રગટ્યું જાત એક જ કારમું ધરો રૂપને,
 જેના બળે કંઈ વિવિધ પંથો ધર્મના સળળા બને; ૧૬
 ધરે રૂપ મનોહરું દે દેશમાં ઘડા તણું;
 પણ ગારુડીના એવ સરખું કર્મકાણડ કદે ધણું; ૧૭
 નરક-દારો ગંધ કરીને સ્વર્ગ-દારો બોલતી,
 કુંચી જેના હાથમાં, એ લાડુગર અદ્ભુત અતિ; ૧૮
 નામ શ્રીલક્ષ્મણપરામર્થ જ કહ્યું છે એહનું;
 એ છુદ્ધને ઉદ્ધત વચનથી ચેતવે આ ક્ષણ ધણું:- ૧૯
 “ધૃષ્ટા શી આઠરી તું વેદના ઉચ્છેદની ?
 દેવો ખશેડી સ્થાનથી મન્દિર કરીય ખાલી વળી ? ૨૦
 ગ્રાહ્યોનાં ઉદર ભરતો, રાજ્યને સ્થિર રાખતો,
 કર્મમાર્ગજ તોડવાને ધૃષ્ટ, શું યાશે છતો ?” ૨૧
 છુદ્ધ ઉત્તર ત્યાં દિયે:-“તું રક્ષવાનું જે કદે,
 તે બાદ્યરૂપ નકામું છે, એ નાથ પામે નિશ્ચયે; ૨૨
 રૂપથી નિરપેક્ષ સત્ય જ, સ્થિર રહે ચિરકાળ તે,-
 “જા ધૂત ! પાછો તિમિરલોકે વાસ કરજે-તું હવે.” ૨૩

(વણનું)

‘તિમિરલોકે વસ્ય જઈ’-એમ વદતા નાથ;
 પછી આબ્યો એક ખીંજો ત્યાં છુદ્ધશું ભોંડવા બાધ રે. ૨૪

† (ગરબી)

આબ્યો નાથ સગીચ રે પ્રલોભક જે પૂરો,
 સર્વ રાગનો રાજા રે, કામદેવ એ ભૂંડો; ૨૫
 જેની આણુ પ્રવર્તે રે મનુજ ને દેવ પદે,
 અધિષ્ઠાતા એ પ્રેમનો રે, વિલાસોમાં રાજ્ય કરે. ૨૬

આવ્યો હસતો હસતો રે બોધિ વૃક્ષની આગે,
ધારી આપ કનકનું રે કુપળ વીંટી સહુ જાગે; ૨૭
પ્રેમ જ્યોતની જ્વાળા રે ઝરતાં પુષ્પતણાં,
ધડ્યાં શર, જે વધિ રે હૃદયને તીક્ષ્ણ ધણાં. ૨૮
એહ નિર્જન સ્થળમાં રે મદન સંગે આવે
વૃન્દ સુન્દરી કેરું રે વિલાસો ધરી ભાવે; ૨૯
દિવ્ય નયનો નયવતી રે, અધર લસતા ધારી,
ગાતી પ્રેમનાં ગાનો રે મધુરરવ સહુ નારી; ૩૦
અણુદીકાં વાઘો એ ગાન સંગ સ્વર લેજે;
મન્ત્રમુગ્ધ બન્ધું જગ રે ગાન એહ જઠ્ઠાં રેલે; ૩૧
શ્રોતી રજની એ સુણવા રે, સુણતા તારલિયા
અને અન્દ્ર જ શોભ્યા રે ગગનપથ સ્થિર ઠરિયા. ૩૨
હેવા મધુરા નાદો રે શ્રવણમાં રેડીને,
જોયાં સુખનાં સ્મરણ હે રે શુદ્ધમે છેડીને. ૩૩

† (ગરબી)

“ મર્ત્ય માનવ એ અજ્ઞાન! વિપથ તું કાં જામતો ?
રત્ન ન મળે રમણીસમાન, રસે તું ન કાં રમતો ? ૩૪
સુરભિ રમણી-ઉર મંડળ સરોજું ન મળે રત્ન અમૂલ રે
ત્રિભુવનમાં, તે કેમ ન સેવે ? વ્યર્થ શુભાવે નૂર;
વિપથ તું કાં જામતો ? ૩૫
લલનાની મોહન મૂર્તિ થકી સંગીત ઝરે મીઠું રે
લલિત અંગની રેખરેખથી, અધિકશું એ થકી દીઠું ?
રસે ન તું કાં રમતો ? ૩૬

હૃદય હૃદય સંવાદ મથાવે સૌન્દર્ય આકર્ષ્ય દેવું રે,
રુમિર રંગેરંગ ઊછળી ઊછળી તાલજ દે ત્યાં કા'વું!

વિષય તું મં ભમતો? ૩૭

એ સંગીતતણા સ્વર સુંતોને મન હગતું તારકાળ રે,
સાથ સ્વર્ગમુખ ત્યાંજ નિરર્થોને બંધે મારી કાળ,

રસે ન તું કાં રમતો? ૩૮

એ સુખદાન મદન કે અનુપમ, લોગ એક અણખૂટ રે,
અણગણ દુઃખ સદી મેળવવો મદનદુર્ગમે કૂલ;

વિષય તું કાં ભમતો? ૩૯

રમણી ભુજબન્ધનમાં પૂર્વાં રસિક સુરસિત ભમશે રે,
જીવનનાં સહુ દુઃખ વૌસરશે, સુખચરિતામાં રમશે;

રસે ન તું કાં રમતો? ૪૦

જીવન સઘળું સુખનિઃશ્વાસે દ્રવતું સરતું જાશે રે,
રમણીના સહુવાસે, ક્ષોધ પછી રમિક દુષી કામ યાશે!

વિષય તું કાં ભમતો? ૪૧

ચુખન એક અમોહું મળતાં મળતું ન્યાંજી જુગારાગ્ય રે,
રસિક-ઉદે પછી દુઃખ વસે ક્યાં? મદનવિજય છે આજ,

રસે તું રહે રમતો." ૪૨

(શિખરિણી)

મીઠાં ગીતો ગાતી, લલિત ભુજવલ્લી નચવતી,
બધી એ બાળાઓ તરુતણી સમીપે પડી જતી,

અનંગજ્યોતેથી નયન મધુરાં દીપિત ધરી,
કરંતી એ નૃત્યો સ્મિત લલિત ને લોભન કરી,

વિલાસી નૃત્યે એ ચપલ મૃદુ અંગે પ્રગટતી,
વળી સંતાડે એ વહરિ રસની દિગ્ગમ્ય અતિ.

મોહાં ગીતા ગાતી, લલિત ભુજવદ્ધી નયવતી,
 બધી એ બાળાઓ તરુતણી સમીપે પછી જતી.
 (પૃ. ૪૦. કડી ૪૩)

હૃદય હૃદય સંવાદ મચાવે સૌન્દર્ય અકથ હેતું રે,
રુધિર રંગેરંગ ઊછળી ઊછળી તાલજ દે ત્યાં કે'તું!

વિપથ તું કાં ભમતો? ૩૫

એ સંગીતતણા સ્વર મુંઝીને મન ડગતું તત્કાળ રે,
સત્ય સ્વર્ગમુખ ત્યાં જ નિરખીને ઝડપે મારી ક્ષાળ,

રસે ન તું કાં રમતો? ૩૬

એ સુખદાન મદન કે અનુપમ, ભોગ એહ અણખૂટ રે;
અણગણ દુઃખ સહી મેળવવો મદનદુર્ગનો કૂટ;

વિપથ તું કાં ભમતો? ૩૭

રમણી ભુજબન્ધનમાં પૂયો રસિક સુરસિત ભમશે રે;
જીવનનાં સહુ દુઃખ વીસરશે, સુખસરિતામાં રમશે;

રસે ન તું કાં રમતો? ૪૦

જીવન સઘળું સુખનિઃશ્વાસે દ્રવતું સરતું બાશે રે,
રમણીના સહવાસે, કહો પછી રસિક દુખી ક્યમ થાશે!

વિપથ તું કાં ભમતો? ૪૧

ચુખન એક અમોહું મળતાં મળતું જ્યાં જગરાજ્ય રે,
રસિક-ઉદે પછી દુઃખ વસે ક્યાં? મદનવિજય છે આજ,

રસે તું રહે રમતો." ૪૨

(ચિખરિકા)

મીઠાં ગીતો ગાતી, લલિત ભુજવદ્ધી નચવતી,
બધી એ બાળાઓ તરુતણી સમીપે પછી જતી;

અનંગભયોતેથી નયન મધુરાં દીપિત ધરી,
ઠરંતી એ નૃત્યો સ્મિત લલિત ને લોભન ઠરી;

વિલાસી નૃત્યે એ ચપલ મૃદુ અંગે પ્રગટતી,
વળી સંતાડે એ લહરિ રસની ડિગ્ગજલ અતિ.

ખીંટી ના ખીંટી કે કુસુમ કળિયો જેમ ઝળકી,
પ્રકાશે રંગોને, હૃદય તદ્દપિ એ છુપવતી. ૪૪
(ખા દરિયાત)

અનુષ લલિત વિલાસની,
રમ્ય રચના માનવે
ના દોડી નયને કદી,
જે પ્રગટ થઈ છે આ સમે, ૪૫
મધ્ય રજની કાળમાં,
નર્તકીગણુ તરુ કને,
એકથી રેડો એક જો,
સરી જાય છાંવવા છુદ્ધને. ૪૬
મન્દ રવ ઉચ્ચારતી:-
“હારો હું, સિદ્ધાર્થ ઓ !
અધરરસ આસ્વાદીને,
યોવન મધુરતા માર્પો જો.” ૪૭

(ચાપાઈ તણુ તાલની)

તો એ ડગિયા ન નાય જ મનથી,
નવ હાર્યા સુસન્ન મદનથી,
લહારે કામે ધનુષ લીધું હરત,
સર્થુ નર્તકીવૃન્દ સમસ્ત; ૪૮
અને નીકળી આવી એહ દળથી,
એક મૂર્તિ તહિ મન હરતી,
સહુથી ઉત્તમ રૂપે, પ્રભાવે,
ધરી યશોધરા વેશ આવે. ૪૯
અશ્રુપૂર્ણ નયન હેનાં શ્યામ,
પ્રેમ આદ્રે ઝરે અવિરામ,

સુદર્ન પ્રવેશન

બુદ્ધ ઉશય પ્રસારી ઊબી

લેખા સિદ્ધાર્થને ભાવડળી.

પછી સંગીતમધુરા સ્વરથી

नाम नाथ तल डियरती.

આર્તનાદ મૂઢલ એ કરતી,

નાંખી નિઃશ્વાસ સુક્રમાર છાગથી,

શાયામાર્તિ અચર એ બેલી:-

“માથે ! આરા ! સ્વયં જો ખેલો :

તથા વિરહે હું મગ્નપ્રાય.

તમા વિદ્યા ભવન ક્યમ જાય ?

२३५. वेदविद्या वेद विद्या

શ્રીકૃષ્ણનાં રમી વારવાટે.

સ્વર્ગમુખ આપણ બેચે સેન્યાં.

કહી અન્યત્ર મળશે હેવાં ?

વર્ષો આ સઘળાં ખેદભરિયાં

તથા શાજ શર્મ શર્મ સરિયાં.

શ્રેષ્ઠ કૃષિજીવનમાં વસીને

યાલો નાથ ! વસો ત્યાં દુશીને.

મજા અધરનો સ્પર્શ થતામાં,

સરશી મૂળે ધરતામાં,

અર્થઃ જાણીશું તુજ સર્વો જાણે;

ને, હું જાણી મિયા તુજ પાસે."

(ସଞ୍ଚିତ କାଳହରା ମିତ୍ର)

પ્રમુદ્ધ લેહ્યાં વડે વાણી ઉત્તમ,

वृत्तियो मरे राणी संयमः—

“કપટવેશ આ વ્યર્થ તાહરો,
નહિ ઠગાય આ આત્મ માહરો;
ભાસમૂર્તિ તું શોભના દોસે,
છાપ ના પડે આત્મ આ વિશે,
મુજ પ્રિયાતણું રૂપ તું ધરે,
શાપ ના હઉં ત્હેની ખાતરે.
તુજ સમાન આ વિશ્વવેશ છે,
ભાસ ભાસતા પીગળી જશે;
અન્ધ તાહરો તિમિરગર્ત જે,
પીગળી ત્યહાં તું હવે જજે.”

૫૬

૫૭

૫૮

(ગીતિ)

વચન વહંતાં હેવાં તરુરાજ વિશે ઘુઘાટ કંઈ પસર્યો,
ને ધૃન્દ સુન્દરીનાં ગયાં સરી, ઉર ઉચાટ સળળ ભર્યો; ૫૯
હીપકન્ન્યોતો ઝાંખી યાત્રી, ને ધૂમગોટ કંઈ વામે,
ત્યમ એ માયાસુન્દરી શૂન્ય વિશે લોપ સર્વથા પામે. ૬૦

(વિપલ દર્શિત)

તે પછી અંધારિયો ઘન નભ ગધું ઘેરી વળી,
ને વિકટ ઝંઝાવાત ઝૂઝી ભૂમિને નાંખી દળી;
રૌદ્ર પાપો આવિયાં, જે સૈન્ય પૃષ્ઠ વિશે રક્ષાં,
ભંગાણુ કરવા તપ વિશે એ તુમુલ સંગે આવિયાં. ૬૧
પ્રતિઘમતિ એ રાક્ષસી પ્રગટી પ્રથમ પ્રભુ સંનિષે,
સર્પો વળ્યા વીંટાઈ હેની કમરને જો! ગહુ વિધે;
વિષ ભર્યું એ દૂધ પીતા લગડતા વહોજથી,
સર્પો કરે સુસવાટ તે સહ શાપ વચનો ગૂંથતી. ૬૨
વ્યર્થ હેના શ્રમ ગયા, પુણ્યાત્મ પ્રભુ તો સ્થિર રહ્યા,
શાન્તિ અરંતી દૃષ્ટિથી કટુ વચન હેનાં શમવિયાં;

શ્યામ સર્પો સજક્રિયા દંડૂ વિપદ સંતાડતા;
ને રાક્ષસી ને સર્પ તત્ક્ષણ જો ! થયાં ત્યાં અણુછતાં. ૬૩

(સવૈયા)

રૂપરાગ નામે પછી રાક્ષસ આવ્યો, પ્રભુ ભણી તારી જુવે;
જીવનતૃષ્ણા એહ જગવતો સાચું જીવન એહ ખુવે;
આરૂપરાગ પછી આવ્યો, જે જ્ઞાનીને પણ ઉતરતો,
કીર્તિ અને પરજીવન કેરો લોભ જ પ્રેરી એ કરતો; ૬૪

ગર્વતણો રાક્ષસ આવ્યો વળી માન નામ ગર્વે ધારે;
હિંદુત્વતા વળી આવી તે સ્થળ;-ભૂતતણું દળ બન્યું ભારે,
અંતે આવી ત્યાંહિ અવિધા, પાપ અને ભયની જનની,
સંગે નીચ કુરૂપ જ ભૂતડાં સરકે, કૂકડે પાંખ ઘણી. ૬૫

એહ રાક્ષસી પગલે રજની અધિક શ્યામ બની અંધારે,
અચલ પર્વતો ડગિયા, ને વળી સમીર ગરજ્યા બહુ ભારે;
ફાટી મેઘશુદ્ધાઓ, માંહિથી વૃષ્ટિ વરશી, વીજે ચમકી;
બ્યોમ થકી તારા ખરિયા, ને ધરતી ડાહી વેગ થકી; ૬૬

શ્યામ ગગનપથમાં બ્રાપી રહી અનેક મૂર્તિ ભય ભરતી,
પાંખોના સસડાટ થતા, ને ચીસો કારમી ત્યાં તરતી;
હુલ્લ વદન હોકિયાં કરતાં વિશાળ ઉર વિકરાળ ધરી,
હાનર નરકદ્વાર ભેંધાડી સેના નોકળી ભૂત તણી. ૬૭

(અનુક્રમ)

મળી એ ભૂતડાં લેમાં, કરી ઉન્માદ કારમા,
નાયના તપમાં લંગ મથેછે આજ પાડવા. ૬૮

(ગીત)

તદપિ પ્રણલ એ તુમહો
બુદ્ધ રહ્યો સ્થિર સુશાન્ત નવ લેખે,

- વપ્રે વીંટયો દુર્ગે જ,
રક્ષિત એ તેમ પુણ્ય-અતિરેકે. ૬૬
- પવિત્ર ઓધિતરુ વળી
તુમુલ્યો ન ડગ્યું, અને સુપર્ણ બધાં
ઘોમુદ્દોમાં જ્યમ ચળકે,
ચળકતાં તેમ આજ સ્થિર જ રહ્યાં; ૭૦
- વૃક્ષતણાં થડ રચતાં
મંડપ લેની વિશાળ છાય થકી
મથ્યું'તું બહિઃપ્રદેશે
તુમુલ બધું તે, ન માંહિ પડું જરી. ૭૧
- પ્રહર રજનિનો ત્રીજો
પ્રગટ્યો ને શાન્તિ વિશ્વમા પસરી,
ભૂતતણો ગણ લડકી
વેગે જો! ત્યાં થકી ગયો જ સરી; ૭૨
- ક્ષિતિજે શરૂો દુર્ગંતો
ત્યાંથી વહી મૃદુ સમીરની લહરી,—
ને નાય બન્યા તે કણ
સમ્પ્રાસંગુદ્ધ-ધન્ય એહ ઘડી! ૭૩

(૬)

વિયોગિની યજ્ઞોધરા

(૬૧)

શોકભરિયાં હીંપે વર્ષે અનેક વીતીને ગયાં,
 નિજ મુતતણાં મુખવચન દર્શનદ્રવ્યને દુર્લભ થયાં; ૧
 શુદ્ધોદન રાત્રી દુખડૂબ્યો શાક્ય સામન્તના વૃન્દે,
 ગાળતોઃ ત્યમ ત્યમ કરી નિજ કાળ મન અતિ મન્દે. ૨
 શોકબરીં બેસી રહી, ને જીવનમુખ સદુ છાંડ્યું,
 મધુર રાણી યજ્ઞોધરાએ વેધવ્ય વિરહું માંડ્યું; ૩
 નાથ નિજ હૃદયકાળે જીવંત પણ નવ જીવતો,
 એ દોહડું વિધવાપણું, નવ યાવ રાય હજી છતો. ૪
 ઉદ્ભૂત્યે ચારનારા દેશ દેશ ભટકતા,
 કે લાભ-અર્થે વિષમ વાટે વણિકમણ વિચરતા, ૫
 સાધુ ત્યાગી કે દેખતાં જઈ રાત્રીને ય જણાવે,
 ને રાય તક્ષણ દૂત પ્રેરે તે જઈ પાછા આવે. ૬
 એકાન્તવાસી કહિં સંન્યાસી ઇલાં જે'ણે ધરસૂત્ર,
 હેવા અનેકતણી લઈ વાર્તા પાછા વળે સદુ દૂત. ૭
 પણ ન મળે શુભ કમિલવસ્તુકુલમૌલિકાળી કંઈ લાળ,
 જે'માં વશી નિજ કીર્તિ અને નિજ આશ ગણે જ નૃપાળ. ૮
 દૂર ભમંત હશે આ ક્ષણ, કે વીસયો નિજ જન,
 કે ગાત્ર પામ્યાં પરિવર્તન, કે પ્હોચ્યો મૃત્યુસદન; ૯
 મધુર રાણી યજ્ઞોધરાના હૃદયકાળે એ પિરામ;
 નવ લાગે કંઈ લાળ ત્હેની શોધ કરતાં આમ. ૧૦

(વધણ)

આમ વર્ષ વીતી ગયાં વાઘ્યો દુખ-ઉદ્રેક,
 પણ હેવે સમયે એક દિન કંઈ કૌતુક બનિયું એક દે. ૧૧

(ચોપાઈ)

આન્ધો રમ્ય રમંતો વસન્ત, ધાર્યો ધરણીએ વસનં હસંત;
 આંખે ઝૂલે મારે રૂપેરી, —સાણી યશોધરા શોકધેરી, ૧૨
 બેઠી ઉદાનસરિતાને તીર, દીપે કચ્છું નિર્મળ નીર;
 પૂર્વે વીત્યા સુખતા સમામાં, અહિં પ્રિય બે રહી રહ્યામરહામાં, ૧૩
 પદ્મકોશખચિત છે કિનાર હેવા જળદર્પણ મોઝાર,
 નિરખંતાં નિજ પ્રતિબિમ્બે મધુર અધર અધર જે ચુમ્બે; ૧૪
 ગૂંચ્યા કરશું કર વળી નીરખે જળબિમ્બિત બેઠું હરખે;
 હેવી ઉદાનસરિતાને કંઠ, બેઠી યશોધરા સોલસઠ. ૧૫
 આંસુડે નનપુટતેજ લીધાં, ગાલ સુકુમાર ક્ષામ જ દીધા;
 અધરોહતણી રમ્યરખ શોકાનળથી સૂકાઈ છેક; ૧૬
 દિવ્ય કાન્તિ કેશતણી ડુબી, એકવેણીધરા રાણી ઊભી;
 બાંધ્યા સંસ્કારહીન સુકેશ, છાજે વિધવાજનનો વેશ; ૧૭
 શ્વેત શોકતું વસન જ જાડું નાંખ્યું ઉર ઉપર જે આડું,
 નહિ મેખલામણિખન્ધ લેને, છાંડ્યાં ભૂપણ સઘળાં હેણે; ૧૮
 સુણી પ્રિયનાં પૂર્વાશ્રમમાં પ્રેમાહ્વાનો ઊડી સંબ્રમમાં,
 પળતા ચપળ ચરણ જે હરણુશા, પાટલપાંખડી પર જે પડતા, ૧૯
 તેહ ન્હાનકડા ને સુરેખ, આજ ચરણ થયા મન્દ છેક;
 દુઃખભારે અલસગતિ ભય રાણી યશોધરા ક્ષીણકાય; ૨૦
 અરુણોદયકેરી ન્યોતે રજનીતણી શાન્તિ ઉદ્યોતે
 ઘેરા તિમિર મહિર્થો નિકળતાં જે'વાં રવિકિરણો અળહળતાં, ૨૧
 હેવાં પૂર્વે હતાં જે લોચન, જ્યોતિર્હીન થયાં આ ક્ષણ;
 પ્રેમદીપ હોલાયા એ આજે, પૂર્વ દીપ્તિ ન લેમાં વિરાજે; ૨૨
 પદ્મ રેશમ સર્વોખાં ઢળિયાં, નનજિમ્બ ઉપર જઈ પડિયાં;
 લક્ષ્યહીન લોચન એ ભમંત, નવ નીરખે વિલસંત વસન્ત. ૨૩

એક કરમાંદિ મોહિનિકદામ ધારી, મિત્રાર્થની અભિલાષ;
 નાખી સંપરી જેહ જતનથી, જેહ સતે એ પળિયો ભવનથી, - ૨૪
 બહા વિગમગ કેવી એ રાત્ર, અત્રપૂર્ણ દિનોતણી માત્ર;
 પ્રેમપાત્ર ઉપર બન્યો ફૂલ, પૂર્વે ઠા દીઠા પ્રેમચર? ૨૫
 હેવી નિહંપતા પ્રેમજેરી કળી કોણ ચહેજ અનેરી?
 ઈહલુવનબંધન મારિ, પ્રેમ પૂરવો રુચ્યો હેને નારિ, - ૨૬
 અન્યકર-અંગુલીએ વળચો, હીંડે દિવ્ય સૌન્દર્ય છત્રકપે;
 નિજ સુત ન્યાનકદે આટેને, યાપણ સિદ્ધાર્થનાથની જોતો; ૨૭
 નામ રાહુલ જેનું રમાળ, વર્ષ સાગતનો દિવ્ય ભાળ,
 હર્ષમરિયો નિજ માતની સોઠે યગ પદ્મનિયે દડબડ દોડે; ૨૮
 રમ્ય વિશ્વ પટનું એ ગાળે, નિરખે ફૂટની કળી મધુમાળે,
 પાને આનન્દ રાગ કુમાર, જેને હૃદયે નહિ દુઃખભાર. ૨૯
 જામ કમલિનીજોડેને પ્રિનાર, મન્દબમતાં રાણીને કુમાર;
 ૩૦ તાં બૂરાં મીનને જાગમાં નાંખીને તાન્દુલ કુતૂંહલમાં ૩૦
 દુગ્ધાદીન રાહુલ હમે દોડે, નિરખી મત્સ્યજે જળમાં દોડે,
 રાણી ખિન્ન નયનથી નિહાળે, વેગે છોડતી વલાકા તે કાળે; ૩૧
 નાંખી નિઃશ્વાસ દીનગથનની વિનવે વિહગને રાહુલજનની:-
 "અહો ભુવન ભર્મતા વિદંગ, તમ ગતિ ગગને છે અંગંગ; ૩૨
 કહી જઈ અહો અકરમાળ, જહિ છૂપ્યા રદ્યા મુજ નાથ,
 કહેજો યથોપદાના પ્રજ્ઞામ, પછી વીનવીને વહજો આમ - ૩૩
 'મુલુકા શબ્દ એક તમ મુખનો, લેવા દહાવો દાણુપશંકુખનો,
 મરજો અગ્રુખ છોવતી છે શાગી, - કહેજો ચોટલું જો નમગારી. ૩૪
 (વલ્લભ)

આમ નિમાસા નાખતી રંગી કરે ઉચ્ચાર,
 ને ને નો મુદમય કુંવર, ને ને આદ્યુત બન્યું તે વાર ર. ૩૫

નાંખી નિઃશ્વાસ દીનવચનની વિનવે વિહંગને રાહુલજનનીઃ
 “અહો ભુવન સમર્થતા વિહંગ ! તમ ગતિ ગગને છે અલગ.”
 (૫. ૪૮. કડી ૩૨)

એક ઠરમાંદિ મોહિનિકદામ ધારી, સિદ્ધાર્થની અભિરામ;
 રાખી સંધરી જેહ જતનથી, જેહ રાતે એ પળિયો ભવનથી, - ૨૪
 અહા વિષમય કે'વી એ રાત્ર, અશ્રુપૂર્ણ દિનોતણી માત;
 પ્રેમપાત્ર ઉપર જન્મે'કૂર, પૂર્વે કેા દીઠા પ્રેમદાર? ૨૫
 હેવી નિદંબતા પ્રેમકેરી કળી કાંણુ સકેજ અનેરી?
 ઈહલુવનખન્ધન માંહિ પ્રેમ પૂરવો રુચ્યો હેને નાંદિ, - ૨૬
 અન્યકરઅંગુલીએ વળગ્યો, હાંદિ દિવ્ય સૌન્દર્યે ઝળકયો;
 નિજ મુત ન્હાનકદો અદહેતો, યાપણુ સિદ્ધાર્થનાથની એતો; ૨૭
 નામ રાહુલ જે'નું રસાળ, વર્ષ સાતતણો દિવ્ય બાળ,
 હર્ષભરિયો નિજ માતાની સોડે પગ પ્હાનિયે દડબડ દોડે; ૨૮
 રમ્ય વિશ્વ પડયું આપાસે, નિરખે કૂટલી કળી મધુમાસે,
 પામે આનન્દ રાહુલ કુમાર, જે'ને હાંડે નહિ દુઃખભાર. ૨૯
 આમ કમલિનીઓને કિનાર, મન્દ ભમતાં રાણી ને કુમાર;
 રાતાં બૂરાં મીનને જળમાં નાંખીને તાન્દુલ કુતૂહલમાં ૩૦
 દુઃખહીન રાહુલ હસે કાઠે, નિરખી મત્સ્ય જે જળમાં દોડે;
 રાણી ખિલ નયનથી નિહાળે, વેગે છોડતી વલાક તે કાળે; ૩૧
 નાંખી નિઃશ્વાસદીનવચનની વિનવે વિહંગને રાહુલજનની:-
 "અહો ભુવન ભમંતા વિહંગ, તમ ગતિ ગગને છે અભંગ; ૩૨
 કદી જઈ ચઢે અકરમાત, જહિ છૂપ્યા રહ્યા મુજ નાથ;
 કહેજો યશોધરાના પ્રણામ, પછી વીનવીને વદજો આમ:- ૩૩
 'સુણવા શબ્દ એક તમ મુખનો, લેવા દ્હાવો શણુપરંમુખનો,
 મરણોન્મુખ છોવતી છે દાસી,'-કહેજો એટલું આ નભવાસી. ૩૪
 (વલણ)

આમ નિસાસા નાંખતી રાણી કરે ઉચ્ચાર,
 ને રમતો મુદમય કુંવર, ત્હાં અદ્ભુત જન્યું તે વાર રે. ૩૫

૧. નિ શ્યામ દીનવચનની વિનવે વિહંગને રાત્રીજનની
 ૨. રત્ન લાભતા વિહંગ । તમ ગતિ ગાને જે રાક્ષસ ॥
 (પૃ. ૪૮ કદા -)

વિયોગિની યસોધરા

(વિષમ હરિચીત.)

તેહ વારે રાજ-દ્વારે થકી આવી દોડતી,

કે અંગના સુખરંગના સંદેશ લાવી કોડથી:-

“રાણીજી ! જો રાણીજી ! આબ્યા નવીન કે આપણા
પુર માંહિ દક્ષિણ દ્વારથી જે વણિક હસ્તિનપુરતણા; ૩૬

ત્રિપુષ ને ભદ્રલોક હેવાં નામ જે ધનવાનનાં,
ગર્જત સાગરકંઠથી અતિ દૂર આબ્યા જે જણા;
વસ્ત્ર પ્રિયકર આણિયાં અદ્ભુત જરીનાં ચિત્રનાં,
સૂને રશેલાં શસ્ત્ર, ને પિત્તળકટોરા કારમા, ૩૭

ખંડ હસ્તિદન્તના, તેજન, ઔષધ વનતણાં,
કંઈ પંખિયો વર્ણી અવનવાં, લંડાર દૂર જ દેશના,
લાવિયા, પણ એહ સર્વે રત્નને અંખાવતી,
લાબ્યા અમોલી એક વાર્તા, રાણી ! તમ મનલાવતી ! ૩૮

ભાળ લાગી એહની, તુજ નાથની, અમ રાજની,
આ ભૂમિકેરી બધી આશાતણા એ સિરતાજની;
નિરખિયો સિદ્ધાર્થ નજરોનજર એ બુધ્યારિયે,
ને પૂજિયો ચરણે ઢળી, અભિવન્દિયો શિર નામોને. ૩૯

ભાખિયું હૂંતું ભવિષ્ય તે-અનુસાર બનિયો રાજ એ
શાની તણો ગુરુ, ભુવનવન્ધ, પવિત્ર, અદ્ભુત આજ એ;
બુદ્ધ બનિયો, મધુર વચને ને અગાધ કથાગુણે
જન તારતો, ઉદ્ધારતો, આહિ આવતો,-વણિકે લણે.” ૪૦

(વસણ)

નાથ આવતો સાંભળી હરખે ધંતી નાર

ઝટ ભઠી તાળી વગાડતી હસતી તેણી વાર રે.

૪૧

(૫૨૫ી. ૧)

તેણીવારે ઊઠી નાર દરખે ઘણી રે,
 નન જાગવિન્દુની હાર્ય પાંપળય રેલી રે; ૪૨
 રક્ત ઊંછળતું આનન્દભરે શું રગરગમાં રે,
 નેશી ઊંછળે ગંગાસર પીંગળી દિમનગમાં રે. ૪૩
 બોલી વચન જ એ તણાણ ભર ઉઠકે રે-
 "મટ બોલાવો આ કાર વણિક એ જાને રે; ૪૪
 મુજ ભવણ તૃપિત અત્યન્ત થયા છે આજે રે,
 આપ્યો હેમણે મુજ જે ઉત્ત તેહ-પાન કાજે રે. ૪૫
 જાવ અન્તઃપુરમાં લાવો ભણા બહુપારી રે,
 વળી આટલું હેમને કહાવો, -જે પાત લહમારી રે ૪૬
 જો કરશે સાથે સાચી, જો બહુપારી રે,
 તો રાણી તમપર રાચી અન્ધિ લહમારી રે ૪૭
 ભરશે સોનેયે પૂર, વળી રત્નભારે રે,
 નવ મળશે જે અણમૂલ રાજલંગરે રે. ૪૮
 અને ચાલો સહુ સાહેલી, વધામણી આપું રે,
 મુજ હૃદયે અતુલ હર્ષહલી કહી જો તે માપું રે. ૪૯

(૫૨૬ી.)

હર્ષ અને આભાર મુજ જો કહીં માથા બાથ,
 તો હેવાં આપું ઇનામમાં રત્ન અમોલાં આપું રે." ૫૦

૭ બુદ્ધનું ગૃહાગમન

આ કાવ્ય સ્વ. બોટાદકરના 'નિર્ઝરિણી' નામક કાવ્ય-સંગ્રહમાંથી લીધું છે. એ કવિનો સાહિત્યવિષયક વહીવટ સ્વ. અમૃતલાલ વ. દાણીના બન્ધુ, રા. જમનાદાસ વ. દાણીને હસ્તક હોવાથી એઓની સંગતિ લઈને આ કાવ્યશ્રેણીમાં એ લખાણ કર્યું છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ આલેખેલો પ્રસંગ કવિએ સમજાવ્યો અને કલ્પના એ મુખ્યથી પ્રજ્ઞત થયેલી કાન્તદર્શન કરાવનારી પ્રતિબાને બળે ઊપજાવી કાઢ્યો છે. એશ્વિન આનોંઠે Light of Aśvini જુદા, હૃદયસ્પર્શી પણ જુદા, આકારમાં એ ચીતયો છે. અમ્બધોષે "પ્રુદયરિત" માં આ પ્રસંગ ચોખ્ખો જણાતો નથી. યથાપિ એશ્વિન આનોંઠના મહાકાવ્યનો પાયો ફટલેક અંશે, અમ્બધોષ ઉપર છે, તથાપિ એઓએ કાષ્ઠ અન્ય સ્થળેથી અથવા તો પોતાની સ્વતન્ત્ર કલ્પનાથી એ રસપ્રસંગ ઊપજાવ્યો હશે.

'પ્રુદયરિત'ને અંગે મહં કરેલાં બાધાન્તરોની શુદ્ધિલામાં બોટાદકરનું આ કાવ્ય સુશ્લિષ્ટતાથી બોડાઈ જાય હેવું લાંબા વખતથી મને લાગેલું; તેથી આજ એ થટના કરી નાંખી છે.

મારવિજય મેળવીને સમ્માસન્નુદ થયેલો ગૌતમ છુદ્ધ લોકોને સ્વયં માર્ગ દર્શાવનારાં બોધવચનો દેતો અન્તે પિતાના નમર તરફ આવે છે; ત્રિયોગિની યશોધરાની પાસે ત્રિપુર અને ભલૂક નામના બે વણિકો સમાચાર લાવ્યા; હેની રાજમહેલમાંની સાહેલીઓ વધામણી લાવી:

બાળ લાગી એહની, તુજ નાયની, અમરાજની,
આ બૂમિરી બધી આશા તણા એ સિરતાજની;
નિરખિયો સિદ્ધાર્થ નજરોનજર એ બહુપારિયે,
ને પૂજિયો ચરણે ઢળી, અભિવન્દિયો સિર નામીને;

બુદ્ધનું ગૃહાગમન

ભાખિયું હુંતું ભવિષ્ય તે-અનુસાર બનિયો રાજ એ
ચાની તજો ગુરુ, જીવનવન્ધ, પવિત્ર, અદ્વૃત્ત આજ એ;
બુદ્ધ બનિયો, મધુર વચને ને અગાધ દયાગુણે,
જગ તારતો, ઉદારતો, અહિં આવતો, ~વશિકૃત બણે.

“Light of Asia” કહેછે કે આ વૃત્તાન્ત રાજને
મળ્યો; રાજાએ તરત દરબારી અમીરાને મોકલ્યા; યશોધરાએ
પોતાની તરફથી દુતો મોકલ્યા, રાજવૈભવયોગ વાદનો મોકલ્યા,
બુદ્ધ રાજગૃહ (બિમ્બિસાર રાજની રાજધાની)માં દનો. એ
અન્તે જીપજો; પણ પગે ચાલતો, ભિક્ષાપાત્ર લઈને ધર ધર
બિક્ષા માગતો આવ્યો; ઇત્યાદિ કથા એ અંગ્રેજી કાવ્યમાં છે.*
આપણી કાવ્યશૃંગારા માટે આટલો વૃત્તાન્ત બસ છે.

આપણા આ કાવ્યના કવિ બુદ્ધનું, રાજગૃહમાંથી નીકળેલા
બુદ્ધનું દર્શન કરાવેછે:

પ્રાપ્તિપ્રેયથી નિજ ઉરમદાસાગર ભરી,
સહુ સંકષ્ટોનું સરલ સદગ્ધ અંતઃકરમી;

x x x x

અહો! જો! એ આવે મતિકૃતમર્ષિ બુદ્ધ અદિયાં,
પિતાની આચારી નિજ પુર વિશે પામ ધરવા.

—સમાપ્ત—

* Rhys Davidsના “Buddhism”માં પૃષ્ઠ ૬૪-૬૭ માં
બુદ્ધના ગૃહાગમનની, ગ્રન્થોને આધારે, કાંઈક રૂપાન્વયથી પણ રસમય કથા
આપીછે. તે તે સ્થળે જોવાની બતામણ છે, જાણ કરીને યશોધરાના
મેળાપની વાત

(૭)

બુદ્ધનું ગૃહાગમન

(શિખરિણી)

કૃપાપીયૂષેથી નિજ ઉરમહાસાગર ભરી,
સહુ સંકળેનું સરલ સહજે ઓવધ ગ્રહી,
નવા જ્ઞાનાદિત્યે જડ જગત કેરું તમ હરી,
સુખાધે સૃષ્ટિના કવિત ઉરનું સાન્તવન કરી,
પ્રયત્નોનું પ્રોહું સુદિત મનથી સત્કળ લઈ,
મુમુક્ષુતું સંગે અમરગણુનું મંડળ લઈ,
અહો ! જો ! એ આવે યતિકુલમણિ બુદ્ધ અર્હિયાં,
પિતાની આજ્ઞાથી નિજ પુર વિશે પાય ધરવા.

૧

૨

(મન્દાકાન્દા)

પાસે પાસે નગર કમથી આવતું જેમ લાગે,
ધીમે ધીમે પ્રણય વધતો અંતરે એમ લાગે;
વાધી વાધી વિવિધ ભરતી કૈંક ભાવે ભરેલી,
ને આર્થિની ભીંછળી ભીંછળી રેલતી ચિત્ત ચાલી.
એ એ બહાલું ગૃહ જનકનું ! તાત ને માત બહાલાં !
એ બહાલી કે હૃદય રહતી ! પુત્ર ને મિત્ર પેલા !
આવી ઊભો સ્મૃતિપટ પરે પૂર્વનો એ પ્રસંગ,
ને છોડેલો રજનિસમયે બહાલીનો શીઘ્ર સંગ.
આંસુ આંખ્યાં નયન મ હ, ને કંઠ રૂંધાઈ જતો,
હા હુમાળ્યાં પ્રણયિજનનાં નિર્મળાં રંક ચિત્તો !
કેવાં કળે પ્રિય વિરહનાં બહાલીએ હૃદય વેળ્યાં !
શા આલંબે યુગસમ વડાં એ હશે વર્ષ કાળ્યાં ?

૩

૪

૫

બુદ્ધનું ગૃહાગમન

ભાખિયું હૃદય સવિષ તે-અનુસાર બનિયો રાજ એ
ગાની તણો ગુરુ, શુવનવન્ધ, પવિત્ર, અદ્ભુત આજ એ;
બુદ્ધ બનિયો, મધુર વચને ને અમાધ દયાગુણે,
જગ તારતો, ઉદ્ધારતો, અદિ આવતો, -વશિક્રો ભણે.

“Light of Asia” કહેછે કે આ વૃત્તાન્ત રાજાને
મળ્યો; રાજાએ તરત દરબારી અમીરોને મોકલ્યા; યશોધરાએ
પોતાની તરફથી દુતો મોકલ્યા, રાજવૈભવયોગ વાદનો મોકલ્યા;
બુદ્ધ રાજગૃહ (ખિમ્બિસાર રાજાની રાજધાની)માં હતો. એ
અન્તે જીપણો; પણ પગે ચાલતો, શિક્ષાપાત્ર લઈ ને ધર ધર
શિક્ષા માગતો આવ્યો; છતાં કયા એ અંગ્રેજી કાવ્યમાં છે. *
આપણી કાવ્યશૃંખલા માટે આટલો વૃત્તાન્ત બસ છે.

આપણા આ કાવ્યના કવિ બુદ્ધનું, રાજગૃહમાંથી નીકળેલા
બુદ્ધનું દર્શન કરાવેછે:

કૃપાપીયુષેથી નિજ ઉરમદાસાગર ભરી,
સદુ સંકષ્ટોતું સરલ સદગ્ધે આપધ મહી;

x x x x

અહો! જો! એ આવે યતિકુશભણુ બુદ્ધ અદિમાં,
પિતાની આસાથી નિજ પુર વિશે પાવ ધરવા.

—કનકજયંત્રાલય—

* Rhys Davidsના “Buddhism”માં પૃષ્ઠ ૬૪-૬૭ માં
બુદ્ધના ગૃહાગમનની, ગ્રન્થોને આધારે, કંઈક રૂપાન્તરથી પણ રસમય કથા
આપી છે. તે તે સ્થળે જોવાની બચામણ છે, ખાસ કરીને યશોધરાના
મેળાપની વાત

(૭)

બુદ્ધનું ગૃહાગમન

(શિખરિણી)

કૃપાપીયૂએથી નિજ ઉરમહાસાગર ભરી,
સહુ સંકળેનું સરલ સહજે ઓમધ ગ્રહી,
નવા જ્ઞાનાદિત્યે જડ જગત કેરું તમ હરી,
સુખોપે સૃષ્ટિના રહિત ઉરનું સાન્તવન કરી,
પ્રયત્નોનું પ્રોહું સુહિત મનથી સત્કળ લઈ,
સુમુક્તુનું સંજે અમરગણશું મંડળ લઈ,
અહો ! જો ! એ આવે યતિકુલમણિ બુદ્ધ અર્હિયાં,
પિતાની આશાથી નિજ પુર વિશે પાય ધરવા.

૧

૨

(મન્દાકિન્વા)

પાસે પાસે નગર કમથી આવતું જેમ લાગે,
ધીમે ધીમે પ્રણય વધતો અંતરે એમ લાગે;
વાધી વાધી વિવિધ ભરતી કેંક લાવે ભરેલી,
ને આશિતી ઊંછળી ઊંછળી રેલતી ચિત્ત ચાલી.
એ એ બહાલું ગૃહ જનકનું ! તાત ને માત બહાલાં !
એ બહાલી કેં હૃદય રહતી ! પુત્ર ને મિત્ર પેલા !
આવી જોલો રમૃતિપટ પરે પૂર્વેનો એ પ્રસંગ,
ને છોડેલો રજનિસમયે બહાલીનો શીઘ્ર સંગ.
આંસુ આબ્યાં નયન મ હ, ને કંઠ રૂંધાઈ જતો,
હા હુમાબ્યાં પ્રણયિજનનાં નિર્મળાં રક ચિત્તો !
કે'વાં કળેા પ્રિય વિરહનાં બહાલીએ હાય વેઠ્યાં !
શા આલંબે યુગસમ વડાં એ હશે વર્ષ કાલ્યાં ?

૩

૪

૫

(શિખરિણી)

વિચારે કે એવા ઉરપરં અરે ઉડતપો રણ,
ગતિને, વૃત્તિને, વિમાળ મતિને મુંઝવો રણ;
અનેરા એ ધ્યાને સમય પવ્વ લાંબો વહો ગયો,
અને ભેતાં ભેતાં પથ મુકળ પૂરે અર્ધ ગયો. ૬

(અલ્પદૃષ્ટ)

ગમ્ભીર શોર અગિતો પારોનો કર્મમાં પડ્યો !
સહસા ઝળાટી જામું ચિત્ત ધ્યાન ત્યજી અડો !
હજારે આશિષો લેતો, પ્રભુમો કોટિ ઝીલતો,
પ્રવેશ્યો સંઘ શાન્તિથી પુરે સિન્ધુપ્રવાહ્યો.
અજાણ્યે અગ્રગામી એ બહાલીનો વાસ લશ્મતો,
વિશ્વને ભૂલતો આલ્યો અંતરે કેંક કંપતો. ૭

(શાંતિવિશિષ્ટ)

ઝમી બહાર યથોપરા કર વિશે માળા ગહી પુષ્પની,
આચિતાં જલબિન્દુઓ નયનમાં આવી જતાં ચકતી;
શા સંબોધનથી સમાદર કરું ? એ અંતરે શોધતી,
ભેલી નાથ ભણી, ઘડી શરમથી ને નેત્ર મીચી જતી. ૮

(અલ્પદૃષ્ટ)

દૂરથી દોહતો આવી પતિ પાયે પડી ગયો,
“હાં હાં બહાલા !” તણે મીઠા શબ્દસત્કાર સેવતો. ૯
ભગતી મૂર્છના ભેતી સ્તબ્ધથી સુન્દરી કને,
દળાતા કંઠથી અન્તે જતી રસના વડે. ૧૦

(શિખરિણી)

“સમા દેને દેવી ! દંઈક અપરાધો તુજ કર્યા,
“વડા વજ્રે વીંધું ઉરકુસુમ આ કોમળ અહા !

દુરથી દોડતો આવે પતિ પાથે પડી ગયો,
 “હાં હાં બહાલા !” તણે મીઠો શબ્દસત્કાર સેવતો.

(પ. ૫૪. કડી ૧૧)

(શિખરિણી)

વિચારો કે એવા ઉરપર અરે ઉદ્ભવી રહ્યા,
ગતિને, વૃત્તિને, વિમળ મતિને મૂંઝવી રહ્યા;
અનેરા એ ધ્યાને સમય પણ લાંબો વહી ગયો,
અને નેતાં નેતાં પથ સકળ પૂરા થઈ ગયો.

૬

(અનુકૃપ)

ગમ્भीર શોર આચિતો પાદોનો કર્ણમાં પડ્યો !
સહસા ઝળદી જાગ્યું ચિત્ત ધ્યાન ત્યજી અહો !
હજારો આશિયો લેતો, પ્રણામો કાટિ ઝીલતો,
પ્રવેશ્યો સંઘ શાન્તિથી પુરે સિન્ધુપ્રવાહયો.
અગવરે અગ્રગામી એ ઠહાલીનો વાસ લક્ષ્યો,
વિશ્વને ભૂલતો આવ્યો અંતરે કેક કંપતો.

૭

૮

૯

(શાર્દૂલવિક્રિય)

ઊભી ઠહાર યથોધરા કર વિશે માળા ગ્રહી પુષ્પની,
આચિતાં જલભિન્દુઓ નયનમાં આવી જતાં રોકતી;
શા સંબોધનથી સમાદર કરું ? એ અંતરે ચોધતી,
નેતી નાથ સળી, ઘડી ચરમથી ને નેત્ર મીચી જતી.

૧૦

(અનુકૃપ)

દૂરથી ઢોકતો આવી પતિ પાયે પડી ગયો,
“હાં હાં ઠહાલા !” તણો મીઠા શબ્દસત્કાર સેવતો.
જાગતી મૂંઝના નેતી સ્તબ્ધશી સુન્દરી કને,
દખાતા કંઠથી અન્તે જતી રસના વદો.

૧૧

૧૨

(શિખરિણી)

“સમા દેજે દેવી ! કંઈક અપરાધો તુજ કર્યો,
“વડા વજ્રે વીધું ઉરકુસુમ આ કોમળ અહા !

- “ત્યજીને સૂતેલી કઠિન બની દૂરે વહી જયો,
 “દયાળું આત્મા એ તુજ પર ખરે નિર્દય થયો ! ૧૩
 “હજારો સંતાપો સુદૃઢ હૃદયે તું સહી શકી,
 “અને જોતી મ્હારો પથ ધૃતિ અનેરી ધરી શકી;
 “અમૂલ્યો એ તારો સરલહૃદયે ! સંયમ ખરો,
 “મહાયત્ને યોગી થઈ ન પણ જે સાધિત થયો. ૧૪

(શાર્દૂલવિકીરિત)

- “યોગી હું વનમાં બન્યો, ગૃહ વિશે તું હા ! બની યોગિની, ✓
 “ઊંડા સંકટસિન્ધુને તરી તરી તું પાર પામી ખરી;
 “બહાલી તું હતી પૂર્વમાં, હૃદયથી બહાલી વિશેષે હજી,
 “હા ! જુદી રહી તોય સંગ ચઢતાં ઊભી સમીપે રહી । ૧૫
 “બહાલું પિન્ધ સમગ્ર આ હૃદયને, બહાલાં પશું પક્ષીઓ,
 “બહાલાં બાળક વૃદ્ધ ને તરુણ સૌ સ્પર્શિતણું માનવો;
 “તો બહાલી નહિ કેમ તું સખિ ! મને સાધુત્વથી શોધતી ?
 “બહાલીના જ વિશેષણે ઉર ચહે સંગોધવા રનેહથી. ૧૬

(અનુક્રમ)

- “અમોલી લેટ લાવ્યો હું તે તારે ચરણે ધર,
 “દુઃખાની ભાવતી લિપ્તા યાચતો ઉર પાધર. ૧૭
 “દયાનાં દિવ્ય કે સૂત્રો ધ્યાનથી મેં અનુભવ્યાં,
 “સાક્ષાત્કાર ખરો તારો અંતરે જોઉં છું અહા ! ૧૮

(શિખરિણી)

- “ભલે હું સંસારી મટી પ્રબળ ત્યાગી બની જયો,
 “પરંતુ એ ઊંચા પ્રણયપયથી ના ખરી જયો;
 “ચળું જો એથી તો ઘટિત નહિ બુદ્ધત્વ મુજને,
 “દયાથી પૂરેલું નહિ પ્રણયહીણું ઉર રહે ! ૧૯

શુદ્ધનું શુદ્ધાગમન

(અનુક્રમ)

- "દયા ને પ્રેમનો બહાલી ! ના વિશ્લેષ બની શકે,
 "પ્રેમદીપ્તિ દયા ક્યારે ના અસ્તિત્વ ધરી શકે. ૨૦
 "પ્રેમની વૃદ્ધિમાં નિત્યે દયાની વૃદ્ધિ સંભવે,
 "પ્રેમ જો નાશ પામે તો દયા ના જીવતી રહે. ૨૧
 "સ્વીકાર્યો ત્યાગ મેં બહાલી ! સ્વાર્થ ને મમતા તણો,
 "વિશ્વબન્ધુત્વનો ક્યારે ત્યાગ ના મુગતે કયો. ૨૨
 "સદા સંસારનો સ્નેહી દુઃખી દુઃખ વિશે થતો,
 "કાપવા સંકટો જોનાં અધિકારી બની રહ્યો. ૨૩

(સાર્થવિકીરિત)

- "મેં કીધો તપ વિશ્વ કારણ વડો તે ના નિષેધો જરી,
 "સિદ્ધિ સઘ મળે મને ઉર થકી એ એક ઇચ્છા કરી,
 "ને આન્દોલન એ ઉદાર ઉરનાં, એ સઘ્ય સદ્સાવથી,
 "સિદ્ધિ સાધી શક્યો અવશ્ય સખિ ! હું તેના શકુંવીસરી. ૨૪

(વસન્તવિદ્યા)

- "જેણે જગજગન તણાં સહુ કદ કાપ્યાં,
 "સંતાપના અવનવા ઉપચાર આપ્યા,
 "તેણે તને અહુહ ! દૂર પડી દુલાવી,
 "તે પૂર્ણ આ ઉરતણો અપરાધ બહાલી ! ૨૫

(મનાકાન્તા)

- "કિંતુ તારા અનુકૂળ અહો ! જોઈ છું ચિંતા જ્યારે,
 "શાન્તિ મારા વ્યથિત ઉરમાં યાયછે શીઘ્ર ત્યારે,
 "તું છે દેવી અધમ ઉરને નિત્ય ઉદારનારી,
 "શું જોધે એ સુપથ તુજને શુદ્ધનો શુદ્ધ મહારી ! ૨૬

(અનુક્રમ)

- "ન ક્યારે હું મલ્યો લહારો, તું મહારી ન મટી જરી,
 "અને મહાર તથા લહાર વિશ્વ આ ન મટો કદી ! ૨૭
 "સર્વદા સર્વથા રહેજે શુદ્ધની ધર્મભાગિની,
 "વિશ્વના તાતની બહાલી વિશ્વની જનની બની ! ૨૮

(વસન્તતિલકા)

- "પ્રીતિપ્રવાહ તુજ આ જગમાંહિ રેડી
 "હે સૃષ્ટિનાં વિષમ સંકટ સર્વ રેડી !
 "જે દિવ્ય દ્રવ્ય કંઈ યત્નથી હું કમાયો
 "તેમાં સદેવ ગણજે સખિ ! ભાગ લહારો. ૨૯

(અનુક્રમ)

- "વિત્ત એ વિશ્વને દેવા સર્વદા શ્રમ સેવશું,
 "દયા ને રનેહનાં સૂત્રો સૃષ્ટિને સમજાવશું. ૩૦
 "અને એ બાલભવોનાં બન્ધનો કંઈ કાપશું,
 "ઔષધિ ઉચ્ચ આપીને મહારાજ મટાડશું, ૩૧
 "સાંકડી વૃત્તિને છોડી સ્વીકારી છે ઉદારતા !
 "પ્રસારી પાંખ હે લહારી આકાશે સંગ ભીડવા ! ૩૨
 "સીમાબદ્ધ નથી શાણી ! આટલું રાખ્ય આપણું,
 "કુટુંબવિશ્વમાં બ્યાખું આપણું કોટિ જન્મનું. ૩૩
 "મીઝી લે અર્મથક આ ! દિવ્ય દૃષ્ટિ હૈ તને !
 "સગાંને રનેહી સંબન્ધી ભોઈ લે જગદાલયે. ૩૪
 "આપણાં અલોકો કેરા આર્તનાહ ઉરે ધરી,
 "કાપવા કષ્ટ એ સૌનાં ભેદ દેવિ ! દયાલરી ! ૩૫

૮. તદ્ગુણ.

પરિવાગિકા યશોધરા:—

(અગ્રહૃદય)

અરહંતતણા જાડા દૃઢ્યે કેા સમે પડે,
પૂર્વાવસ્થાતણી છાયા ? ભગવન્ ! પૂર્ણ આદરે. ૧
છાયા એ અર્પણી કંઈ લામ્બીનો ઉર શુદ્ધને ?
નિર્વાણશાન્તિમાં એથી પડતો ભંગ કેા કણે ? ” ૨
શક્તિઓ દીનભાવે એ જિજ્ઞાસુ પૂછતી સતી;
ક્યાસિન્ધુ મહાત્મા ત્યાં છુદ્ધ કે વિમલા મતિ. ૩

પ્રુદ્ધ ભગવાન:—

(વસન્તતિલકા.)

“ સાધ્વી ! તું જો ! ઉદયિમાં અતિ દ્વર પેલું,
જ્યાં સુખતાં ઉદયિ-વ્યોમ તહિં ઠરેલું,
એકાગ્ર ધ્યાન ધરતું ચચિબિમ્બ શોભે,
લાંબો પટો મસરી કૌમુદીનો જલોપે. ૪
ને ધન્ય આ પળ વિશે સહસા જ પેલી
નોકા અલક્ષ્ય સરલી તિમિરોદરેથી
આવી કુદે મધુર કૌમુદીમાં પ્રવેશ,
ધારે અલૌકિક છબિ ધરી શુભ વેશ; ૫
એ ચન્દ્રનો નવ કરંતી સમાધિભંગ,
પોતે ધરે ચરોની શાન્તિતણો જ રંગ,
નોકાસ્વરૂપ કણ તેહ વિહુસ થાતું,
ને કૌમુદીજળ વિશે જઈ એ સમાતું.” ૬

પરિવાગિકા યશોધરા:—

(અનુક્રમ.)

■ સત્ય, એ જોઈછું સર્વ, અર્થ ના સમગ્રું કંઈ;
લેઈ હેનો બતાવો ને, ભગવન્! જ્ઞાનના નિધિ!" ▢

બુદ્ધ ભગવાન:—

(વસન્તતિલકા.)

■ સાધવી! ત્હને ઠહું હું આજ નિગૂઢ એક,
અજ્ઞાન પામર લહી સકશે ન લેઈ;
નિર્વાણનું અકલ રૂપ ન મન્દ બણે,
શાન્તિજલે લહરિને સ્થિતિલંગ માને! ૮
નિર્વાણસિન્ધુજલમાં કદી ના વિકાર;
આભાસ થાય કદી, અન્ય જ એ પ્રકાર;
મહારા અગાધ હૃદયે બનિયા બતાવ,
ત્હેમાંથી એક વરહું, મુપ્પય ધારી જાવા:— ૯

(અનુક્રમ.)

મથનો મ્હેં કર્યાં જાડાં બોધિવૃક્ષતળે રહી,
ચિત્રો નાના પ્રકાશનાં પ્રગટ્યાં ને ગયાં રમી. ૧૦
અન્તે આનન્દસિન્ધુના જળમાં બેળાતું મ્હને
પ્રગટ્યું તીવ્ર દેા જાડું સંવેદન, ઠહું ત્હને. ૧૧
પામ્યો હું સહસા ત્હારે અપ્રમેય દશા નવી,
ખરે નિર્વાણનો સિન્ધુ રેલાયો હૃદયે રમી. ૧૨

(વસન્તતિલકા.)

નિર્વાણ એ અનુભવ્યો સતતપ્રવાહી
વર્ષો અનેક લગી, શાન્તિ રહી છવાઈ;

તો એ લોકા અનુભવો કહો બિન્નભાગી
એ શાન્તિમાં પ્રગટતા, પછી નવ નદારી. ૧૩
તો એક વેળા બનિયું, ન બન્યું દરી જે:-
તુ ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યો નવ તણ બીજો,
ને તે કણે મધુર મૂર્તિ યથોપકાંતી
એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતી તો! પ્રગટી જ છાની. ૧૪
આબૂપણે વળી દુક્કલ જ રાત્રીએમાં
અંબે ગયાં સરી, અને પ્રગટયાં જ બીજાં,
સાદાં, તથાપિ કંઈ દીપિત દિવ્ય તેજે,
તે ધારતી મૂલક શાન્તિ નિહાળી મ્હે તે. ૧૫

(અનુક્રમ)

નોખ પેહી સરે જ્યોત્સ્નાપૂરમાં તે સની સ્થિતિ,
દિવ્યતા પામતી ત્હારી મધુરી મૂર્તિની હતી. ૧૬

(વસન્તવિલાસ.)

એ શુદ્ધ મૂર્તિ તુજ આ હૃદયે સ્ફુરતી
નિર્વાણ કીમુદોજળે કોકો મ્હે સરની;
નિર્વાણમાં નવ યથો કંઈ તેથી ભંગ,
નિર્વાણકેટું બની તું રહ્યો દિવ્ય અંગ. ૧૭

(અનુ ૫)

દિવ્યમંવેદનો હેવાં, અરહંત વિના જોજ
લોગવે ના કહી, તો સી પૃથગ્જનતત્ત્વો દયા!
નિન્દે પૃથગ્જનો હેવા બાદ નિર્વાણભંગને,
તત્કર્મમાં વ્હાટયા પામે શુ ગિરિશૃંગને? ૧૮

નૌકા પેલી સરે જ્યોત્સ્નાપૂરમા તે સમી સ્થિતિ,
 દિવ્યતા પામતી તહારી મધુરી શ્રુતિની દત્તી
 (૫ ૬૦. કડી ૧૬)

- તો એ છોડા અનુભવો કદી બિન્નભાસી
એ શાન્તિમાં પ્રગટતા, પછી જાય નહારી. ૧૩
- જો એક વેળા બનિયું, ન બન્યું કદી જો:-
હું ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યો નવ લક્ષ બીજો;
ને તે કણે મધુર મૂર્તિ યથોપરાની
એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતી જો! પ્રગટી જ છાની. ૧૪
- આબૂષણો વળી દુક્કલ જ રાણીજોમાં
સર્વે ગયાં સરી, અને પ્રગટ્યાં જ બીજાં,
સાદાં, તથાપિ કંઈ દીપિત દિવ્ય તેજો,
તે ધારતી મૃદુલ ધાન્તિ નિહાળી મ્હે તે. ૧૫

(અવધુપ્પ)

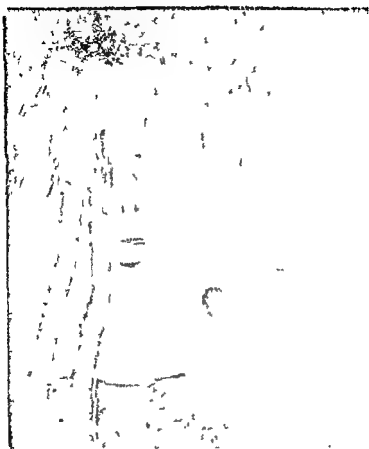
- નોંઠા પેલી સરે જ્યોત્સ્નાપૂરમાં તે સમી સ્થિતિ,
દિવ્યતા પામતી તહારી મધુરી મૂર્તિની હતી. ૧૬

(વસન્તવિભા.)

- એ શુદ્ધ મૂર્તિ તુજ આ હૃદયે સ્ફુરતી
નિર્વાણ કૌમુદીજો દોઢો મ્હે સરતી;
નિર્વાણમાં નવ થયો કંઈ તેથી ભંગ,
નિર્વાણકેરું બની તું રહ્યો દિવ્ય અંગ. ૧૭

(અવ ૫)

- દિવ્યસંવેદનો હેવાં, અરહંત વિના ખોળ
લોગવે ના કદી, તો શી પૃથગ્જનતણી દયા! ૧૮
- નિન્દે પૃથગ્જનો હેવા બાહ્ય નિર્વાણભંગને;
તલકર્દમમાં ચ્હાટયા પામે શું ગિરિશૃંગને? ૧૯

ટીકા

મુલ્ય

આરંભક: પથ નિર્વાણ--નિર્વાણપથ, નિર્વાણનો પથ (=માર્ગ) આ પ્રકારનો પદ્યસમ ગુજરાતી કવિતા-પ્રાચીન તથા અર્વાચીન—માં સુવિદિત છે.

જૂના મંથોમાં તો કવચિત્ અતિ વિશ્લેષણ નમૂના આ વ્યત્પન્ના નજરે પડે છે. ઉદા—

૧ દિગે દાન યાયકલ્લન પોણે, ન ત્યજે પછું ઉદાર=(ઉદારપણું).
(નવસુન્દરજીત 'નળદમયંતી રાસ;' XI. ૧૪૧).

૨ કળયાચ્છ જાગિર ઠામ સળુ જાવાલ=(જાવાલજી).
(કાન્હડે પ્રબન્ધ; I. 7).

કડી ૧ લી. કપિલવસ્તુ—બુદ્ધ ગૌતમના પિતાની રાજધાની, વિશેષ માહિતી, નીચે આવનારા 'વિશેષિની યથોદરા' કાવ્યની કડી ૮ મીની ટીકામાં સવિસ્તર, આપી છે.

હજારો વર્ષ થયાં—આ મહુવચનમાં, શબ્દશઃ જોવા જતાં, અત્યુક્તિ છે, બુદ્ધનું અવસાન (Rhys Davids પ્રમાણે) ઈ. પૂ. ૪૧૨ ની આસપાસ; (Vincent Smith પ્રમાણે) ઈ. પૂ. ૪૮૬—૭; એટલે સમજાવે અઢી હજાર વર્ષ થયાં ગણાય.

કડી ૨. આ સંક્ષિપ્ત સૂચનવાળી વૃત્તાન્તકથા આ સંગ્રહમાંના 'મહાવિનિષ્ક્રમણ' કાવ્યમાં જોવી.

કડી ૩. સમ્માર્સબુદ્ધ—સાચા પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો અને સો સમ્યક સંયુક્ત પાત્રી રૂપ.

મારવિજય=મારના ઉપર (માર વિષયક) વિજય, મારનો—તે કર્મણિ પછી.

કડી ૪. આ સંગ્રહમાંનું 'બુદ્ધનું પ્રલોભન' એ કાવ્યમાં આ વૃત્તાન્ત સવિસ્તર આલેખાયો છે.

કડી ૫. નેરંજરા;—બોધિતરુ,—નેરંજરા નદીને કિનારે એવિ
વૃક્ષ નામે પંકાયલા વિખલ વૃક્ષની નીચે તથા કરતા બંહેલા યુદ્ધને
જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ કહેવાયછે. સં. નામ નેરંજરા એમ Rhys Davids
("Buddhism" p. 39 મે) આપેછે. Childers (Pali Dic-
tionaryમાં)—પાલી નેરંજરા, સં. નેરંજના એમ આપીને, કહેછે મગધ-
માંની એક નદી, હાલની નીલગંગા.

કડી ૫ તથા ૬. યુદ્ધ મદાત્માને એકવાર સૂર્યની ઉપમા આપી
અને દુરત બીજી વાર ચન્દ્રની આપી, હેમાં વિરુદ્ધતાનો ભાસ થાય,
તો જ્ઞાનમતાપથી પ્રલાપીપણું, માર્ગમગ્ધાચક્રપણું એક પક્ષે અને શાન્તિ,
દયા, ધર્માદિ સૌમ્ય ગુણો વડે અપ્રતસેચકપણું, એ એ વિરુદ્ધતાથી
વિરોધશમન કરી સહારો.

મેમમસૂન—

આરમ્ભનું સારવર્ણનઃ તારામૈત્રક યત્તં 'વર્ત'—'વાંત' તે સં.
માત્ર વિપર્યયી છે. હજમાત્રેણ ઇ. માં માત્ર આવે તે. (સુજ.માં શૂતકૂંદન્તને
બાહે વર્તમાન કૂંદન્તને જગાડાયછે). કેટલાક સેત્તિ 'વંત' કહેછે, તે
અનુચિત લાગેછે.

કડી ૧. વલણુ, સામાન્યરીતે, કડ્ડું પૂરું થતે આવે; અહિં આ-
રમ્ભમાં મૂકયુંછે તે આ વૃતાન્તની પૂર્વનો જાણ અસ્પષ્ટ રાખ્યોછે તે
સૂચવેછે. વલણુનો સંજ્ઞા તરત પછી આવનાર કડવાના આરમ્ભ જોડે
પણું શુંખલાખન્ધન કરેછે.

નવયોવનના. ઇ—અહિં તાલ ધી વિપર કર માયછે; નવ તે તાલની
બહાર રહેશે.

'વય અપ્રાદય એશ'—અહિં 'એશ' સજ્જ છેક અપુષ્ટાર્થ નથી; નવ-
યોવનની ચારુતાસૂચક છે.

કડી ૨. નાય હમારા.—Light of Asia કાવ્યના આરમ્ભમાં જ
કથા બૌદ્ધધર્મી લોકના મુખે જવાડાળીછે, તેથી 'હમારા નાય.' આપું
કાવ્ય એ લોકના મુખે જ કહેવડાવ્યુંછે.

કડી ૪. રંગરેખા—વિવિધ-ભરિયા,—વિવિધ રંગરેખા ભરિયા, એમ
સમાસનાં પદોનો બલવધદિત અન્વય લેવો.

કડી ૫. નીલવર્ણા—મૂળ ૭૫૫૩ તદ્દારે 'નીલરંગી' હતું, તે બહુ-
પ્રીદિને વળી ફન્ પ્રત્યય લાગે એ અર્થપુનરુક્તિદોષ આવે તેથી
'નીલવર્ણા' એમ ફેરવ્યું.

કડી ૬. ઋતુરાજ—વસન્ત; સર્વ ઋતુઓમાં ઉત્થાસપેષકતા,
નવજીવનપ્રેરકતા, ઇલાદિ ગુણોને લીધે વસન્ત એક મનાયછે તેથી
ઋતુઓનો રાજા.

કડી ૮. અન્તે-પંક્તિયોના ઉત્તરખંડમાં લયમાં છતર પંક્તિયોથી
બેઠા આપોછે, દામદા દા દામદા-પ્રકારનો; તેથી વિવિધતા આવશે.
એ જ પ્રમાણે અન્તે જોઈ લેવું; ઉદા—કડી ૧૦ ના ઉત્તરખંડ વગેરે.

કડી ૧૧. પં. ૧-અહિં લય ગુરુપરંપરાવાળો છે તે ધેરા ચિન્તનને
અનુરૂપ પ્રતિબિમ્બ બનેછે.

કડી ૧૧ માં પ્રતિવસ્તુપ્રમા અલંકાર છે; અને એ જ ઉપમાનો-
પમેય સામગ્રી લઈને કડી ૧૨ માં ઉપમા અલંકાર સાંખેછે; એ દ્વયથી
મથ્યું હોય તો મથ્યાય, ના મથ્યું હોય તો ના મથ્યાય. ચિન્તનધન-
એ રૂપક નહિ પણ ઉપમિતિસમાસ લેવે. 'ન્યમ'-'સમ' ■ તેથી;—
અથવા 'ચિન્તન' અને 'ધન' જુદા લઈ ધન=કીડું એમ લેવું, પં. ૨.
ત્વમ-એ તાલની ખંઠાર.

કડી ૧૨. ઝંખવાણું—ઝાંખિ વણું એ ઉપરથી, અથવા, 'ઝાંખું'
ઉપરથી ક્રિયાપદ 'ઝંખવાણું' (સજાબેદના અર્થવાણું જ), અને તે ઉપરથી
કાઠિયાવાડી ભૂતકૃન્ત ઝંખરાણો,—ઝંખવાણું; ને તે ઉપરથી વિશેષથી
બની ગયું.

કડી ૨૯. કેસપાશ પાશ=(વાળનો) સમૂહ. પાશ: પશ્વ હસ્તથી
કલાપાર્યા: કલાત્ પરે. (અમરકેસ). પાશ, પશ, અને હસ્ત એ રૂપડો કથ
(વાળના અર્ધનો) સમૂહ પછી આવતાં 'કેસપ,' સમૂહ,—નો—અર્થ બતાવેછે.

કડી ૩૧. નગરદારે સૂતા. ઇલાદિ—

આ કથના મૂળમાં નથી. બાપાન્તરમાં નવી ઉમેરીછે. નગરના
દરવાજા બિહાર્તા જે માણસ પ્રથમ નજરે પડે અને હાથથીની સુંદ-
મનો કળાસ ઢળાય તોને રાજગાદી ઉપર બેસાડવો એમ ક્યોંથી ત્હાં
સૂતેલા રંક બિહુકનું લાગ્ય બિહુડી જાય એ પ્રકારની લોકકથાઓનો
અહિં ઉપમારૂપે ઉપયોગ કર્યોછે.

કડી ૪૨. બાળ મુજ મદન-આનન્દ નવ જાણનો. આ વિધાન
કડી ૬-૧૦ માંના 'અનુભવતો નવ નવલીલાઓ' 'વેગલર જીતું રુધિર
રમરમ યૌવનતણું' એ વિધાનો સાથે વિરોધભાવ નહિ આવે. એ કડી-
ઓમાં તો માત્ર નિર્વિકાર યૌવનના ઉલ્લાસોનો જ ઉલ્લેખ છે; 'મદન-
આનન્દ'થી અરપૂલ જ.

કડી ૪૪. કલિદાસ-સં. જ્ઞાનાર ઉપરથી.

વરચૂર-મૂળ અંગ્રેજીમાં barasingh શબ્દ છે તે આ શબ્દનું
રૂપાન્તર જ હશે. 'કલિદાસ'-માં 'હ' લઘુમયલ જ છે. 'કલિદાસ'નું
સામ્ય સંપૂર્ણ નથી સેવાનું. બ્યાધના સરથી વીધાઈને પડે એ કલિદાસ-
ની સ્થિતિ; સિદ્ધાર્થ સુન્દરીના પ્રેમપાશમાં પડે; એટલો બેદ.

કડી ૪૫. 'જગ જગાડે ઉપા' ઇત્યાદિ. જગતને જે ઉપા જગાડે છે
તે કરતાં અધિક કડી એમ અન્વય સેવો.

કડી ૪૬. સ્વયંવર-ઝી અનેક ઉમેદવાર (પુરુષોમાંથી) વર પસંદ
કરે તે સ્વયંવર સામાન્ય રીતે મનાય છે. અહિં એથી વિપરીત ક્રમે
સ્વયંવરનું નામ આપ્યું છે.

કડી ૪૭. 'જળજળથી' = જળના જળથી.

આત્મા કરી-કરી'નો કલો 'ભૂપાળે' (તૃતીયાન્ત) અનુક્ત અને
અખ્યાલત.

કડી ૪૮. શુભ દિવસ, ને શુભ પગ;—આ સમારમ્ભ કાંઈક સ્વયંવર-
રૂપ જ થવાનો હતો તેથી શુભ દિવસ પગ લીધાં. મળે=મળળે; મળવું.

કડી ૪૯. મીંધમીંધા—'મીંધાં મીંધાં'ને સમાસપદનામાં આણ્વતાં
પૂર્વપદના અન્વય સ્વરનો અકારમાં સંક્ષેપ કર્યો.

કડી ૫૦. 'રૂપે ઉત્તમ કરશે.' કરાવનાર કાણુ? અગ્રજ્ઞ રાખ્યું છે.
સિદ્ધાર્થ કરાવશે. એ જ ઉદ્દેશ.

કડી ૫૧. દબો=પદાર્થો. વધુ સ્વતઃ તો આકર્ષક ખડું જ રહેને
વળી સુગન્ધમય પદાર્થોથી (અતર, ફૂલોલ તેલ, ઇલાદિથી) વધારે આ-
કર્ષક કરવાને સંસ્કાર આપેલા.

પદ્મ—પદ્મમાં (સમીપેના પ્રત્યક્ષ હ્રામ)—પદ્મ=પાંપણે.

એ અંજનને લીધે નવન રસનાં, રસિકતા પ્રેરનારા ભાવનાં,
રૂપરૂપ બન્યાં.

કડી ૪૬. વેણી—માયાના વાળની લટ. અગતો—અલકતક—લાખનો રંગ, હવે તુને બદલે મદી વપરાયછે. એમાનન્દ કવિ 'પગ પદાનીથી હાથો અળતો' એમ વાપરેછે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય બલતક જ લખેછે. Light of Asiaમાં Stained with crimson, એમ છે. 'અગતો' એ મદારો ઉમેરાછે.

સેખ=ચિત્ર.

કડી ૪૭. કુંકુમ-કંકુ. મૂળ અર્થ તો 'કસર' છે.

ઉત્તરીય—ઉપર છટાં દોડેલાં ચાલ પાગરી જેવાં વસ્ત્ર.

કડી ૪૮. ગરબે રમતી ઝોરી—રાજદ્વારમાં પહોંચ્યા પછી ગરબો રચાયતો.

કડી ૪૯. સ્હાણી:—આરમ્ભમાં 'તુષિદાનો' ક્ષણછે, વિરોધનો બાસ અતિ ઝીણો છે; સમાધાન અચક્ય નથી. રુમરુમ રમતા પાય,—ગરબે ફરતાં પગ મંડાતાં જાય તેમ તેમ—પગની રમત સાથે (લીલાગતિ સાથે) પગનાં ઝાંઝર વાગે માટે 'રુમરુમ રમતા.' ઝાંઝરનો ઝમકાર પગને આરોપ્યોછે.

કડી ૫૩. અગમ્ય દીસે.—કોઇ પણ યુવતીનાથી હેનામાં હાલનો ને તેથી મનનો વિકાર થતો જણાતો નહોતો, તેથી અગમ્ય, અજ્ઞ. 'અગમ્ય'તા કહી તે યુવતીએને સંબન્ધે; યુવતીથી સિદ્ધાર્થના હૃદયની પરીક્ષા થતી નહોતી. તેમ જ હેની હૃદયવૃત્તિ પારખવાને નીમિત્તા મંત્રીએને પણ અગમ્ય.

કડી ૫૪. યુવતીએને અગમ્ય હોવાનું કારણ અર્ધિ કાંઈક સૂચવાયુંછે; નવનખરી નિરખી સજાતો જ નહોતો; હેનો પ્રતાપ હેનો હતો (કડી ૫૭માં બબ્બે કાઠિ ઇત્યાદિ વર્ણન છે) તે કારણથી.

કડી ૫૫. કુંવર કર ધરવાને: કુંવરનો કર પકડવાને આ ધૃષ્ટ પરિચયની પ્રેરણા સમાજનો સા માટે કરતા હશે?—કુંવરનું મન પારખવા માટે હોય.

કડી ૫૮. કસમસમ રિમત કરતી: અર્ધિ હિયમેય યુવતીએને ગણીયું? કે 'રિમત'ને?—મને સંજાવે. જુદી જુદી રીતેય યુવતીએ લઈયે તો સૌન્દર્ય, મૃદુતા, ઇત્યાદિ સમાનધર્મ, અને રિમત લઈયે તો પ્રકુલ-વિકસન, ચેત રંગ, ઇત્યાદિ સમાનધર્મ બને.

કડી ૫૯. યૌવનરાણી: યૌવન યુવકનો અર્થ લક્ષણાભ્યાપારથી અર્થિ સેવાનો છે: યૌવનને અંજે રહેલાં રેલનિકાસ, તનદુરતી, તેથી વિચિત્ર યત્ન સૌન્દર્ય, શુવનનો ઉત્સાહ, ઇલાદિ. અર્થનો સમગ્રભાવ સેવાનો છે. અથવા, યૌવન એટલે (લક્ષણાભ્યાપારથી) યુવતીગણ; જે સમુદાયમાં યૌવન રમી રહ્યું છે તે યુવતીગણ. પૂર્વોક્ત લક્ષ્યાર્થ વધારે રચિયુક્ત લાગે છે.

ઉત્તરાર્થ-યૌવનરાણી યશોધરા સંપ્રખ આવી તે આવતાં વાંત સિદ્ધાર્થના ઉદયમાં પ્રતિષ્ઠાનિ પડ્યા, હૃદયમાં તરંગ ઉત્પન્ન થયા, અને તેના પરિણામનું દર્શન દેતી મુખરેખાઓમાં પ્રગટ થયું, તે પાસે બેઠેલા, -દેના ઉપરની અસર જોવાને નીમેલા, બનેઓ જાણી લીધું.

કડી ૬૦. એ અસરનું સ્વરૂપ બે સંખેદોમાં પ્રચલિત: 'અમકિયો' અને 'અદ્ભુત વિકૃતિ'.

આ પ્રસંગ પંજીના કથાભાગમાં (Light of Asia માં) આ તારામૈત્રકનું કારણ યુદ્ધ ભગવાન અને જ કહેવડાવ્યું છે: પોતે અને યશોધરા એ બે વચ્ચે 'જનનાન્તર સોહૃદ' પૂર્વજન્મોના રનેહસંબંધ હતા, તેથી જ આ તારાકાસિક પ્રેમપ્રસવ.

'આવતાં કાણ પાસે' = પાસે આવી તેજ કાણે; આવતાં વાંત.

કડી ૬૧. મુખયર્થ. મુખ ઉપર પ્રગટ થતા ફેરફાર, મુખમુદ્રા નહિ; મુખમુદ્રા તો કામચત્રી હોય. 'નિરખી લીધી મૂઠ' - નીમેલા ખાસ મન્ત્રીઓએ-એમ સમજવાનું છે.

કડી ૬૨. મોહની-લક્ષ્યા સેધિ 'મોહિની' એમ અમુદ્ધ પ્રયોગ કરે છે.

કડી ૬૩. મૃગીતાં નવન-ને તે પણ કામવચ્ચ થયેલી હોય તદ્દારે વિશેષ જાણતેજભર્યા હોય, માટે જ 'કામવચ્ચ મૃગલી' જેવાં.

કડી ૬૪. પૂર્વોર્ધ: હાથ છાતી ઉપર જોડ્યા; પરંતુ રાજવંશીને શોભે હેવી રીતે ગૌરવ (dignity) સાચવ્યું; કંઠ જિયો જ રાખ્યો.

ઉત્તરાર્થ: યુનિના-પ્રેમભાવથી અનુપ્રાણિત હોઈને પવિત્ર બનેલી, એમ મ્ત્રિ લેવા.

કડી ૬૫. રૂપરાણી-સૌન્દર્યમાં શ્રેષ્ઠ.

કડી ૬૬. પં. ૨. હાનિ-જાધી દહાણીની ઠરાવેલી વસ્તુઓ ખપી ગઈ હતી, તેથી થયેલી બિનતા.

કહી ૬૭. પં. ૨. સ્પર્શસુખ સુકુમાર સાધીઃ—સ્પર્શ અડધાંગ જેવો
કઠોર નહીં, સુખનતાને યોગ્ય, હૃદયના મૃદુ સ્નેહભાવનો પ્રેરાયલો,
સુકુમાર સ્પર્શ.

એ સ્પર્શ સાધીને એટલે શુદ્ધિપૂર્વક સાધેલો એમ નહીં; અત્યાત
રીતે જ હૃદયના સ્વાભાવિક સ્નેહની પ્રવૃત્તિથી જ, આપોઆપ સમાયલો.
એ પરિણામ યથું તેથી સ્વેચ્છાપૂર્વક સાધ્યા જેવો શબ્દ, માત્ર કારણના
કાર્યને ઉત્કટરૂપે દર્શાવવાને, આ પ્રયોગ થયો છે.

ઉત્તરાર્ધઃ નયનોના પરસ્પર જેટા-તારામૈત્રક-યથું તે અન્ય-
જનોથી અદૃષ્ટ માટે ગૂઢ. [તારામૈત્રક=પ્રથમ દર્શને જ, નયન નયનનો
જેટા થતાં જ, પ્રેમનો ઉદ્ભવ. તારા=આંખની કીડી, એમ અર્થ
લઈને. તારા(=જન્મકાળના મહેા)ની મિત્રતા, એમ અર્થ મૂકને રચીકર
નથી લાગતો.]

પ્રસૂન=કુસુમઃ લતાને પ્રસવ કુસુમનો થાય માટે પ્રસૂનનો આ
અર્થ થયો છે.

બંનેની દૃષ્ટિવસ્તીમાં પ્રેમકુસુમનો પ્રસવ થયો. પ્રસવ એ પુપ્પ
બનાવ છે, બંને પ્રેમકુસુમનો પ્રસવ તે પુપ્પતર.

મહાભિનિષ્ક્રમણ

એવિવન આનોદમૃત "Light of Asia"માંથી એક પ્રસંગનું
આ ભાષાન્તર છે.

શુદ્ધચરિતનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત-સિદ્ધાર્થ જન્મતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ સોધવા
માટે રાજમન્દિર, પત્ની, ભાવિ પુત્ર-સર્વનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો તે
રાત્રિનો વૃત્તાન્ત-આ કાવ્યમાં છે.

મૂળમાંના કેટલાક ભાગ ટાળીને ભાષાન્તર કર્યું છે તે ભાગ માટે
* * * * આ ચિહ્નો તે તે સ્થળે મૂક્યાં છે.

મહાભિનિષ્ક્રમણ—મહેાહું ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું, પ્રયાણ.
"The Light of Asia"ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર "or The Great
Renunciation (Mahābhiniṣkramaṇa)" એમ છે. સિદ્ધાર્થના
આ ત્યાગનું આ નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. "મહાભિનિષ્ક્રમણસૂત્ર" નામનો
આ વિષયનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ છે. હેતુ ચીનાઈ ભાષામાં ભાષાન્તર ઈ.

સ. ના છટા સૈકાર્મા થયેલું છે. આ કથાભાગના કાવ્યમાં આ પ્રસંગનું જ પ્રાધાન્ય છે તેથી આ કાવ્યને તે નામ ખાસ આપ્યું છે.

શ્લોક ૧-આવરણુ-દોડેલું વઝ.

શ્લોક ૫-અવ્યવસ્થા-રૂપ ના સંભળાવ એમ.

આ ગીતિના પ્રથમ દશમાં કેટલાક પંક્તિઓ અનિર્ણયિત છે; પરંતુ 'કાઈ' શબ્દમાં પ્રથમ ત્રુતિની બીજી માત્રા ઉપર તાલ છે તેથી જે માત્રાગણ અવ્યવસ્થા (અસરગણનો જગલ) સમાવે છે તેથી એ ભંગ સમજાવેલો જ છે. આ વિશે 'ગીતિનું અધારણ' એ શ્લોકો નિમ્ન-લેખો. ('વસન્ત,' માસ તથા વૈશાખ સં. ૧૯૭૩).

શ્લોક ૬-ચરણ ૨.

ગુજ-શિશુ' એડે સંબંધ લેવો; ગુજ શિશુ.

ચરણ ૩. "The babe I bear of thee Quickened this ear." એમ મૂળ છે. આ અર્થ ૨૫૯ લેખો નથી.

ઉત્તરાર્ધ-"And at my heart there beat that double pulse of life and joy and love" એમ મૂળ છે.

અવન-પોતાના સુસ્થિત આરામવાળા સરીરમાં બંધનું અવનનું ઓત; તેમ જ ઉદરમાં શિશુનું નનું ધનકેલું અવન; તેમ જ તેથી થતો ગાદ-આનન્દ અને પ્રેમ એ સર્વેની દિગ્ગુણ (બેવડી) નાદી એટલા જ માટે; માતા તથા શિશુ બંનેની નાદી. હૃદયમાં બંધનો રુધિરપ્રવાહ તે નાદીમાં રહેલો.

અધ્યોષના "છુદ્ધચરિત" પ્રમાણે રાહુલનો જન્મ થઈ ગયા પછી કેટલાક કાળ વીત્યે સિદ્ધાર્થ મૃદલાગ કરીને ચલે એમ છે.

કાલે તત્કાલપ્રવૃત્તિયાં યશોધાર્યા મુયસોપસાયામ્ ।

શૌલોદનેરાહુલપત્ન્યજ્જો જલે મુતો રાહુલ એવ માત્રા ॥

(સર્ગ ૨, શ્લોક ૪૬).

ચાલુપ્રયા ગુણરતીં કુલ્લપ્લાઘ્યાં પતિવ્રતામ્ ।

દેવીમર્દસિ ન ત્યજ્તુ ક્લીબ પ્રાપ્તામિવ શ્રિયમ્ ॥

પુત્ર યાશોધર મ્લાઘ્ય યશોધર્મમૃતીં વર ।

ચાલમર્દસિ ન ત્યજ્તુ ન્વસનીવોતમ યઃ ॥

(સર્ગ ૬, શ્લોક ૩૩-૩૪)

‘Linght of Ashin’માં રાદુલ દ્વજ યશોધરાના ઉદરમાં દતો તે વખતે સિદ્ધાર્થ ચાલ્યો ગયો એમ જ્ઞાન છે. (અમરોપનું કાવ્ય અસુલભ હોવાથી ઉપરના શ્લોક ઉતાવાળો). સર્ગ ૬, ૩૩-૩૪ માંનું વચન સિદ્ધાર્થના અમરપાલ છન્દકનું છે.

Edwin Arnoldને આધાર રો દરો તે ખબર નથી, પરંતુ તેણે ચોક્કસ પ્રસંગ વધારે રસિકતા પૂરનારો છે તેમાં શક નહિ, એ સુદ રસિક વિવેચક ભ્રમિલ સકરો.

શ્લોક ૭ અને ૮ ની વચ્ચે ગાળેલા ભાગમાં યશોધરા પોતાને આવેલાં બે સ્વપ્નાંનું વર્ણન કરેછે. પ્રથમ સ્વપ્નામાં યશોધરાએ એક ધાંજો વૃષભ દીઠો; હેનાં ચીંગડાં ત્રિશાળ ફેલાયલાં હતાં; કપાળમાં એક તારા જેવો ચળકતો અણિ દતો; એ નગરમાર્ગમાં મન્દ મન્દ ચાલ્યો, તે નગરદ્વાર તરફ; કાંઈ હેને રોડી સડ્યું નહિ. ઇન્દ્રના દેવાલય-માંથી એક વાણી સંભળાઈ:—“જે હેને તદ્દમે રોક્યો નહિ, તે નગર-ની કાંતિ ચાલી જશે.” છતાં કાંઈ રોડી સડ્યું નહિ. પછી યશોધરા મ્હોટે સ્વપ્ને રોડી રોડી વૃષભને કંઠે વળગી અને રોકવા મથી, લોકોને નગરનાં દ્વાર બંધ કરવાની આજ્ઞા કરી; પણ વૃષભરાજ યશોધરાના દાસના બંધનમાંથી રહેલાઈથી છૂટ્યો, બરાડો ચાલ્યો, અને દરવાજાની ભૂંઝો તોડીને દરવાજાને પગ નીચે અગદીને ચાલ્યો ગયો.

બીજા સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે દીર્ઘ:—ચાર દિવસ સ્વપ્નો, સુમેરુ પર્વત ઉપર રહેતા દિશ્વાજ હોય એમ જણાતાં આકાશમાંથી અસંખ્ય ગણોની સાથે જતારીને નગરમાં ઝડપથી પડ્યાં; તે સાથે ઇન્દ્રનેા સ્નેહી વાવટો, દરવાજા ઉપરનો, ફક્કડીને નીચે પડ્યો, ને તે રથને એક તેજસ્વી વાવટો પ્રગટ થયો, હેના કપડામાં ખાલેક રૂપેરી દાર શીવેલાં ગંધ્યાં હતાં, અને હેનાં કિરણોવડે અપૂર્વ અને અર્થભાર ભરેલાં વચનો રચાયાં, તે વચનોથી સર્વ જીવતા પ્રાણીઓ દર્પિત થયા; પૂર્વમાંથી સૂર્યોદય સાથે પવન નીકળી એ વાવટો પહોંચે ત્યાં એ વચનો સર્વને રપટ જણાયાં, અને અદ્ભુત પ્રભુની વૃદ્ધિ થઈ.”

શ્લોક ૯. “આવી એ વેળ.”—સિદ્ધાર્થને ત્યાંથી થઈ નીકળવાની વેળ,—એ શૂદ્ધ અર્થ.

મ્લોક ૬ અને ૧૦ ની વચ્ચેના દાગેલા ભાગમાં ત્રીજા સ્વમાનું વર્ણન યશોધરા કરે છે. એ સ્વમામાં યશોધરા સ્વામીના પદખામાં બસવાનું કરે છે તો સિદ્ધાર્થ ત્યાં નથી; માત્ર વગર દમાપલો તકિયો અને ખાલી જઞ્મો; સ્વમામાં જ પોતે જીજી યર્ષ, અને પોતાની છાતી નીચે વીટેલી સિદ્ધાર્થની પોતાની માથા-મેખલા-ખદલાઈ યર્ષ-ને સ્પર્ષ બની યર્ષ, ધમનાં કદમાં સરી પડ્યાં; દાઘનાં સૂનાનાં કંકણ તૂળને પડી ગયાં; હેઠમાંનાં જૂઠાંનાં ફૂલ કરમણને રજકણ યર્ષ ગયાં; અને પોતાની લમચખા જમીનમાં દુબી યર્ષ, અને કિરમણ મહરહાની કથાકથી ચીરાઈ યર્ષ. આ પછી દૂર દૂર પેલા ધર્મો રૂપમનો અવાજ સંભળાયો, અને પેરો બરતકામનો વાવટો ફૂંક્યો, અને ખીજવાર “બાવી જી વેળ” એ પુકાર સંભળાયો. તેસાથે યશોધરા “સુણી એ અખણી ભગી”

આ વૃત્તાન્ત બાપાન્તરમાં ગૂચ્યો હોત તો ચમત્કાર વધત, પરંતુ મૂળે આ કથાભાગનું બાપાન્તર એક મહારા કીર્તન મઠિ તેવાર કર્યું હતું, તેથી હેમા સહેયની જરૂર હતી “જન્મ્યુલ્યોતિ” ધર્મરૂપા હશે તો પુરુ તેવાર થશે ત્યારે બધા ભાગ દાખલ થશે જ.

કહી ૧૨.

અવિચલ પ્રેમ—મહારા ત્યારે ઉપરનો અચળ પ્રેમ.

કહી ૧૩. પંક્તિ ૧.

મૂળ ૧૧મ ભાવિનાં ગૂઢ ચિત્ર બલે ચીતરે—એમ અવચ

કહી ૧૪. પંક્તિ ૧

શ્લોક=મથે ૩. સ. શ્લોકે (હું તર્ક કરુ છું) ઉપરથી. પ્રમાણ-કવિતામાં ‘શ્લોક’ વપરાયો છે, —“શ્લોકે ત્રિરિ કરીને ભંમ, સ્તન મધ્યે વહે છે મમ” (નગાખ્યાન, બૃહતકાવ્યદોહન, અન્ધ ૧ ભા, ૧૪ ૧૨૨) મથે શ્લોકે દુષ્ટનૂન વગેરે શબ્દો ઉત્પ્રેક્ષાબ્જક અજ્ઞાવાય છે. (કાવ્યદર્શન પરિ- ૨૭૬ ૨ ભે, મ્લો. ૨૩૪, જુઓ)

કહી ૧૬. પંક્તિ ૨

મહાન ભાવિ ફળશે—સિદ્ધાર્થને છુદ્ધ થવા ચાલી જવાનું ભાવિ

આ પછીના દાણી દીધેલા ભાગમાં સિદ્ધાર્થનાં આધાસનવચનો ચાલુ રહેલા બહુ છે, હેના સાર આ છે—“હું અચાત જીવોનાં દુ ખથી દુ ખિત થાઉં છું, હેમને માટે મહારા આત્મા તલપી રહ્યો છે, તો પ્રિયમા

પ્રિય યશોધરાના જીવન ઉપર ત્હારો આત્મા ભગ્યા નહિ કરે ! સર્વ વિશ્વમાં ભગી વળીને આખર ત્હારા ઉપર જ વિશ્રામ લેશે; જે તીવ્ર અન્વેષણ હું કરુંછું તે સર્વ માનવોને અર્થે તે ખરું, પણ સર્વથી વિરોધ ત્હારે અર્થે; આપણા દુઃખની દ્વારા શાન્તિનો માર્ગ જડશે." આમ કહીને હેને શાન્ત પાડીને યશોધરાને સિદ્ધાર્થ કહેછે:-"હવે તું આરામ લે; બાકી જા; હું જાગતો બેસી રહીશ."

કહી ૧૮,-અરણ્ય ૨-૩.

અસુક મદોની રિયતિનો યોગ આવશે ત્હારે ગૌતમ સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ બનવા પ્રયાણ કરશે એમ સાંજા કાળ પૂર્વે બરિષ્ઠ કહેવાયલું હતું-એ ખોટા ભક્તની માન્યતા અહિં પ્રકાશ.

કહી ૧૯-અરણ્ય ૨. 'સુખદુઃખ ફરી પ્રસૂતિનો.'—

સુખની પ્રસૂતિનો (સુખ જેથી બીપજે-બાલસુખ-તે વસ્તુનો) અથવા તો દુઃખની પ્રસૂતિનો (બાલ દુઃખ પ્રસવે તે વસ્તુનો) આ ક્ષણે તું નિર્ણય કર્ય; જે નિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે; તત્કાળનું સુખ છોડી આભાસિ દુઃખ-સાચા પથ દ્વાર ગૃહ રહેલા કલ્યાણનું સાધન-રૂપ દુઃખ-નો સ્વીકાર કરવો કઠણ જ છે. શ્રેય અને પ્રેય એ બેમાંથી કો'નો સ્વીકાર કરવો, તે વિષમ પ્રસંગ સિદ્ધાર્થને આ આગ્યો હતો; 'સ્વેચ્છાસ્વીકાર'નું તત્ત્વ અહિં પ્રગટ કરીને આ મદોની વાણી (આન્તર જામિનું રૂપાન્તર બનેલી અદૃશ્ય વાણી) સિદ્ધાર્થને શ્રેય અને પ્રેય વચ્ચે પસંદગી હેતી પ્રજ્ઞા ઉપર સંપ્રેષ્ટ. 'કઠોપનિષદ્' કહેછે તેમ ધીર શ્રેયને પસંદ કરેછે-પ્રેયને તજીને, અને મન્દ શ્રેયને તજીને પ્રેયને પસંદ કરેછે; તે પ્રમાણે અહિં સિદ્ધાર્થે આખર ધીરનું જ કાર્ય કર્યું. (સ્વેચ્છા-સ્વીકાર'ના કાબળી ટીકામાં આગળ ઉપર આ ઉપનિષદનું વચન આપ્યું છે.)

"સુખદુઃખ ફરી પ્રસૂતિ"—આ વાક્યનો આમ પણ અર્થ થાય; ક્રિયો માર્ગ આદર્શથી સુખ થશે (ખરું અથવા ખોટું સુખ થશે) અને ક્રિયો સેવ્યાથી દુઃખ થશે (ખરું અથવા ખોટું દુઃખ થશે) તે.

ઉત્તરાર્થ.-વર્તાવવા, બચાવવા;-હેનો સંજન્ય 'માર્ગ વર્ષ' એ પ્રથમ ચરણમાંના વાક્ય જોડે લેવાનો છે.

આ વાગ પછી પાંચ પંક્તિયો મહે ટાળીછે; હેમાં ઘેટલું જ છે કે-તે સમયે પવનલહરી ઉપર આવતું દેવેનું જાન સંભળાયું; તારાઓ

તરફ જોઈ રહેના સિદ્ધાર્થને આ ક્ષણે દેવો આસપાસ રહીને જોતા હતા જ દતા. આ લોપને મેં ૧૯ મી કહીના છેવટના શબ્દો વસણ (કહી ૨૦)ના આરંભ શબ્દોમાં પ્રવેશ કરીને સંખ્યાબદ્ધ કરી દઇને સુપારી દીધોછે. વસણના છેવટના શબ્દોને પછી આવનાર ભાગમાં આવર્તનથી જોડાવા નથી જોઈતો. સંકેતો કમોછે.

૧૫મી સિદ્ધાર્થનું સ્વપ્ન વચન આવેછે:—“પણ જ્યોત્સના આવી દવે પશું”—છત્પાદિ.

શ્લોક ૨૧—અરણ્ય ૨-૩.

આ (તદારા) સુકુમાર અધર (=અધર તથા ઓછ) જગત ઉદ્ધરણ (જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે) આકરું (વસણું) મત (દારા હરણમાં એ મત કરવાની જામિ) પ્રેરતા (પ્રેરેછે):—આમ અન્વય તથા અર્થ છે.

અધર—તે તો નીચલો દોહ જ; પરંતુ આદિ લક્ષણોઆપારથી બને દોહનો સંયક કરવાનોછે.

“અધર—જોજ જ આ મુદ્દુ પ્રેરતા”—એમ કહ્યું હોત તો સંખ્યા: ખરું યાત, પણ માધુર્મ્ય જોણું યાત. માટે લક્ષણો આશય લેવામાં જાય નહિ આવે.

શ્લોક ૨૨. પૂર્વાર્ધ—એ વિષમ (કટણ) મત (પ્રમાણ કરી, ઉગ્ર તપ કરી, સત્યસાધન કરતું એ મત) આરણ્ય યુગ્મને (આરણ્યને ભેને) વિયુક્ત કરીને (જ્યાં પાછીને—દાહ તો જ્યાં પડવાનું જ તેથી—ભેને વિયોગ કરીને) વિશેષ રહુ અને (બનશે); કેમકે આ ત્યાગની અનુભવ કીમતને લીધે અને એથી યતા જાવિ કલ્યાણને લીધે એનું મહત્ત્વ ધરી.

ઉત્તરાર્ધ—

“And in the silence of yon sky I read
My fated message flashing.”

એ મૂળ પંક્તિઓ છે.

જોજનું શાસન—દીપતું આશાવચન, દેવી આશાનું વચન. મોન-યુક્ત ગગનમાં આ ક્ષણે એ ઝળકતું હું જોઈશું.

આ ૨૨ માં શ્લોક ૧૫મી * * * આ ચિહ્નો જોઈએ.

આ પછી સિદ્ધાર્થનું સ્વગત વચન બહુ જ લાંબું ચાલે છે. હેમાં પોતાના હૃદયમાં પોતાના ત્યાગનાં કારણો વગેરેનું લાંબું ચિન્તન છે, બહુ અદિ સૂચવતાં પણ લંબાણ થાય એમ છે. એ ચિન્તનને અંતે-એ સ્વગત વચનના સંધાણમાં જ-તારાઓ વગેરે તરફ સંબોધનના ઉદ્ગાર શરૂ થાય છે:—

“મને પ્રેરતા તારકટન્દા! આ હું આલ્યો ર.” ઇલાદિ.

કડી ૨૩. પંક્તિ ૧.

પ્રેરતા—મૂળમાં *summoning stars* છે; તેથી ‘તેડતા’ એમ સપ્તર્થ મૂકાય; પરંતુ પ્રેરણાદારા જ એ તેડું ■ તેથી ‘પ્રેરતા’ ઠીક ગણી મૂક્યું છે.

કડી ૨૩-૨૫.

મૂળ પંક્તિયો ખરેખરી સુ-દર છે તેથી આદિ મૂક્યું:—

“Oh, mournful earth !

For thee and thine I lay aside my youth,
My throne, my joys, my golden days, my nights,
My happy palace—and thine arms, sweet Queen !
Harder to put aside than all the rest.”

આ મૂળનો ભાવમવાહ અતે ભાવાવેશ ભાવાન્તરમાં પૂરા ઉતરાવા નથી એમ મને લાગે છે.

કડી ૨૪. પંક્તિ ૨. રજનિદિન સુખનાં—સુખથી ભરેલી રજનિયો તથા દિવસો.

કડી ૨૫. પંક્તિ ૧.

દુસ્ત્યજ એક—(ઉપસાર્થમાં છે તે) તુજ શુભવક્ત્રી—તે એક દુસ્ત્યજ (તજવી કંઠણ; દુઃખથી જે તમય તે.)

કડી ૨૬. પંક્તિ ૧.

બુદ્ધ ગૌતમે પરિવાનિકાઓની સંસ્થા, બહુ અનિચ્છાએ, સ્થાપી, ત્યારે યશોધરા આઘ પરિવાનિકાઓમાંની એક હતી.

કડી ૨૮. “ઉદરીશ હું એ પણ બાળ.”

રાહુલ સાતેક વરસનો બાળક હતો ત્યારથી જ હેને બિહુણા વર્ગમાં દાખલ કર્યો હતો.

કહી રહ્યો.

આ ત્યાગસમયે પોતાને પણ ઊંડી મદાવેદના થતી જ હતી, પરંતુ તે અધિક શ્રમને ખાતર અમવાતી હતી, અને તેમાં પોતાના પિતા, પત્ની ઇત્યાદિ તરફથી નિરાશને જાણી સમજાવતી યાચના એટલા માટે કરે છે કે એ વેદના દલગી માત્ર. એ યાચનાનું બીજું પણ કારણ ઉત્તરાર્ધમાં છે:—

“જ્યોતિ પ્રગટે ને શીજે રિત્ત ધર્મ ઉગમે ર.”

અરુ યાનનો જ્યોતિ પ્રગટે.

કહી ૩૨. આમ—આ તરફ; પોતાની પાસે.

કહી ૩૩—ઉત્તરાર્ધ.

મકિતથી સમ્યાની મદલિયા કરી—આ વર્ધનથી સમપ્રેમની વાવનને કેવળ કામવાસનાના રચૂલ પ્રેમમાંથી જાણી સર્વ જર્જરે દિવ્યતાના સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં સ્થપાય છે; અથવા તે એ પ્રેમનો કામરૂપી અંશ દિવ્યતાના. અધૈયિક જ્યોતિથી રંગાર્ધ દિવ્ય બને છે

કહી ૩૪. છટ્થો સમયથી—અથવા અમીપથી, કેમકે સમયમાંથી નીકળીને જશે તે દતો જ.

આ કહીમાં મૂળમાંના કેટલાક શ્લોકો દાખી કર્મને સહેલી લીધું છે. વચમાંના ભાગ એ છે કે પોતાના ખંડમાંથી સિદ્ધાર્થ બહાર નીકળ્યો. ત્યાં અનેક સુંદર દાસીઓ નિદ્રામગ્ન હોઈ, હેમને સંબોધીને પણ સ્વયંત કેટલાક વિરહકુ:ખના ઉદ્ગાર કાઢે છે; પણ પત્ની માનવ-કુ અના મળ્યા આ કૈશ્વથી દેરાય છે; અને અંતે વદાય બેઈને કહે છે:—

“While life is good to give, I give and go
To seek deliverance and that unknown Light.”

આ ભાગને જાણીને, જરાક જ દેરવીને આ કહી મૂકા છે, તેમાં ઉપરની અગ્રેષ્ઠ બીજી પંક્તિનો ભાવ કાંઈક ભૂટે રૂપે આ કહીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રગટાવ્યો છે.—

“ચાલ્યો, સ્વામરજનિર્માચાલ્યો, માર્ગ જ્યોતિઅનુપનો ગાલો!”

અહિ સ્વામરજનિર્મા, અને જ્યોતિનો માર્ગ ગાલવાનું—એમ મદારા કરેલા રૂપાન્તર છે.

આ પંક્તિ માટે પ્રો. આર્જુનસંકરના નીચેના શબ્દો મૂકવાથી
નાવો પ્રકાર પડશે:—

“આલ્સો શ્યામ રજનિમાં આલ્સો” એમ કીર્તનકારે ગાયું,—અને
અંધારી રજની વિસ્તરેલી—પ્રત્યક્ષ દેખાઈ, તે વારે એ શ્યામ રજનીનો
અન્ધકાર પણ મ્હારાં નેત્ર આગળ ગૌતમ શુદ્ધના જ્ઞાનતેજથી ફેડાતો
હોય એમ દીસવા લાગ્યું અને,

‘યા નિશા સર્વમૃતાનાં તત્ત્વાં જોગર્તિ સંયમી’

એ પંક્તિનો અર્થ જેવડા સત્યથી બરાએલો મ્હારી નજર
આગળ આવી.”

(“આપણે ધર્મ,” પૃષ્ઠ ૩૭૪).

અશ્વધોપના ‘શુદ્ધચરિત’ પ્રભાણે રાહુલનો જન્મ ધર્મ ગયા પછી
૪૮શ્લોક કાળ વીત્યે સિદ્ધાર્થ મૃદત્યામ કરીને ગયો એમ છે:

કાલે તતશ્ચારુપયોધરાયાં યશોધરાયાં સુયશોધરાયામ્ ।
શૌન્દ્રોદનેરાહુસપત્નયન્ત્રો જજ્ઞે સુતો રાહુલ પથ મામ્ના ॥

(સર્ગ ૨, શ્લો. ૪૬)

ચાલપુમાં શુણ્યતીં કુલશ્ચાર્યા પતિવ્રતામ્ ।
દૈવીમર્હસિ ન ત્યન્તું વલીયઃ પ્રાપ્તામિથ ધિયમ્ ॥
પુત્રં યાશોધરં શ્ચાર્યં યશોધર્મમૃતાં ચરઃ ।
ચાલમર્હસિ ન ત્યન્તું વ્યસનીચોત્તમં યશઃ ॥

(સર્ગ ૧, શ્લો. ૩૩-૩૪)

‘Light of Asia’માં રાહુલ દજી યશોધરાના ઉદરમાં હતો
તે વખતે સિદ્ધાર્થ આલ્સો ગયો એમ જણાવ્યું છે. (અશ્વધોપનું કાવ્ય
અમુલ્ય હોવાથી ઉપરના શ્લોક બતાવ્યાં છે.) સર્ગ ૧, ૩૩-૩૪ માંનું
વચન સિદ્ધાર્થના અશ્વપાલ છંદકનું છે.

Edwin Arnold નો આધાર શેા દશે તે ખબર નથી. પરંતુ
તેણે ગોળેલો પ્રસંગ વધારે રસિકતા પૂરનારો છે તેમાં શક નહિ—એ
સઘ રસિક વિવેચક બોઈજ સકશે.

કિસા ગોતમી.

આ આખ્યાન યુદ્ધચરિતનો એક ભાગ છે. યુદ્ધની parables (દૃષ્ટાન્તકથા) માં એક કિસા ગોતમીની parable છે. કાવ્યમાંથી કથા સમજાઈ આવે એમ છે. “Light of Asia” નામે Edwin Arnold નું યુદ્ધચરિતનું મહાકાવ્ય અંગ્રેજીમાં છે તેમાંથી આ કથા-ભાગનું ભાષાન્તર કરેલું છે. (“જન્મજ્યોતિ” નામથી આખ્યા કાવ્યનું ભાષાન્તર કરી પ્રગટ કરવાનો મનોરથ લાંબા કાળથી છે.) આ સ્થિતિ ઉપરથી આ કાવ્યનો આરંભ પાછલી વાર્તાના સંધાનમાં હોય એમ જણાય છે તેનું સમાધાન મળશે.

કડી ૧.—સાથ-સિદ્ધાર્થ રાજમુખ, પત્નીપુત્ર, સર્વ તજીને નીકળી આત્મા પછી હજી યુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જ, પરંતુ તપશ્વર્ગ આરંભ્યા પછી, રસ્તામાં જતાં કેટલાક કારવાડ ઘેરાં બંધાઈ લઈને યદ્ય માટે વધારે લઈને જતા હતા તે હેને મળ્યા. તેની સાથે એ જતો હતો, તેથી ‘સાથ.’

કડી ૬ તથા ૧૮-૨૭.—ખેત્રે દિવસે કિસાગોતમી સિદ્ધાર્થ પાસે બાળક માટે બીજાં માગવા અર્થે હતી તે જતાન્ત કિસા ગોતમીના મુખથી જ કહેવડાવે છે.

કડી ૭-૯. કિસાગોતમીની parable માં મૂળમાં સર્પદંશનો જતાન્ત જણાતો નથી. એકવિન આનોદડનો એ ઉમેરો હતો.

કડી ૧૨. ‘મહે ગુમાવાએ’ = મદારથી ગુમાવાય. પ્રેમાનંદના સમયની વ્યાકરણગ્રન્થના આ છે. ગણીને જ સ્વીકારી છે.

કડી ૧૩. મોદને-મોદ = આનંદ, આનંદને.

કડી ૧૭-૧૮. પુણ્યાત્મા, ઋષિજન—તે સિદ્ધાર્થને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે.

કડી ૧૯. શત્રુ તે અનિષ અને જીવિત તે દીપ—એમ ૩૫૬-બીજા છે.

પ્રગટાવવા-અર્થે પ્રગટાવવા—એમ ‘વ’ ઉપર તાલ મૂકીને બોલવાનું છે.

કડી ૨૧. પટકૂળ-લુગડાનો છેડો, પાલવ. સં. પટ અથવા પટ-લુગડું + કુલ = પાલવો છેડો.

આમ બ્યુત્પત્તિ હશે? પટ્કુલ કે પટ્કૂલ એમ શબ્દ સંસ્કૃતમાં જણાતો નથી. પટ્કુલ ઉપરથી કાષ્ઠ બ્યુત્પત્તિ કાઢેછે. સં. પટોલ ઉપરથી ગુળ. પટોળું છે; તે પટ્કુલ શબ્દ હોય તો તે ઉપરથી રૂપાન્તર હોય!

ત્રિમાનન્દે “અર્ધ ઉધાડી દેહડી, નાથે ફાણુંછે પટકૂળ રે.” એમ આ શબ્દ નળાખ્યાનમાં વાપર્યોછે (બૃહત્કાવ્યદોહન, મન્ય ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૭૧).

લળી લળી—નમી નમી. જૂનાં કાવ્યોમાં આ શબ્દ વિશેષ જોવામાં આવેછે:—

“પગપ્હાનીથી દાણો અળતો, રહે અગળાને પાજે લળતો.”

(ત્રિમાનન્દત નળાખ્યાન, બૃહત્કાવ્યદોહન, મન્ય ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૨૧)

“બાપ તે લળો લળો પૂછે કે દોવડી કપ્પાઈ મર્ધ રે.”

(નાગરમાં ગવાર્તા ગીતમાંનું એક ગીત).

કડી ૨૫. ‘વેચે કહ્યું ઔષધ લાવતા.’—consulting physician સલાહ આપનાર વેદ્ય અને apothecary ઔષધ આપનાર બાંધી એ બે જુદા જુદા ધંધા પ્રાચીનકાળથી જ હશે. અથવા પ્રાચીનકાળમાં વેદ્યનો નિષ્કામ ધંધો હોવાનું આ ચિહ્ન હશે.

કડી ૨૮. ઝોલી એ મરાઠી હંદ છે; ખાસ કરીને પ્રાચીન મરાઠી સાહિત્યમાં છે. જોની જ્ઞાનેશાહી એમ જ્ઞાનેશ્વર ઝોલી માટે પ્રખ્યાત છે. એ હંદનો બાંધો અતિ સિધિલ છે. આ વિશે સવિસ્તર નોંધ, બો સંગ્રાથી, આ ટીકાને અંતે, કરેલીછે.

કડી ૨૯. ઉટળ=ઝૂંપડું.

કડી ૩૧. સાર્ધ કાળી—વગર હોડેલી સાર્ધ કાળી જ હોય.

કરમું ફૂલ ખીલવું—ગદાતમાને ઔષધ આપું અને એ ગદાર બાળકને જીવાડે માટે—કરમાવડું ફૂલ ખીલવું—એમ.

કડી ૩૨. ઉત્તરાર્ધ.

ધનમત્ત ધનિકાની રંક ઉપર દયા નથી હોતી તે સ્થિતિ ઉપર આ કટાક્ષ છે અને જાતિ અનુભવથી રકને રંક ઉપર સમજાવ થાય એ પણ તત્ત્વ છે.

કડી ૩૩. બાળઆકરમાં—બાળકમાં અથવા આકરમાં(થી કાષ્ઠ).

કડી ૩૫. હર્ષાર્થ પાઠી—આપીના અર્થમાં ‘હર્ષ’ છે; કાઠિયાવાડી પ્રયોગ જેવો લાગતો કેમ નથી ?

કડી ૩૯. સત્યવિવેક—સત્ય તત્ત્વનો, વિવેક, વિવેચન, બેદરદીન.

કડી ૪૭. બોલ્યા છે:—Narrative (વર્તાવ કથન) વર્તમાનમાં. વિનંતી યાચી=વિનંતી કરી, યાચી કહેનાં કાંઈક પુનરુક્તિ અર્થની આવે ખરી.

કડી ૪૪. અમૃત—અર્થ ‘અ’ લંગાવવો પડશે. (પણ ‘મૃ’—ને સંયુક્તાદાર માનવાનો ભ્રમ કરીને ‘અ’ યડાવાની નહિ.)

કડી ૪૪-૪૫. એ બેનું યુગ્મક છે. ‘હૃદયશાપ્તપર સુતો’—એમ અન્યથા છે.

કડી ૪૬-૪૭. યુગ્મક છે.

કડી ૪૮-૫૦.

સિદ્ધાર્થના સાધમાના બરવાડ થેટાં બકરતે યજ્ઞમાં વધાર્યે લઈ જતા દત્તા લેની ઉપમા અર્થે મનુષ્યની રિયતિ માટે આપી છે.

બોદ્ધ સિદ્ધાન્તમાં જન્મનું કારણ કર્મ કહ્યું છે; જીવનને વળગી રહેવાનાં કારણે અનેક છે, જેને સંયોજન અથવા ઉપાદાન કહ્યાં છે, આ સર્વ કુઃખ અને જેના ક્ષયન માટે લાલુ વિવેચન અર્થે અસ્થાને છે. પરંતુ સાર આ છે:—

૧. જીવન તે કુઃખ છે; ૨. તળહા (સુખા) —એ માનવરામ તે સતત જીવનનું કારણ છે, ૩. માનવરામનો લોપ કર્યાથી જીવન ક્ષુદ્ર થાય; અને ૪ પવિત્ર જીવનથી રામનો લોપ સધાય. આ ચાર સત્યનાં દેહમાં નામ દુકલ, સમુદયો, નિરોધો, અને મમ્મો (માર્ગ.) એ છે.

આ કુઃખ (curse)નું મૂલ સત્ય હજી સિદ્ધાર્થને જાણું નહોતું, પણ જેનો પૂર્વાશાસ્ય થયો હતો તેથી આ વચનમાં કાંઈક પૂર્વજાણ આવી છે.

પશુને યજ્ઞમાં લઈ જાય છે, તેમ આ કુઃખ અને જીવનનું યજ્ઞ મનુષ્યને મરણ જન્મ એ ઘટમાળ તરફ લઈ જાય છે.

જેમ આ મૂક પશુપૂચને રમ્યકુસુમ અને તૃણભૂમિ ઓળંગાવીને બિસ્થાને પશુના નાથ ધૂમ્નીને હાકી લઈ જાય છે તેમ, તે તીવ્ર કુઃખ મનુજોડાને મહાબિસ્થાનમાં પહોંચાડે (છે):—આમ અન્યથા છે.

જન્મ સાથે જડ્યું—આ બાજુ મૂળમાં નથી, પરંતુ બોદસિદ્ધાન્ત માંથી હમિત વિચાર જોવાયો. જન્મ થયો તે સાથે જ—નિર્વાણસિદ્ધિના માર્ગ ના સેવે તો—જીવનરૂપી દુઃખ જોડાયેલું જ છે, એ જ મહાઅસિસ્થાન.

(જો)

‘ઓવી’ ના બંધારણનું સ્વરૂપ.

(‘કિસાગોતમી’ કાવ્યની કડી ૨૮ ઉપરની ટીકા જુઓ.)

આ પ્રાચીન મરાઠી હન્દનું માપ ‘રશ્મિપિંચન’ નામના ગુજરાતી પિંગળના મોટા મન્થમાં દી. જ. રશ્મિભાઈ ઉદયરામે આ પ્રમાણે આપ્યું છે:

“ ૧ આઠ અક્ષર
૨ આઠ અક્ષર
૩ આઠ અક્ષર
૪ સાત અક્ષર } ત્રણનો પ્રાસ મળે.”

ઓઠા વાત અક્ષર પણ યમ જાય છે.

ત્રણે વર્ણ આઠ આપ્યું, ઓથે પદે સાત જાય્યું,
નથી વર્ણનું પ્રમાણ, ઓવી કેરા *રામમાં.”

રશ્મિભાઈ મનાક્ષરી અને ઓવીને એકરૂપ કરાવવા જાય છે. પરંતુ હજી સંભવે તો મનહર જોડે એકતા સંભવે. ને તે પણ ઓવીના શિથિલતા, હેમાં યમકની યોજના, ઇલાદિ એટલા લાયબેલ રૂપે છે. પણ કરતાં મધનું સ્વરૂપ (ભયત્યાગને સંબન્ધે) હેમાં છે; ઓવી જેણે ઉચ્ચારાતી સાંભળી હશે, અને અન્ત્ય અક્ષરો વિલક્ષણ રીતે સેવાત્ત સાંભળ્યા હશે, હેને ઓવીનું સ્વતન્ત્ર સ્વરૂપ, હેની અતન્ત્રતાને લીધે જ, રૂપે જણાશે. ‘શાનેશરી’માંથી ઉદાહરણ આપ્યાથી આ વાત રૂપે કાંઈક ધશે:

જેસી સવર્ણા ચિ નક્ષત્રે વેંચાવી ।

પેસી ચાહ ઉપજેલ જે જીવી ।

તે ગમનાચી વાંઘાવી ।

લોચ જેવી ॥

(અધ્યાય ૨૦, -૨૫૯)

* હન્દ અને રાગ બન્ધેના મૂલજત લેલ સમજાયો નથી, તેથી આ સમજાયો થયો છે.

જેસેં સાચાંસી ફલ ફલ્લ ।
 એકિ દેલાં વેદાલું મળિજે સવલ્લ ।
 તરિ ઉપદુનિયાં મૂલ્લ ।
 જેવીં હાતોં ઘેળે ॥
 (એબન, ૨૬૧)

તેવોં માણે વિમૂતિ વિશેષ ।
 જરીં જાણો પાહિજેત અરોષ ।
 તરીં સ્વરૂપ એક નિર્દોષ ।
 જાણિજે માણે ॥
 (એબન, ૨૬૨)

ઓપીના પિતા *જ્ઞાનેશ્વરની આ ઓપીઓમાં સ્પષ્ટ રીતે આંધાં
 અરજો સાત અક્ષરનાં નથી, આર, પાંચ અને ૭ અક્ષરનાં છે; તે
 વધાસંભવ લંબાવીને લઘેકાવવાનાં છે.

આપણા ગુજરાતી પ્રાચીન કવિયોનાં આખ્યાનોમાં આ ઓપી
 જેવી ધટના નજરે પડેછે. કહ્યાં સર ચર્ચા એ બહુધા આવેછે.

ઉદાહરણ:—

(૧) પ્રથમ લંબોદર રતનું બેટુ કર નેડી પીનતું,
 અનુભતું આખ્યાન અભિમન્યુ તલું રે.
 (ત્રિમાનન્દ, અભિમન્યુ આખ્યાન, આરમ્ભની જ કડી).

(૨) નારદનાં વચન સુણી, બોલ્યા નૈવધધણી,
 ભીમ તણી કુભરી છે કેહવી હૃદી રે.
 (ત્રિમાનન્દ; નવાખ્યાન, ૪ થા કડવાનો આરમ્ભ)

શ્રીમદ્વપતિ અને ગુરુરાય રતનું સુતાનિરિભય,
 વિમલદરશુ વાણી જડે તમવડે રે.
 હંકવાહની! સરસ્વતી! દેવી! ટાળો કુર્મતિ;
 મૂઠ મતિ ઇચ્છે માતા! તમવડે રે.

(ત્રિમાનન્દ; સુભદ્રાદરશુ; આરમ્ભ)

* શ્રી શ્લોક ધામનાં, સર્વોપ દામી પ્રસિદ્ધ મુકયાચી ।

બોલી જ્ઞાનેશ્વરી, કિંજા આર્વા મયુરવંતાચી ॥

એ પ્રસિદ્ધ મરાઠી ગીતિ સુવિદિત છે.

અન્ય કનિયોની કૃતિયોમાંથી પણ કવચિત્ કવચિત્ દ્વારા ઉદા-
હરણુ જરૂરી.

આ ઉદાહરણોમાં કેટલીક વિસિષ્ટ રેખાઓ જોવા જેવી છે: યમક
પ્રથમ અને બીજા ચરણનો છે તે ત્રીજામાં અન્ટે નહિ પણ આરંભના
શબ્દમાં અથવા શબ્દ પછી તરત જોઈએ. તે એક સ્થળે તે પ્રકારની
યમક જોઈવણી પણ નથી.

મરાઠી એવી ઉપરથીજ આ ગુજરાતી એવી જેવો બન્ધ આપ્યો—
એમ વક્તવ્ય નથી. માન સરખા પ્રકાર સ્વતન્ત્ર રીતે રચ્યા; મરાઠી
સાદિસમાં એવીના શિથિલ બન્ધમાંથી કાલક્રમે શિથિલ અભંગની પદના
પ્રગટ થઈ, જે સંસ્કાર પામીને અર્વાચીન મરાઠી શાહિત્યમાં વિલપ્ત
પદનાયુક્ત અભંગમાં પરિણમ પામી.

સુજાતાની કથા

કડી ૧. કૃષ્ણસરિતા, જ્યાં નદીનો સ્થાનનિર્દેશ મૂળ પુસ્તકમાં
આપેલો છે; કાંઈક ભિન્ન જેવો છે. તે આ પ્રમાણે—

ગંગા નદીના પાત્રને કિનારે કિનારે “સહસ્ર ઉદ્યાન”ની વાપવ્ય
દિશાએ જતાં પર્વતમાં બે ન્હાની નદીઓ, બીલાબળ (? નેરંજના)
અને મોહાન (? મોહના) ઉદ્ભવ પામે છે, તેના પ્રવાહને અનુસરી,
એ બંને કૃષ્ણ નદીમાં ભળી જાય છે—ને તે પાપાધુમય ભૂમિમાં પધને
ગયા ભણી જાય છે.

કડી ૨ બેલીબમદગાર. એ જણું જોડકુ તે બેલડી કહેવાય છે
તે શબ્દનો સંબન્ધ બેલીનો હોય. સેનાની—એ ગોપેશના કુળનું તેમ
જ ગામનું નામ હતું. ગોપ જેવી ભ્રમણશીલ જાતિના લોકો સિંધમાં
ઈર ઈર વસેલા હેમના જાતિનામ ઉપરથી હેમણે વસાવેલાં ગામનાં
નામ હોય છે; ઉદાહરણ—હાલા તે હાના નામના લેકા, તેમ જ હેમના
વાસનું નગર હાલજો ગોઠ (સિ.)—હાલાઆનું ગામ, તેમ અદિ જાતિ
અને કુલ તે એક જ ગણીશુ તો આ નામયોજના સમજારો.

કડી ૩. કાયા—સરકૂતમાં કાય. અથવા કાય એમ પું. કે નપુ.
છે. ગુજરાતીમાં સીલિંગ રૂપ રૂઢ થઈ ગયું છે.

કડી ૭ પછી, આ વિયોજક અભ્યય પંક્તિના આરંભમાં ગણીને વાક્ય યોજ્યું: 'પણ, પ્રેમપૂર્ણ જીવન પુત્ર વિના ખારું' અર્થુ હતું, હતું—એટલું અનુક્રા. પ્રેમપૂર્ણ જીવન (હતું), પણ ખારું હતું (પુત્રવિના)—એમ પણ લેવાય.

સુખલંગ—સુખનો લંગ કરનારું જીવન હતું;—અથવા સુખનો લંગ આ રીતે) હતો—એમ સ્વતંત્ર વાક્ય ઘટાવ્યું.

કડી ૯. કે'વીઓ—કે'વી અને ઓ (ઉદ્ગાર વાચક) એમ ના લેતાં 'કે'વી'નું ખાસ જૂના સ્ત્રીવર્ણમાં વપરાતું બહુવચન લેવું.

કડી ૧૦. નવેદ—સં. 'નૈવેદ્ય'નું રૂપાન્તર (ગુજરાતીમાં) નવેદ નવનવા—અહિં 'ન' વધારે પડતો લાગશે;—પણ હન્દમાં વિવિધતા દાખલ થાયછે.

નવેદ ધરાવતું=દેવને સમર્પણ માટે રજૂ કરવું. આ પ્રયોગશક્તિ જાણીતી છે. પણ 'હું અભિમાન ધરાવું છું,' 'હું હેવો મત ધરાવું છું'—ઇત્યાદિમાં તે 'ધરાવતું' એ અ-ગુજરાતી પ્રયોગ સુખાઈતરી યોગીએ ધુસાઓછે; હું એ પ્રયોગ અસચિત્તર માણું છું.

દવા=હવે (જૂના કવિયોમાં શ્લોકપ્રયાગ)—અહિંયા શબ્દ કાંઈક અપુષ્ટાર્થ લાગેછે.

કડી ૧૧. માનતા—'માન્યતા' ઉપરથી અર્થ જરાક બદલાઈને હતો. ભેટ-ધરું સપ્રેમ:—શી ભેટ? કે'ને ધરું?—એ તરત પછી આવનારી કડીમાં કહ્યુંછે.

કડી ૧૧. તત્ત્વએવ—તત્ત્વજ્ઞએવ નું ગ્રામ્યરૂપ આદેશરૂપ ગણીયું; વાગ્ધ્યાપારના સીધા નિયમો પ્રવર્તતા જણાતા નથી, તેથી. અપ્રમંથમાં હેવો ગ્રામ્યરૂપ આદેશરૂપો હેતુઅન્તે બનાવ્યાછે; ઉદાહરણાર્થ: મામૈકી: (તું જીસ માં) એ વાક્ય જેવી ધટનાનું મચ્છીસી (મચ્છીસરી એમ વળી હ પ્રત્યય લગાડીને) નામ બનાવી દીધેલું હેવો આદેશ; હે સસિ માટે દેતિ (હે જાતિ ગુજ. હજા સં.); ચદ્વદ્વદ્વ માટે જારિઆ.

કડી ૧૩. તલસે—તુલ્યતિ-તરિષદ-સસદ તલસે એમ ન્યુત્પત્તિકમ.

પાન—પીવાનો પદાર્થ. (આગળ ઉપર જણાશે કે દૂધમાં ચોખા રાધીને આખાં તલ તે ખાવ વરતુ પણ પેય ગણીને આ શબ્દ અહિં સમજવાનો છે.)

આ કડી (ઉદ્દેશા ચરણમાં—અર્ધા એ—એટલા અશુરના વધારાથી) સાખી બનેછે.

કડી ૧૫. ઉર આભાર ભરી કમ બરતી. હેનાં કમમાં ભરવાની રીતિમાં જ ઉરનો આભાર આવિર્ભૂત થતો હતો.

હૃદય સરસો—‘હૃદય’ એ જૂના કવિયોની વપરાયવાળું રૂપ છે. (હૃદયું—એમ કલ્પિત મૂળ શબ્દ હર્ષને; તત્ત્વમ સ્વરૂપ—હૃદય રાખીને+કં (દયક) હૃદયું—એમ મિશ્ર-વાચારથી થયેલું રૂપ.)

સરસો—સરસકઃ—સરિસઙ્ગ-સરસો એમ બ્યુત્પત્તિક્રમ. અર્થમાં ફેરફાર: સદશ=સરખું: જે એ વસ્તુ સરખી હોય તે અડોઅડ મૂકીને સરખા-પણું સમજાવાય,—હેવા કંઈ ભાવથી, અડોઅડ લાગેલું એમ અર્થ બદલાયો. ‘છાતી સરસો આંધો’—છ. પ્રયોગ ૩૬ છે.

ચરણ ૪ યું. સિશુએ પોતાના હાથ માતાની છાતીને વજગી રહેવાને પસારેલા (સજ્જક)—તેથી ‘એટલો’.

કડી ૧૬. કરી જલનઃ બીજો હાથ માથા ઉપરનાં પાત્રો ટેકવી રાખવામાં રોકાયેલા હોવાથી, એક હાથે જ સિશુને છાતી સરસો દાખી રાખેલો માટે જલન કરીને,—પડી ના જાય એમ સંભાળીને—કહ્યું.

કડી ૧૭, ચરણ ૩. ‘રાખા’નો ‘ખા’ ત્રિમાત્રિક પ્શુત લેવાથી પંક્તિનો હાથ સચવાશે.

કડી ૧૮. વાળીઅસ્વચ્છ કરી. ‘શેરડિયો વાળી રૂંડ પુસડાં વેઈછે’ એ પ્રસિદ્ધ પંક્તિ સરખાવો. વૃક્ષ ઉપર નાડાં વીંટવાનું કાર્ય—પૂજા-વિધિના અંગ તરીકે; નાડું લાલ રંગેલું કાચા સૂતરનું બનેલું. જુઓ, જુઓ બાઈ! પહેલું બોલો, આ પંક્તિમાં ‘બાઈ’ શબ્દના ‘બા’ની બીજી માત્રા ઉપર તાલ રાખીને, અથવા ‘બા’ ટૂંકાવીને ‘ઈ’ની અથમ માત્રા ઉપર તાલ રાખીને, વાંચવાથી હાથ સચવાશે.

કડી ૧૮ માં તેમ જ કડી ૧૨ માં ‘દેવ’ શબ્દ યોજાયોછે; મૂળમાં Wood-God (વનદેવ) શબ્દ છે.

કડી ૧૯. પદ્માસન વાળેલું હોય ત્યાં પત્તાડી વાળેલી હોય,—અને હાથ જોડેલા ‘જનુ’ (= હાંચણ) ઉપર ના આવે. મૂળમાં ‘પદ્માસન’ નથી.

There is the Wood-God, sitting in his place,
Revealed, with folded hands upon his knees.

આમ મૂળમાં છે. દીવ્યજ્ઞ ઉપર હાથ, જોડેલા, મૂક્યા હોય એ
પોરો (આસનસ્થિતિ) જુદની કાંઈ પ્રતિકૃતિમાં જોઈ નથી, અને એ
સ્થિતિમાં તો દીવ્યજ્ઞ ઊંચા રાખેલા સંભવે, તે સ્થિતિ પણ પ્રતાપહીન
ભાગે. માટે જુદનું જાણીતું વદાસન અહિં ઉમેર્યું; પણ હાથ દીવ્યજ્ઞ
ઉપર ના આવે.

જોઆ બે હાથ ચરણે જાળ્યા—એમ કહ્યું હોત તો ?

See how the light shines round about his brow !
How mild and great he seems, with heavenly eyes !

અહિં ‘સ્વર્ગમોતી’ એમ નવનું રૂપક ‘heavenly eyes’ નો
બાવ દર્શાવવાને ઉમેર્યું છે.

કડી ૨૧. પ્રથમ કલ્પમાં ‘દર્શનકાળ’માં ‘કાળ’ શબ્દ સમાસ
માટે ભેગો મૂક્યો છે; બાકી ૧૨ થી માત્રાએ યતિ તો ‘દર્શન’ શબ્દને
અંતે આવે છે.

કડી ૨૨-૨૩ દિંદી હંદ મરાડી વિમળનો છે. એ હંદ ૨૫.
જોગાનાથ સારાભાષ્યે યજ્ઞરાત્રી કવિતાસાહિત્યમાં પ્રથમ આપ્યો.
(કવિ હવારામની ‘આત્મ બૃહલ્લી અલખેલી ખારી રાધે’ એ ગરખીની
પ્રથમ પંક્તિમાં અને આતરાની પંક્તિઓમાં દિંદીનો લય અનાયાસ
જોઈવાયો. હશે કે મરાડી કાવ્યસાહિત્યના પરિચયને પરિણામે, તે કહેવું
મુશ્કેલ છે; પરંતુ ત્યાં લય સ્વતંત્ર દિંદી હંદ રૂપે તો નથી જ બતાવ્યો.)
દિંદીનું માપ નીચે પ્રમાણે છે:—

(ગોડબોલેફ્ટ ‘જ્ઞાનપૈલ’માં કહ્યું છે:—ચરણ ચાર; અન્ય પાંચ,
બીજી ચરણમાં અથવા ચારેમાં સરખો; માત્રાનો નિયમ (વર્ણનો નથી);
ચરણમાં ૧૯ માત્રા; નવમી માત્રાએ યતિ; પ્રથમ વિભાગમાં ૫૬ સિ
૩ માત્રાનો ગણ (ગાલ, લગા; અથવા લટલ); ૫૬ થી ૩ ગુરુ અથવા
૬ લઘુ; અથવા લઘુ ગુરુ ગણીને ૬ માત્રાનો ગણ; બીજા વિભાગમાં,
૩ માત્રાનો ગણ, ૫૬ થી ૩ માત્રાનો ગણ, ને ૫૬ થી ૩ ગુરુ.

વસ્તુતઃ નીચે પ્રમાણે સ્વરૂપ છે:—

(I) દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા...ગા

અથવા (II) દાલ દાલ દા દાલ દાલ ગા—ગા

અને બંને વિકલ્પમાં છેવટના ગુરુ તે અનુક્રમે ૧ અને ૩ માત્રા નાં હોય છે—તેથી ગા...ગા ને બદલે પા...પા... મૂકાય

અર્થાત્, નીચે પ્રમાણે દિંડીનું સ્વરૂપ બે વિકલ્પોમાં દર્શાવાય:—

I દાલદાલ દાલ દાલ દાલ ગા ગા

અથવા II દાલ દાદા દાદાલ દાલ ગા ગા

[તાલસ્થાન કોર્પરેચા (|) થી દર્શાવ્યાં છે.]

પેટાતાલ ૦ સંજ્ઞાથી દર્શાવ્યાં છે. દિંડીની ગેયતા વિચારતાં, વસ્તુતઃ છેવટના બે ગુરુ તે હોય છે, પ્રથમનો ૭ માત્રાનો, બીજો ત્રણ માત્રાનો તેથી ગા ગા ને બદલે પા ૧ પા ૨ એમ મૂકાય, તે પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થાય.

તાલબંધવસ્થા:—૪ થી, ૧૦ મી, ૧૧ મી, અને ૨૨ મી માત્રાઓ ઉપર તાલ આવે છે (મુખ્ય તાલ); અને ૧ લી, ૭ મી, ૧૩ મી અને ૧૯ મી ઉપર પેટાતાલ.

(પ્રત્યક્ષ રીતે સ્વીકારીને જ તાલસ્થાન ને પેટાતાલસ્થાન ૨૨ મી અને ૨૧ મી માત્રાએ બતાવ્યાં છે.)

વસ્તુતઃ I વાળા વિકલ્પ II વાળામાં અત્યંત પામે છે, પરંતુ પેટાતાલના દર્શન માટે બે વિકલ્પો લુપ્ત મૂક્યાં છે. ઉદા. I વિકલ્પમાં ૭ મી માત્રા (પેટાતાલવાળી) ત્રીજી લાની પ્રથમ માત્રાએ સ્પષ્ટ છે, તથા II વિકલ્પમાં એ જ ૭ મી માત્રા લાની બીજી માત્રા સ્થાને હોઈ પેટાતાલ કીધે છે. અર્થાત્ બીજી માત્રા ઉપર પેટાતાલ હોય તે II માં નિશ્ચય કાઢી રચે છે હોય તે I માં પ્રથમ માત્રાનું સ્થાન લઈ પ્રગટ રહે છે.

નોંધ:—ગોડબોલના 'વૃત્તદર્પણ'માંથી જોતાં આપ્યો છે તે પદોનો ભાગ એ રૂપિતસિદ્ધાન્ત (corollary) રૂપે વિસ્તારથી મળ્યો છે.

કડી ૨૨ ઉત્તરાર્ધ અન્વય:—દીન દાસી હું દયાલન વાસુંધું; (તહારું) નવીન દર્શન ધન્ય (ધન્યના અર્પનારું) છે. ધન્ય-ધન્યુક્ત, માટે બાળ્યુક્ત.

કહી ૨૩. પૂર્વાર્થ—આર્તિ દિલિ અને દુધ અર્ધાં કવિ કહે છે. (કહી ૨૪ ઉત્તરદક્ષમાં પણ તે જ પદાર્થ છે.) અને થોડીવાર પછી જ કટાવના ઉત્તર ભાગમાં દુધપાક લાવી એમ જણાય છે. મૂળમાંના વિરોધને વળગી રહ્યો છું.

નવાનું—એટ આપું, એ અર્થમાં આર્તિ છે. મૂળ દારમીમાં તેા નવાખ્તાન=મહેરખાની કરતી; મરીજ નવાજ=મરીજ ઉપર કૃપા કરનાર, પછી ગુજરાતીમાં 'વધાવજું' એમ અર્થ થઈ ને દારા આ ખિટો અર્થ ૨૯ થવા ગયો છે.

કહી ૨૪. દિલિની ધાર; મૂળમાં પણ છે. દિલિ પાતળું દશે.

કહી ૨૫. સુખ-ધ. દ્રવ્યો.—(અત્તર વગેરે). દ્રવ્ય=પદાર્થ. આ બે શબ્દો વચ્ચે વિદ્યોત્તમચિદ્ર મૂકવાનું કારણ એ કે 'દ્ર'ના સંયુક્ત સ્વરૂપથી પૂર્વનો અક્ષર ગુરુ નથી કરવો, છન્દની સાચવણી માટે.

મર્દન કર્યો—દ્રવ્યોનું મર્દન કર્યું. મર્દન કર્યો. એ 'મર્દા'ના અર્થમાં આપું ક્રિયાપદ બનાવ્યું, હેવા પ્રયોગ બહુવાર થાય છે; અર્થશુદ્ધિનું મર્દન થાય છે છતાં.

કહી ૨૬. પૂર્વાર્થ—બોજન કરતી વખતે મીન રાખવું એ સાધુનાં ધર્મમાંના એક છે.

ઉત્તરાર્થ—માતા. શિશુને સર્જને, માનેલી માનતા પૂરું કરવાને આવેલી, માટે માતા એ શિશુને સાપેક્ષ શબ્દ આર્તિ છે. પ્રજ્વળ પુરુષને જમાડતી હતી તેથી પરિમિત સામીપ્ય ના રાખતાં દૂર અને આદર-વૃત્તિથી જીભી; દર્પથી એટલા માટે કે માનતા માનેલી સદૃશ થઈ અને ધરેલું બોજન સાધુજને રચીકાર્યું.

કહી ૨૮. બોજનથી શરીરનું પોષણ થતાં આત્મામાં પણ સ્ફૂર્તિ આવી; એટલું જ નહિ પણ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં જાગવા, વિહાર કરવા, ચોગ્ધતા પ્રાપ્ત થઈ. 'દિવ્ય સત્યની ભૂમિ લાણી જાગવા થયો સમર્થ થલો'—એમ કહી ૩૦ માં વિશેષ રીતે વચન છે.

શરીરમાય સજ્જ ધર્મસાધન એ વચનનો આર્તિ પરંપરામત સંજ્ઞા આવશે. Mens sana in corpore sano (Sound mind in a sound body) એ ઉક્તિ પણ સ્પષ્ટી સમજાશે.

કડી ૩૨. ઉત્તરાર્ધ—મુજ બેઠયાં એ પ્રસન્ન હૃદયે થયા હો, તો મહારો આનન્દ મધ્યમ નહિં હોવા થશે.—આમ અન્વયાર્થ.

કડી ૩૪. કટાવ—આ માત્ર વર્ણુની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખનારો, (અસખત તાલબંધરચાવાળો) છન્દ છે. કોઈ પંડિતો રાજાજીતને કટાવનું રૂપાન્તર ગણવા નયછે (રાજાની યનિબંધરચા તથા યમક-યોજનાનું વિરમરણ જ કરીને); કોઈ પંડિતો વળી “કદાનૂંડો કામણ-ગારો રે” એ દ્વારામની ગરબીના આંતરાની પંક્તિઓમાં કટાવનું સ્વરૂપ જુવે છે (જે કે ‘ચરણાકુલ’ છન્દનું સ્વરૂપ હોવા વધારે સુધદિત રીતે ખેસેછે);—પરંતુ એ સર્વ ખેસાડીના ખેસોને જૂમી જઈશું, અને કટાવને કટાવ તરીકે જ ઓળખીશું તો ખસ છે.

“પુત્રની માતા”—આ વચનમાં લક્ષ્યાર્થ તથા બ્યહગ્યાર્થ ઉપર કડી ૨૬ ને અંગે બતાવ્યા પ્રમાણે થયાવદિત ફેરફારથી લેવાની સચના કહુંહું: સુખતા તે સુખતા તરીકે અહિં નથી; અત્યાય એ પુત્રની માતા તરીકે વિચારમાં અમરચાન બોખવેછે; માટે “ભરી ઉભાસે.”

નવ ખેડેલી—નવીન ખેડેલી. તાજ ખેડેલી. અર્થાત્ એ જમીનનો કસ જિ પૂર્વે ખીજા કોઈ અનાજ લીધેલો નહિં.

પાપસ—દૂધપાક. (પપસ=દૂધ—તે ઉપરથી).

કડી ૩૬ કુળ ઉધારતો—અવિધ્યમાં દુભારા કુળને ઉદ્ધારશે—આદ્યાન્નસિદ્ધાનથી તેમ જ સત્કર્મથી—એ આજ્ઞાથી નિશ્ચયાર્થ વચન આ છે.

કડી ૩૬માંથી ૩૭ માં વૃત્તાન્ત અને પાત્રોની ચેષ્ટા અને બાબતમાં સંક્રમણ જરાક ત્વરિત લાગેછે. સુખતા ખેલી રહી અને સિદ્ધાર્થ એકાએક જ ચેતવણી વગર, શિશુના મુખ ઉપરનું પદ બપાડીને જુવેછે. આ કૃતિમાં અનોચિત્ય કાઢને લાગે તો સાધુજનના parivālogue (વિશેષાધિકાર)થી સમાધાન કરાશે.

કડી ૩૭. ઉપરના અનોચિત્યાભાસનો પરિહાર ‘લાવે’ અને ‘ધારે’ એ સ્વરોમાં સૂચવાતી પ્રેમલાવની મૃદુતાથી પણ થાયછે.

મુખપરનો પાલવ અસતાની સાથે પ્રથમ દષ્ટિપાતમાં અંગૂઠો ધાવતા શિશુનું દર્શન—એ વિરલ મ-યતા અને ચિત્રનું સૌન્દર્ય સૂચવાયછે.

કડી ૩૬. આશિષ હઈને જોત્યા—એમ છે ત્હેમાં પ્રથમ આશિષ અને પછી વાક્ય જોત્યા તે એમ જ નથી. જે વાક્ય જોત્યા તે જ આગાધ્યન હતું.

માતાને લાંબું સુખ જોગવવાની આશિષ દીધી અને શિશુને જીવનદુઃખનો ભાર સરલતાથી વહે એમ આશિષ દીધી, 'વહી નાંખજો' માંની કિવાનો કતો 'સુન્દર જાળજ તાદરે' તે છે.

છુદને તો જીવન તે દુઃખ જ છે—એ મંતવ્ય માટે આ પ્રકારની આશિષ; જો કે 'લાંબું સુખ જોગવજો.' એમ માતાને તો આશિષ હઈ જાય છે.

કડી ૪૦. 'સુન્દર જાળ નિદાળિયો' એ આ ગીતના આરમ્ભ-ભાગમાંથી ધ્રુવ પદ તરીકે લીધું છે, પણ સમય રૂપે નહિ, તે તે કડીની સાથે અર્થમેલ યતાં અર્થ રૂપાન્તર કરીને; તે પ્રમાણે આ કડીમાંનું રૂપાન્તર—'સુન્દર જાળ નિદાળું હું' શબ્દભર વિશિષ્ટ અર્થકાર્ય કરતું ના લાગે, તો આટલો પૂર્વવાક્ય જોડે સંમત્ય ખ્યાનમાં રાખવાથી સમાધાન યશઃ આ સુન્દર જાળને હું અત્યારે નિદાળુંહું તે કેવળ ત્હારી તરફ સામાન્ય મનુજબન્ય તરીકે જ—મનુષ્યભારની સદાનુભૂતિથી જ—; કેાઈ જાણી કહામાંથી જાણેલા સ્વર્ગના દેવની હૃદયી નહિ.

કડી ૪૧. સુદર—રાજપુત્ર તરીકે જે રાજવંશમાં હું હતો ત્હાંથી સુદર.

પદ—સં. થદનું ખટ એમ પ્રાચીન કાવ્યોમાં વપરાય છે તેટલે સુધી ના જતાં મૂળ રૂપ રાખ્યું, પણ માગાની સાચવણી માટે દ્વો (આખો) ૮ કર્યો.

છુદ જતીને સિદ્ધાર્થ પાછો પિતાના નગરમાં આવ્યો ત્હારે રાજુલ સાત વર્ષનો થયો હતો; 'રિયોમિની યશોધરા' કાવ્યની કડી ૩૮ જુવો: "વર્ષ સાત તણો દિવ્ય જાળ."—તે જ વખતે છુદ ધર તરફ જાવે છે એમ વાતો જે જ્ઞપારીઓ યશોધરા કને લાવે છે. સિદ્ધાર્થ રાજમહેલ છોડીને ચાલ્યો ગયો ત્હારે રાજુલ હજી યશોધરાના ઉદરમાં જીવરપુરણની હસાર્ગા—અર્થાત્ ત્રણ ચાર માસની ગર્ભાવસ્થામાં—હતો. 'મહામિનિષ્કમણ' કાવ્યની કડી ૬ જુવો: "શિશુ વહું ઉદરે વળ તે રહુરે."

ગોતુ-સોધુ સ ગુત (=સતાવહુ)-આ ગુત તે ઉપરથી ગોત,
અને તે ઉપરથી અર્થમા ક્રમાન્તર સાથે ક્રિયાપદમા રૂપાન્તર થયું; ગુત
વરતુ સોધી કાઢાની હોય, માટે 'સોધવુ.' (ગુત-ગોતુ-ગોત્યું; તે
ભૂતકૃદન્ત મનાઈ ગોતુ ધાતુ કદાચો.) આમ જરા દૂરાન્વેષણવાળી વ્યુત્પત્તિ
સૂચનાય છે પરતુ હેમચન્દ્રની 'દેશીનામમાલા' II-109 માં પ્રતિબ
(=ગદેપિત) છે, તેથી એ દેશ્ય ગૂણ જ સતોષકારક ગણાય. (Guj.
Language and Literature, Vol I, p. 315, n 57
જુવો.) - પછી દે પ્રતિબ એ શબ્દ જાતે જ ગુત-ગુત ઉપરથી હોય તો
કશિ જાણે

"સોધુ ન્યોતિ હુ ગૂઢ, સુન્દર તુજ બાળક સમો." તે જ પ્રમાણે
કહી ૪૨ તથા ૪૩ ના મુવપદ (રૂપાન્તરિત મુવપદ) માં, એ અદ્ભુત
જ્ઞાનન્યોતિને આ દિવ્યનોકમાના અભિનવ પદરણી-શિશુ-ના જવો
કહીને શિશુત્વનું ચક્રિયાતું દિવ્યત્વ જળકાવ્યું છે - આ કદપના-આ ઉપમાની
કદપના-મૂળમા નથી, ગદે ગાઝની ઉમેરવાની પ્રગલ્ભતા કરી છે.

કહી ૪૩ કાયા નિર્મળ ચર્મ-નયદી પડે તે દ્વારમાં દિવ્ય ન્યોતિનું
દર્શન થાય, એ યોગના સભવમાં એક સલ નિગૂઢ છે ભૌતિક પદાર્થોનું
પોષણ શરીરને પુષ્ટ બનાવવાની સાથે, ભૌતિક રચુન વાતાવરણથી
મનુષ્યને વર્ગી ભેદે, ને તેથી આધ્યાત્મિક સસનું દર્શન એ પડદા પાછળ
સત્યને રાખીને કાંઈક અસમ્ય બનાવે છે. કાયાની ક્ષીણતાની સાથે એ
પડદો ખસી જઈ, તિરસ્કરિણીનું આવરણ જતું રહી, સત્યનો ન્યોતિ
પ્રત્યક્ષ થાય છે આ અનુભવને યોગીજનોજ સાક્ષી આપી સકશે.

આ દષ્ટિને પરાકાષ્ટાએ ના લઈ જવા માટે પાછળ કહી ૨૮
તથા ૩૦ માં ભોજન મળવાથી સિદ્ધાર્થનો આત્મા 'જથે વિદાર ભોગ
બન્યો' 'દિવ્ય સત્યની ભૂમિ બણી બડવા થયો સમર્થ ધણો' - એમ
પણ કહી દીધું છે. આ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ બાસતા દર્શનો, વસ્તુતઃ
સસના જુદા જુદા પાસાં છે.

ક્ષીણ કાયામા થયેલું ન્યોતિદર્શન spiritual hysteria નું પણ
સભાવે એ માન્યતાને રચાત આદિ આપણ કે કેમ? એ પ્રશ્ન આદિ
અર્થવાને માટે અવકાશ નથી

કહી ૪૪-૪૫ જીવનને હુ ખરપ જોનાર છુદ્દેવને સુખતાના
શાન્તસુખમય જીવનના દર્શનથી કુતૂહલ થાય છે અને આ પ્રશ્ન પૂછે છે.

જીવનમાં સુખમાધુર્ય મેળવનારી તદ્દને જીવન અને પ્રેમ એ બે વસ્તુઓ બસ તુમિ આપનારી લાગેછે? જ્ઞાન, તપોમજળથી સાધ્ય જ્ઞાન, વિના ખડું સુખ ના મળે એ મતમાં શ્રદ્ધા રાખનારના આ કુતૂહલ પ્રશ્નમાં સંદેહ સંકાની શુભ સંરેખ રૂપે દેલી.

કડી ૪૭-૪૮. જ્ઞાનનો મહાન્ બાર વર્ણવાને અસમર્થ દીન મુગતાનું હૃદય જીવનસુખ અને પ્રેમ એ સુન્દર, અલ્પભાસી છતાં સુન્દર, ભાવનાઓ ક્રીલવાને સમર્થ છે, તે બતાવવાને કવિ દૃષ્ટાન્તાલંકાર (કે પ્રતિવસ્તુપ્રમાલંકાર) વડે ઉત્તર અર્થે મુગતાના સુખમાં મૂકેછે. વિશાળ ક્ષેત્ર તે (અનુક્રાંત) જ્ઞાનરૂપી બારિ શૃષ્ટિનું ક્રીલનારું પાત્ર, એ કુદ્ધ જેવા મહાત્માઓનાં સમર્થ મનનું ઉપમાન; અલ્પ વર્ષામિન્દુ તે પ્રેમ અને જીવનસુખની ભાવનાનું ઉપમાન; મુગતાના દીનહૃદયનું ઉપમાન કુમુદ્યુતનું મુખ.

કડી ૫૦ થી ૫૪ માં મુગતા પેતાનું નિત્યજીવનનું આક્રિક વર્ણવેછે.

કડી ૫૦. દેવ-સ્તવન—આ સમાસમાં વચ્ચે અર્ધવિયોગચિહ્ન (— એમ) મૂકવાથી ‘સ્ત’ એ સંકુચાદારથી ‘વ’ નો ‘અ’ શુરુ નથી કરવાનો તે સૂચવાયછે. પ્રેમ શુરુ કરો, તો ‘હિઆરું’ને બદલે ‘હિઆરું’ એમ વાંચવું, એટલે માત્રાભય સચવાશે.

કડી ૫૧. મૂળમાં trim the tuksi plant છે—તે જરાક બદલીને સીચવાનું કાચું મૂક્યુંછે. કારણ ૨૫૪ છે. કળથી—મુક્તિથી. ફાસી-ઓની પ્રત્યેકની યોગ્યતા, કુશળતા, કામનો બાર સઢન કરવાની શક્તિ, અને તે તે કામ યથાપ્રમાણ થવાનો સંભવ વગેરે વિચારીને કામની સંપરત કરવામાં શ્રદ્ધિછીની કુશળતા અર્થે સૂચવાયછે.

કડી ૫૨. આ પતિસેવા આ નવીન ઓયુગમાં આદર્શરૂપ નહિ મળાય, માટે આ જૂના યુગના ચિત્રમાં દ્રુષ્ટુ જોનાર ટીકા કરનારાઓ નીકળે તો ત્હેમને ઉત્તિદાસનાં પાનાં બોલતાં શીખવવું પડશે.

‘ગીતો ગાઉ ઉમંગે’—ખાળકને જાણાડવાને માતા દાહરડાં ગાય; પતિને જાણાડવાને પત્ની ગીતો ગાય,—એ યોજનામાં ફક્તને અનૌચિત્ય લાગે તો નિરુપાય. આ ચિત્રની મધુરતા જવાવમાં આવશે એમ આશા છે. એ મધુર ચિત્રનો યશ અપધસ મૂળ કાવ્યને જ છે.

કડી ૫૩. જોઈતું જોઈતું પીરસતી જાય, એમ ચિત્ર નથી મૂક્યું. તેથી જેસવાને બદલે જમતા જોતી જિજ્ઞાસા રાખી છે. જેમ કવિની મરણ!

કડી ૫૪. દેવદર્શન તે બક્ષિતનું સ્થાન, તે ઉપરાંત સખીમંડળનું special gathering (સ્નેહસંમેલન) પણ ખરું. સુખના જેવી સુશીલ અને કૃત્યથીનું સ્થાન નહિ.

પં. ૨૭. ત્યાં=એટલામાં. તારા જિવે કે તરત નિદ્રામાં પોટે એમ શબ્દજ્ઞઃ અર્થ લેવાની જરૂર નથી. નિત્યકર્મ દર્શન અવશિષ્ટ રહ્યું નહિ, એટલું જ વક્તવ્ય જણાય છે.

કડી ૫૫. સુખસરિતામાં તણાતી જાઉં.—આમ તણાતા જવાની સ્થિતિમાં અવસાના સાથે કાંઈક અનિષ્ટતાનો બાસ થશે; પરંતુ વક્તવ્યબાર એ છે કે સુખ સતત વહી જતું ભોગવું છે, હેમાં હું મહારી સ્વેચ્છારહિત જ જીવનનિર્ગમન કરું છું.

ઉત્તરાર્ધ—સ્વર્ગ અપાવે એ પુત્ર(ને) મહે જાતી સરસો રાખ્યો છે એમ અન્વય. સુખની પરાકાષ્ઠા આ પુત્રપ્રાપ્તિ, એ સ્થિતિમાં હું સુખ-સરિતામાં સા માટે વહન ના કરું ?

સ્વર્ગ અપાવે.—પુત્ર થાય તો મરણ પછી પિતાને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય એ જૂના સમયની માન્યતા છે: પુનાન્તો નરકાન્ત્રાયચ્છેદિતિ પુત્રઃ એમ વ્યુત્પત્તિ પણ આ અર્થે કલ્પાય છે.

કડી ૫૬ મન્ત્રના દ્રશ્યોઃ, શ્રવિણો, દેવો સાથે સાક્ષાત્ વાર્તાલાપ કરતા હતા, હેવા ઋષિયોનાં વચન હું માનું જ; હેમના કરતાં વધારે ડાહી થવાની મહારી ઇચ્છા નથી, મહારું મળું નથી. માટે જ કડી ૫૬ ઉમેરે છે કે પુણ્ય અને મોક્ષના માર્ગ ઋષિજનોએ પ્રત્યક્ષવત્ બતાવ્યા છે; ત્યાં હું તે કંઈ માત્ર ?

માત્ર—સં. માત્રા=પ્રમાણ; માપ. મહારું તે શું માપ ? કિયતી માત્રા એ ટકવચન આ સાથે જોડાશે.

કડી ૬૦. સુણવે—સુણાવે (કવિતામાં પદરચનાની સમવડે કરેલું રૂપાન્તર; ચલાવે, ચાલવે; પકાવે, પકવે; ઇત્યાદિ રૂપોની સામ્યની મદદથી થયેલું).

ગીતાઃ—આગળ કડી ૬૧ થી ૬૫ માં જે બોધતત્ત્વો દર્શાવ્યાં છે

તેના સાદા, છતાં ઊંડા, સત્ત્વને લીધે દીનતાની (દીનજનને તૃપ્તિ આપનારી) 'ગીતા' કહીને ઉચ્ચ પરિચય પાલી આ મનને આપીએ.

કહી ૧૧. ગાથા આ શબ્દનો મુળ અર્થ અમુક પ્રકારની છન્દ-યોજના છે. પરંતુ મૂર્તતત્ત્વો 'ગાથા'માં દર્શાવે એ સંપોજનગણે અર્થિ મૂર્તતત્ત્વ સૂત્ર જેવો અર્થ લેવાનો છે. યે=માનું-ધનુ ઉપરથી ગાથા લેવાથી ક્ષેત્ર પામીએ પણ એમ પણ ગાથાનો અર્થ છે. (પ્રાપ્તમાં રચાયેલી આમાં તે ગાથા કહેવાતી. તેમજ-દ્વન્વા 'કન્દોન્નુચાસન'માં "આર્ષા"નું લક્ષણ લેવો.)

કહી ૧૪-૧૫ શુભકર્મના દલપરિપાક મારે ન્યાયસાધ્ય જેવું અનુ-માન પ્રમાણ અર્થિ રજૂ કર્યું છે. અમળત શ્રદ્ધાના જગની પ્રુષ્ઠિ સર્જને; તે સાથે તાંદુલપ્રીજનું દધ્યાન્ત, સાદરમગળે ઉમેરવાને, મુક્યું છે.

શતકબ્જ૧૨-સી દાણા પારણ કરનાર. ઉગ્રી-પણ, કાંચર અને જવ એ ધાન્યોના કબ્જ જે કોઠામાં એકત્ર દોષ તેનું નામ ઊગ્રી. 'ઉગ્રીમાં તે બપોળે મરું, કાંચર, જવ દોષ'—કવિ દલપતરામ.

કહી ૧૬. જ્ઞાનગીત. જ્ઞાનની રત્નિ કરનારાં વચન. સંગીતમય રચના એમ અર્થ નથી લેવાનો. જ્ઞાનગાથા એટલું જ.

કહી ૧૭. અચાર સ્ત્રી સુખવાદી માન્યતાઓ દર્શાવી; પરંતુ, દુઃખવાદી મતનો નર્દિ, પણ, જીવનમાંનો દુઃખપક્ષ જતાવનારો મત કહી ૧૮ થી ૭૨ માં દર્શાવે છે. ('અપરંપ આપિ સુખકર અંતે માપ ને'—(કહી ૭૨ ૧. ૪ થી) એ સુખવાદ જ ગીતરહે.

કહી ૧૮-૭૨. જીવન સુખદુઃખરંજિયું.

■ માનવી જીવનની મહત્તાજ લેવી, દુઃખપ્રમાણ સુખ અલ્પ મળી ભરેલી; તે એ કદુલ્લ દરતાં સુખનિન્દુયોગે, માએ જ સદા કંઈ જીવન મુચ્ચતોકે." -
અંધાર કેરી મનશામળો પાંખ એક,
તારાતણી ચળકતી વર્ણો અન્ય છેક;—
એ પાંખ એક ધરતો મુજ આત્મપંખી,
બજો જશે અમરભૂમિ સુદૂર અંધી."

(હૃદયવીણા; 'શુકતારા' કાવ્યની છેલ્લી બે કડીઓ) સરખાવો.

કહી ૧૭. અન્ન-મન્ન-પ્રાણુ. (વિશેષણ નથી, જાતે જ નામને રચાને છે. અન્ન-પ્રવાત.)

ઉત્તરાર્ધ.—જ્ઞાનપોથીનું (દુઃખપ્રસંગોના સંભવ દર્શાવતું) અન્ન-પાતું જોકેદ્યું; તે પણ સસનો એક પક્ષ હોવાથી 'સસન્ન-પોતિ'નું કહ્યું.

કહી ૭૦. બીજી પંક્તિને આરમ્ભે (અર્થ સંદર્ભાર્થે) "તો" એ શબ્દ સમજવો.

પં. ૩. એટલો એટલો બીજી પંક્તિમાં કહ્યું તેટલો (કરો કેરો કરોડ વરસ જેટલો).

આ વિશે રમૂતિવચન મળતું નથી; મળેછે તે તો સદ્ગમન મારેનું, તે આ પ્રમાણે છે:—

તિસઃ કોટયોર્ધ્વકોટી ચ યાનિ લોમાનિ માનવે ।

તાવતકાલં વસેત્ સ્વર્ગે મર્તારં ચાનુગચ્છતિ ॥

પોતવસ્થા રમૂતિ (૩-૮૬)માં ખિતાક્ષરા આ વચન શંખ અને આગિરસતું કરીને ઉપસ્થિત કરેછે.

પંક્તિ ૪. વેદ અને રમૂતિ એ અમાલ વચન વડે (છે)—એમ વાક્યાન્વય લેવો.

કહી ૭૧. પોતાનું જીવન સુખમાં વહી જાયછે, તથાપિ દુઃખના સંભવો, જગત્માં અન્ન-જનોના કરુણ વૃત્તાન્તો સમભાવથી જોઈને, તેમ જ પોતાને વિશે સંભવકલ્પના કરીને, સુખતા પોતાના જીવનમાં પણ દુઃખનો પ્રસંગ આવતાં નવીન શ્રદ્ધાજળને લીધે, ભવરહિત રહી સુખમાં જ રહી સોંછે.

પં. ૨. જીવનને હું સુખમાં સરકાવુંહું. સરકાવું તું કમ્પ-જીવન. 'સરકાવવું' એ 'સરકવું' તું ગ્રેરક જેવું રપ.

પં. ૩. દીન, દુષ્ટ, કે પાપીજનનાં એમ અન્વય લઈ બીજી પંક્તિના 'જીવન' જોડે વિશેષણ વિશેષ્ય સંજ્ઞા લેવો. (પદ્ય-અન્ત ૦ નાં તે વિશેષણ)

કહી ૭૩. પોતે બોધક (બીજાઓને બોધ આપનારા)—તહેને તું (સુખતા) આજ અપૂર્વ બોધ આપેછે, શુદ્ધજ્ઞાન કરતાં આદ્રં બકિત શ્રદ્ધા ચદે એમ ઉત્તરદલનો ભાવાર્થ.

કહી ૭૪-૭૫. જાદિ પ્રતિવરત્તપમા અદ્ધાર છે; ને કે આરબમા 'કુમ્ભ' એ સંબોધનમા રૂપકની હાથા છે; તથાપિ સમમ વચનમા પ્રતિવરત્તપમા (કે દદ્યાન્ત) છે.

કહી ૭૬. તું અમ્મણનાં (તું પોતે નથી જાણતી છતાં) જ્ઞાનકૃપ છે.

કહી ૮૭. અમ્માતંબુદ—અમ્મવત્તુ પાતીરપ અમ્મા. પૂર્ણ રીતે, સારી રીતે, જ્ઞાન પામેલા. સિદ્ધાર્થ તપ વગેરેને અંતે, મારવિજય કર્યા પછી, અમ્માતંબુદ બનેછે તે વાત આ પછીના 'બુદ્ધનું પ્રસાદન' કાવ્યના અન્તિમ બાગમાં છે.

કહી ૮૭, ચરણ ૪. કીર—૧. કૃષ, પછી ૨. કૃષપાક. (જનૂન કીરતોજનમ્).

કહી ૮૪. બોધિતરુ.

બોધિ=૧. પૂર્ણ જ્ઞાન, જ્ઞાનપ્રકાશ. ૨. બુદ્ધની પ્રકાશ પામેલી બુદ્ધિ. ૩. પવિત્ર અશ્વત્થ (વટ ઈ) વૃક્ષ. પછી—૪. જે વૃક્ષ નીચે સિદ્ધાર્થને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ તે પૂજ્ય વૃક્ષ.

બુદ્ધ બુદ્ધ બુદ્ધ યુગમાં, બુદ્ધ બુદ્ધ થઈ ગયા મનાયછે. દરેક બુદ્ધનું બોધિ વૃક્ષ બુદ્ધ બુદ્ધ હતું. ગૌતમ બુદ્ધનું બોધિતરુ અશ્વત્થ વૃક્ષ હતું. સામાન્ય કથા વડ કહેછે. અશ્વત્થ તે તો પીપ્પલા.

કહી ૮૫ (જયોતિ) યાશે પ્રગટ નાથને ગાતી—બુદ્ધ પોતે જયોતિને નહિ સોધે, જયોતિ જાને જ બુદ્ધને સોધવો સોધવો આવીને પ્રગટ થશે.

"beneath whose leaves

It was ordained the Truth should come to Buddha
એમ મુદ્ધમા છે. "should come to Buddha એ વચનમાં સમાવસા અર્થને જાદિ જાણાન્તરમાં વિશેષ જાણના વચનમાં મૂકયોછે,

"સોપુ સત્ય અતિ શુદ્ધ તે મળતાં લગીં કરું નાદિ" એમ અન્યત્ર ('મદ્દાસિનિષ્કમણ્ણુ', કહી ૩૧ માં) લખ્યુંછે તે બુદ્ધનું પેતાનું નમ મયન હતું. જાદિ તો બુદ્ધના બહતની વાણી છે તેથી જયોતિને બુદ્ધની સોધ કરવો વર્ણવ્યોછે; મદત્ત વધારીને. એકે એ જ કાવ્યમાં (કહી ૨૯ માં) "જયોતિ પ્રગટે" એમ પણ રવર્યકૃતિ જયોતિને અંશતઃ અપામ્મછે

આ કાવ્યના અંતભાગમાં યુદ્ધને સુખતોની જોડે વાત થવા પછી રથળ કાંઈક બદલીને ચાલ્યાનું કહેછે અર્થાત્, બોધિવૃક્ષ કાંઈક નજીક જ પણ અન્ય રથજો હતું એમ જણાવ્યુંછે. કેટલાક પુસ્તકોમાં બોધિવૃક્ષ નીચે જ સુખતા મળી એમ છે (Rhys Davids: Buddhism; p. 39).

ચુદ્ધતું મલોમન.

કહી ૧. માર=૧. મૃત્યુ; ૨. મૃત્યુ આપતું;—૩. પ્રતોલન આપનાર દુષ્ટ સરખ. (the Tempter; ક્રિસ્તન મતમાં Satan (શયતાન)ને Tempter (લલચાવનાર) કહેછે તે મારનું જ પ્રતિરૂપ.

(કામદેવનાં અનેક નામો છે. મદનો મન્મથો માર; પ્રયુષ્ઠો મીનકેતન; હાહિ—હેમાં માર=કામદેવ. પણ બૌદ્ધ મન્યોમાં માર તે પાપવૃત્તિનો અધિદેવ, અને કામ તે તો હેના સૈન્યમાંનો એક.) મારની મલ્લ પુત્રીઓ—તુળા (કામલાલસા), રતિ (એમ), અને અરતિ (કામ); હાહિ વીગતોમાં જીવરવાની જરૂર નથી.

વિમાસતો—સં. સુજાતિ, વિમર્કતિ, પ્રા. વિમસ્થદ—વિમાસે,=ચિન્તે; વિચારે.

(પશ્ચાત્તાપ કરવો એ અર્થ ગુજરાતીમાં સમચલક પડેછે.) તેઅજો; એટલે એ જ્યોતિના બળથી.

કહી ૩ ની પછી, ધૂળમાંની ૧૯ પંક્તિઓ દાળી દીધીછે, યુદ્ધને વિરાધ કરવા માટેના યુદ્ધનું સામાન્ય (પણ સમર્થ) વર્ણન હેમાં છે.

કહી ૪. દસ પાપ—એ એક પછી એક થોડીવાર પછી નામ નિર્દેશથી આવવાનાં છે. છતાં, સમવક આતર, એ દસની નામગણના તથા અર્થ નીચે એકત્ર કરીને મૂક્યાંછે:—

૧. સત્ત્વાદો (માત્રસાદ); હું અને મહારું એ વસ્તુતઃ અસ્તિત્વમાં એ માન્યતા.

[બૌદ્ધ મતમાં આત્મા જેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ માન્ય નથી, એમ એક મત છે; હેને આ અર્થથી પુષ્ટિ મળેછે. ખીજો મત છે કે યુદ્ધ લગવાને આત્મા વિશે ચર્ચા કર-

વાતી જ અનિચ્છા બતાવેલી; આત્મવાદ એટલે અદંભાવ
એટલું જ ઉદ્દિષ્ટ હતું. પૂર્વોક્ત મતને પુષ્ટિ આપનારા
પ્રમાણો વધારે સમજા છે. અહિં વિશેષ ચર્ચા અરથાને છે.]

૨. વિચિકિષ્ઠા (વિચિત્રિસા)=Doubt; સંકા, સંદેહ.

૩. ધીલમ્વતપરામાણો (ધીલમ્વતપરામર્ચઃ)=કર્મકાવડ, યજ્ઞપામનો દગ્ગા.
મનુષ્યને સતત શ્રવન (પુનર્જન્મ પરંપરા) જોડે બાંધી રાખનારા
સંયોજનોર્માનું એક આ છે.

Childrens આ શબ્દનો ઉપર પ્રમાણે ફલિતાર્થ આપતા—
હેનો અવયવત્વર્થ જુદા જુદા ક્રમમાં સ્પર્ધિત થતાવે છે. અને અંતે કહે છે:
the word entirely requires further elucidation.
આપણા પ્રયોજન માટે ઉપર દર્શાવેલા અર્થ બસ છે.

૪ કામ=સર્વ રાગ (=passions) નો રાજ, પ્રેમને નીચું રૂપ
આપનારો, સ્ત્રીપુરુષના અધમ સંબંધનો પોષક, વિકાર, (Lust,
sexual desire).

૫. પ્રતિપમતિ=Hate; દેવશુદ્ધિ.

૬. રૂપરાગ=રૂપ (=આકાર) વાળાં સર્વો સાદું ઝંખના (passion
for beings with forms).

૭. અરૂપરાગ=આકાર વિનાની વસ્તુઓ અને સર્વો, ઉદા. કીર્તિ,
પરલોક, ધર્માદિ માટે તૃષ્ણા.

૮. માનો (માનઃ)=મર્વ.

૯. ઉદલ્લ્ભ (ઔદલ્ભ)=ફૂલાઈ જવું; પોક્કળ મર્વ; Vanity;
being puffed-up.

૧૦. અવિદ્યા=અજ્ઞાન; ignorance.

કડી ૫.—અહિં છેલ્લી બે પંક્તિયો (બ્રહ્મર્માદી રહી મરેલી તે)
પાછળથી ઉમેરી છે; તેથી જ ચરણની કડી કરી છે. એ પંક્તિઓનો
સાર એટલો જ ■ કે આત્મરાદને પરિણામે ‘કુલપુત્રીમાં એકમો,
નર્હા જોઈ તહાં મહારું નામ’ હેવા બાવળી જોમ દર્પણમાં પોતે પોતાનું
રૂપ જોઈને મુગ્ધ બને છે તેમ માણસ વિશ્વમાં પોતાનું જ રૂપ જોઈને
મુગ્ધ બની રહે છે.

કડી ૬-૧૦ આત્મવાદનાં કહેલાં વચનમાં જે કંઈ સત્ય બાસતો અંશ તે નીચતાના બાવથી દૂષિત હોઈ, બુદ્ધને રચતો નથી; અને હેમાંનો અસત્ય અંશ હમેશાં દુઃખરૂપ બનવાનો; તેથી ઉભય પક્ષે એ અમાવા ગણીને કહેછે: જે માણસો પોતાની ભૂલને (આત્માને) આજ્ઞા છે તેની તું વંચના કરવાં જા (તેને છળવાને જા); હું મહારા આત્માને મ્હાતો નથી, મ્હારી કને ત્હારું કંઈ નહિ વળે.

કડી ૧૧, પં. ૨ જી, 'કમાવવો' ના 'આ' ની ઉપર બાર ચૂં-વાથી ભય સિદ્ધ થશે.

કડી ૧૩. સર્વ મિથ્યા છે એ જ્ઞાન પણ બ્યર્થ છે. એમ વિશ્વા-ભાસી ઉપદેશ કરેછે.

કડી ૧૫ પં-૨. હું=ત્હને; 'માતું'નું કર્મ 'તું'.

કડી ૧૭. ગારુડી.-સં. ગારુડિક: (=રિપ ઉતારવાનો મંત્ર જાણુ-નાર); ગારુડિત (અપભ્રંશ); ગારુડી (ગુજ.) ગારુડ (સં.)=રિપ ઉતાર-વાનો મંત્ર; તે ઉપરથી ગારુડિક; ગદગ સર્પનો ખારનાર તે ઉપરથી આ અર્થ ઉત્પન્ન થયેલો.

કર્મકાણ્ડ.-૧. કર્મ (યજ્ઞમાનસિક)ની જેમાં ચર્ચા છે તેનો મન્યવિભાગ. (જ્ઞાનકાણ્ડથી ભિન્ન) ૨. (પછી તે ઉપરથી ગુજ. માં સિધ્ધિ અર્થ થઈને) યજ્ઞમાનસિક ક્રિયાઓ.

કડી, ૧૮ નરક-દ્વારો; સ્વર્ગ-દ્વારો; આ શબ્દોમાં વચમાં અધ્ય-રખાવિક ચૂકવાતું કારણ એ છે કે 'ક' નો અને 'ચ' નો અ યડકા-વવાનો નથી. (માત્રાત્મક સામ્યવસ માટે).

કડી ૨૧. 'યારો'=તું ચર્ચક. ૭તો=૧. અસ્તિત્વમાં આવેલો; ૨. પ્રગટ; ૩. (અર્થિ)-પ્રસિદ્ધ.

કડી ૨૭. સહુ જાગે:-ચાપ (ધનુષ્ય)ની બધી બાજુએ.

કડી ૨૯-૩૩. આ કડીઓની મૂળ પંક્તિયો-(અંગ્રેજી)-
'ન્યુપરજંકાર' (આવૃત્તિ બીજી)માં 'વિરાગિણીની વીણા' એ કાવ્યની ટીકામાં
*પૃષ્ઠ ૧૩૪ મેં ઉતારેલી છે. તે જોવાથી રસ પડશે. 'ન્યુપરજંકાર'માંના
એ કાવ્યની ઉવટની પંક્તિયો અર્થિ ઉતારવાથી સુપ્રકાસ થશે.

"વાગી વીણા, જળ ચિર થયું, બોમમાં ધન્દુ ચોખ્યો,
ધીરો ધીરો અનિદ્ર સૂણતો જો છોમો જાનસોખ્યો;"

કડી ૩૪-૪૨. આ ભાગને ગીતનું સ્વરૂપ રહે આપ્યું છે, અલગત ભાવાર્થ મુજબનાં લખેને જ. મુજબમાં છે તે આકારના કરતાં આ ગીતને આકાર પ્રસંગને ઉચિત અને આકર્ષણનું પ્રતિનિધ્ય વધારે સફળતાથી પાડશે એમ સામવાથી આ રૂપ સ્વીકાર્યું.

આ ગતીમાં મુવપદ તરીકે વારા ફરતી, એકાંતરી કડીઓમાં, કડી ૩૪ ગીતા જે ઉતર ભાગ લીધા છે; માત્ર છેવટની કડી (૪૨)માં 'રસે તું રહે રમતો' એમ વચમાંના ચબ્દો ફેરવ્યા છે, તે અર્થસંબન્ધ મુશ્કેલ થવા માટે.

આ ગીતમાં ગાનારી સુન્દરીઓની દલીલોમાં વાક્યજલ સૂક્ષ્મ છતાં, જોનારને જથ્થાપ હેવાં, છે. મુઠ વાચક પારખી લેશે.

કડી ૩૬. લલનાનાં લલિત અંગોની રૂપાઓમાંથી બદલી સૌન્દર્ય-લીલાને સંગીતનું રૂપક આપ્યું છે. સંગીતમાં રવમધુર્ય અને અદેહના સૌન્દર્યમાં રૂપાદિકની દ્રશ્ય આસ્વા, એ બંને સૌન્દર્ય સ્વરૂપોમાં સમાન બીજ સૌન્દર્યનું તે પાયા ઉપર આ રૂપાની રચના.

કડી ૩૭. હૃદયસંવાદ તે ગીત રચાને; તહેને વાલ આપનારું વાલ સ્થિરને બીજાં.

કડી ૪૮. 'સંગીત' અર્થે કહ્યું તે પાછલી બંને કડીમાંના સંગીતને ઉદ્દેશીને.

અડપે=૪૩૫ મારે. કર્તા—પ્રથમ પંક્તિમાં 'મન' ■ તે.

કડી ૩૯. અણખૂટ, અણગણુ:—અણખૂટ, અણગણુ. સંસ્કૃતમાં સ્વરથી આરંભાતા શબ્દની પૂર્વે જ ને રચાને બન્ન આવે છે (ફજા, બનિજા; પુક—અનેક; ધસાદિ), પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશમાં બંબનથી શરૂ થતા શબ્દની પૂર્વે પણ જળ આવે છે, (ઉદા. મળતુજ, બળતુજ, બળકદિમ, ધસાદિ), એ પ્રકાર ગુજરાતીમાં પણ પ્રવિષ્ટ થયો છે.

દુર્ગ=કિલ્લો. ફૂટ=સિખર. પર્વત ઉપરનો કિલ્લો ને તહેનું સિખર.

કડી ૪૦ લમણે:—ગુજળ-પનમાં પૂરાઈ રહેવાથી અન્ય જાણ આક્રમણ વગેરેથી રક્ષણ પામીને (રતન, સ્વચ્છન્દ) બ્રમણ કરશે. રક્ષણ કરનારી દિવાલોની અંદર સુખથી માણસ ફરી ફરી સહે એ કલ્પના છે.

કડી ૪૧ નિઃશ્વાસ=દુઃખજનિત નીશ્વાસ નહિ, પણ ઊવનનું સૂચક શ્વાસવદન.

કડી ૪૨ પં. ૨. આ જ=આ પ્રકારે જ.

કડી ૪૩ પં. ૧. જુજવણીને લલિત આન્દોલનો આપતી,— માટે જુજવણી નચવતી.

પં. ૩. અનંગ જ્યોતેથી—દીપિત મધુરા નયન—એમ અન્યથા, 'જ્યોતે'ની પૂર્વેનો 'જ' નો અર્થ યજ્ઞાવવાનો.

કડી ૪૪ પૂર્વાર્ધ. નૃત્ય કરતી વખતે મૃદુ અંગો કાંઈ વાર બતાવતી, કાંઈ વાર એ રસની લદરી (અર્થાત્, મૃદુ અંગો) સંતાડતી. આમ ગોપન અને પ્રકટન બે વિલાસથી પ્રમાણન વધારે ઉત્પન્ન કરાય.

ઉત્તરાર્ધમાં એ જ ક્રિયાનું ઉપમાન બતાવેછે. કુસુમકળીઓ ઝળકે એટલે રંગ પ્રકાશે, છતાં કળીનો અંતર્ભાગ નિગૂઢ રહે,—તેમ.

કડી ૪૮-૪૯. મહનની આ હુવતીમણી સેનાથી છુદ્ધ કંથો નહિ; એટલે એ નર્તકીકૃન્દ બાજુએ સરી ગયું, અને મહને નવો વિજયસાધક પ્રબન્ધ આરમ્ભ્યો; પોતે ધતુબ્ધ હાથમાં લીધું, અને નર્તકી દળમાંથી એક જ મૂર્તિ આગળ આવી,—યશોધરાનું રૂપ ધરીને,— આ ચિત્રમાં "કુમારસંભવ" કાવ્યમાંનો એક પ્રસંગ—શિવની સંયુખ પાર્વતી ઉપરિથિત થાયછે અને લાગ જોઈને કામ પોતાનું ધતુબ્ધ લઈને શરસંધાન કરેછે, એ પ્રસંગ—કાંઈક રમરણમાં આવશે. અને પ્રસંગે મહનની નિબૂળતા જ છે. છુદ્ધના સંબન્ધમાં ખરી યશોધરા નથી આણી, એ વળી બેદ છે, જે છુદ્ધની વિજયસિદ્ધિને પોષક બનેછે.

કડી ૫૦, ચરણ ૪. જાવડૂખી=જાવ (=પ્રેમની લાગણી) માં ડૂબેલી—ગરકાવ થયેલી.

કડી ૫૧, ચરણ ૧. સંગીતમધુરા—સંગીત જેવા મધુર.

કડી ૫૧ તથા ૫૨ સુખમક છે.

૫૧, ચરણ ૪-૧ કપટવેશ ધરેલી છે તેથી ખરા હૃદયના નિઃશ્વાસ નહિ, માટે 'છળથી'. 'સુકુમાર' તે 'નિઃશ્વાસ'નું વિશેષણ. 'છળ'નું લેખ્યે તો અર્થ જુદો કરાયઃ જિધાડું પડી જાય હેતું છળ નહિ પણ રક્ષમ, અગ્રેય, હેતું.

કડી ૫૨. જાવામૂર્તિ—ખરી યશોધરા નહોતી માટે હેની આલાસમૂર્તિ.

કડી ૫૩. રોહિણી-નદીનું નામ; એ નદીના તટ ઉપર કપિલ-
વાસ્તુ નગર આબું હતું. ("Buddhism," Rhys Davids, P. 25)

કડી ૫૫. ચરણ ૩. વૈરાગ્યની ભાવના તે સ્વમત્ત અસલ એમ
માનીને, મનાવવા ઇચ્છીને, 'આ સ્વમત્તમ' એમ કહેછે.

ચરણ ૪. મિથ્યાભાસી સ્વમના પડછામાં હું પ્રલસા, અતુલવ—
સ્પર્શાદિકથી—યાય દેવી યસોધરા બીજી—એમ બતાવેછે.

કડી ૫૭. પૂર્વોર્ધ—છળના આવેલીને ભાસમૂર્તિરૂપે છુદે પોતાની
અલોકિક જ્ઞાનશક્તિથી ભણી લીધી હતી, તેથી કહેછે તું શોભના
(સુન્દર રૂપવતી) ॥ પરંતુ ભાસમૂર્તિ જ્યારૂં આવેછે, અને તેથી મદારા
આત્મામાં પ્રતિબિમ્બ તું ઉપજાવી સકતી નથી; ત્હારી છાયા, ત્હારું
પ્રતિબિમ્બ, મદારા હૃદયમાં પડતું નથી.

અથવા—

મદારા આત્મામાં છાયા ત્હારી પડતી નથી, પ્રતિબિમ્બ યતો નથી,
તે ઉપરથી હું ભણી સકું છું કે તું ભાસમૂર્તિ છે.

આ ષિમાથી ક્રિયો અર્થ વધારે મનોમત્ત, મનોરમ, છે, તે સ્વ
વિવેચકને સાંપડું.

મૂળમાં—

Fair and false Shadow! is thy playing vain
એમ પંક્તિ છે. ત્હારો વેશ ભાનવવાનો આ પ્રલસ અર્થ છે—
એ વચનમાં તો એટલું જ જણાયછે કે હેની અસર મદારા ઉપર નહિ
થાય; ત્હારી છાયા મદારા આત્મામાં પડશે નહિ—પરંતુ આ અર્થ તો
કડી ૫૬ ચરણ ૩ માં આવી ગયો; હેનો વિસ્તાર આ ૫૭ માં કડીના
પૂર્વાર્ધમાં કરાયોછે.

કડી ૫૮. ચરણ ૩. અન્ય=અન્યકારકારીસી; અથવા, અન્ય
બનાવનાર જન્મા કશું સ્વર નહિ હોવા.

કડી ૫૯. ઉર-ઉરમાં; સુન્દરીનાં હૃદયનાં ઉરમાં.

કડી ૬૦. મૂળમાં આમ છે:

all that comely rout

Faded with flickering wafts of flame, and trail
Of vaporous robes.

આ કાંઈક અગમ્યાર્થ કલ્પનાને વિસ્તીર્ણુ ઉપમામાં અરોપર
ઊતારાઈછે કે ક્રમ તે વિશે ખાતરી થતી નથી.

કડી ૬૧. અરણ્ય ૨. અંઝાવાત-અંઝાવાતે, એમ તૃતીયાનું રૂપ લેવું.

ઉત્તરાર્ધ-અત્યાર સુધી દસ પાપમાંના કાંઈક સૌમ્યભાસી પાપ
આવી ગયાં. હવે જ્યાંકર અને જુગુપ્સાજનક પાપોનો પ્રવેશ કરાવે-
છે. એ અત્યાર સુધી ચારની સેનાના પૃથ્થભાગમાં, 'Reserve' તરીકે
(બાકી રાખેલા દળ તરીકે), હતાં.

અરણ્ય ૪. એ તુમુલ-પૂર્વાર્ધમાં ઉદ્દિષ્ટ કરેલું તોફાન, મેઘ
અને વંદોળિયાનું.

કડી ૬૨. અહિં જ્યાનક અને ખીલાસ રસનું કાંઈક મિશ્રણ
કરનારું વર્ણન છે.

કડી ૬૩. અરણ્ય ૨. *જકોષેન જિને કોષે વચનતે. અહિં વિનિયોગ
પ્રબુ લગવાને ક્યો.

[નદિ મેરેન મેરાનિ સમ્મન્તીય કુવાચને ।

અમેરેન ॥ સમ્મન્તિ દસપમ્મો સનેત્તો ॥ ૫ ॥

(ધમ્મપદ-ચ જ્ઞાગો)

એ પણ સરખાવાય]

અરણ્ય ૪. અણુછતાં.=અસ્તિત્વમાંથી, પ્રસટતામાંથી, કુપ્ત. (આ
શબ્દ અર્થો અનેકવાર તત્ત્વજ્ઞાનપર અર્થમાં વાપરેછે. પ્રેમાનન્દ
સામાન્ય અર્થમાં, -અદૃશ્ય, અપ્રકટ, એ અર્થમાં—વાપરેછે: " કાંઈક
એસે અણુછતી" (નજીખ્યાન).

કડી ૬૭. અરણ્ય ૨. ચીસો તરતી=આમથી તેમ અનેક રથને
ચાલી જતી, માટે 'તરતી.'

અરણ્ય ૪. નરકદ્વાર—મા 'ક' થકાવવાનો.

કડી ૬૮ દલ ૨ જ્યુ. વર=રોટ.

* ધમ્મપદ ૨૨૨ (૨૭ જોષવર્ગો ॥ ૩ ॥) જુવે. આખો શ્લોક:-

અકોષેન 'જિને કોષે અસારું માધુના જિને ।

જિને કદરિયં દાનેન સચેનાન્ધીવચ્ચાટિનમ્ ॥

કડી ૭૦-૭૧. બોધિદક્ષીની જ્ઞાનના ભાગમાં જ બધું તોલન મધ્યુ હતું; તેથી અંદરના બાજમાં એ ભવેકર છતાં કાંઈ પ્રવેશ ના કરી સકયું. એ વૃક્ષનાં બધાં પાંદડાં, ઉગટાં, સ્થિર રહી ચાંદનીમાં ચમકતાં હોય એમ રહ્યાં; આ છુદના આત્મિકજગના અસૈદ્ધિક પ્રતિધાનરૂપે ચમકાર થયા.

કડી ૭૩. સમ્માસંબુદ્ધ (સમ્યક્સંબુદ્ધ:-પૂર્ણ મહાજ્ઞાન ભરેલા) થયા, હોને અનુરૂપ બાહ્યદૃષ્ટિમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો, તે સમીરની મૃદુ લહરી, શાન્તિ વિશ્વમાં પસરી, ક્ષિતિજમાં ફૂળનો સદી, એ ત્રણ આછા પીંછીના લસરકા વડે સચોટ ચિત્ર કવિયે રચ્યું હતું.

વિયોગિની યજ્ઞોધરા

છુદ્યરિતનો આ એક કથાભાગ-'The Light of Asia'-માંથી ભાષાન્તર કરીને પ્રગટ કર્યો છે. એ મહાકાવ્યના ૭ મા સર્ગના આરંભની ૮૮ પંક્તિયોનું ભાષાન્તર આ કાવ્યખણમાં છે.

કડી ૧, પંક્તિ ૨.

નિજ-આ સજ્જનો સંબન્ધ કડી ૨ માંનાં 'શુદ્ધોદન રાજ' સાથે છે.

'મુખવચન' અને 'દર્શનવચન' એ યથાસંખ્ય સંબન્ધમાં સેવાનાં છે; 'દર્શનને મુખ' અને 'વચનને વચન' દુર્લભ થયાં; પોતાના પુત્રના મુખનું દર્શન અને વાણીનું વચન દુર્લભ થયાં.

કડી ૨, પંક્તિ ૧.

શુદ્ધોદન-સિદ્ધાર્થનો પિતા. તેથી છુદને (સિદ્ધાર્થને) શૌરોદનિ (શુદ્ધોદનનો પુત્ર) એમ પણ નામ અપાય છે.

રાાઘ્ય સામન્ત-સિદ્ધાર્થ જે રાજા-માત-માં જન્મ્યો હતો તે જાતિનું નામ રાાઘ્ય હતું; એ જાતિના લોકો એતીનો ધંધો કરતા હતા; હેમાંનાં યોગાંક કુટુંબો રાજવંશી હતાં. ઔતમ છુદ (સિદ્ધાર્થ) જે રાજકુટુંબમાં જન્મ્યો તે રાજકુટુંબને પણ રાાઘ્ય નામ અપાયું જણાય છે.* શુદ્ધોદનના તાબાના ઉમરાવો (Lords) એમ મૂળમાં છે, તે 'સામન્ત' રાજથી એ રૂપાન્તર કર્યું છે.

* Chishlers' "Pali Dictionary" માં S'ākyā રાજ નીચે આપેલી ઉદાહરણમાંથી.

પંક્તિ ૨, મન અતિ મન્દે-અતિ મન્દ મને.

વિભક્તિનો પ્રસંગ વિશેષ્યને જદને વિશેષ્યને આમ ઉપસાધીને લગાડવાની કૃત્ય કવિતામાં લેવાયછે.

કડી ૩, પંક્તિ ૨.

વિરલ વૈધવ્યનું કારણ તરત જ નીચે કડી ૪ થીમાં દર્શાવ્યુંછે; પરંતુ જીવેછે છતાં નથી જીવતા; કેમકે ક્યાં છે તે પત્તો નથી; માટે એ જીવે પતિયે વિધવાપણું.

કડી ૬, પંક્તિ ૧.

‘જાણાવે’ ના કર્તા સખદે કડી ૫ માંના ‘ઉઠ્યૂંધે ચારનારા’ અને ‘વણિકગણ’ છે.

કડી ૮, પંક્તિ ૧.

‘કપિલવસ્તુકુલમૌલિ’-કપિલવસ્તુ નગરના રાજાના કુલના મુકુટ-રૂપ-સિદ્ધાર્થ.

કપિલવસ્તુ-શુદ્ધોદન રાજાની રાજધાની.

એ નગરનું સ્થાપન કાષ્ઠક સંદિગ્ધ આજ સુધી હતું. વિન્સેન્ટ એ. રિમખના કહેવા પ્રમાણે ખરતી જિલ્લાની ઉત્તરે આવેલું હાલનું પિપ્રાવા તે પ્રાચીન કપિલવસ્તુ, પણ એ ઉમેરેછે કે ક્રિસ્તીયન સંગે વર્ષ-વેલું કપિલવસ્તુ તે તો તિલોરા કોટ અને આસપાસનાં ખંડેર તે જ નહીં છે. (“The Early History of India, p. 147, note.”)

એ જ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૨૮૩ માંનાં વિન્સેન્ટ રિમખ કહેછે કે ચન્દ્રગુપ્તે વિક્રમાદિત્યના સમયમાં (ઈ. સ. ૩૭૫થી ૪૧૩ સુધી ચન્દ્ર-ગુપ્તનું રાજ્ય હતું તે સમયમાં) કાહ્લીયેન મુસાહરના પ્રવાસની વખતે કપિલવસ્તુ (અને કુશીનગર) ઉઠક અને નિર્જન હતાં; માત્ર થોડાક સાધુઓ વગેરે ત્યાં રહેતા હતા. કાહ્લીયેનના પુસ્તકનો વિષય ઈ. સ. ૩૯૯ થી ૪૧૪ સુધીનો છે. (The Early History of India, P. 21.)

Rhys Davids (રિહસ ડેવિડ્સ)ના “Buddhism” નામના પુસ્તકમાં (ઈ. સ. ૧૮૮૬ ની આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૨૫ મે) કહ્યુંછે કે કપિલવસ્તુ હાલની કોહાના નદી તે પ્રાચીન રોહિણીને કિનારે, ખનારસથી એલાની દિશામાં ૧૦૦ માઇલ છેડે હતું; એ જ

પુસ્તકને ૫૪ ૨૭ મે પ્રુટનોટમાં કર્નિંગહામટન Ancient Geography
('પ્રાચીન ભૂગોળ') નો આધાર બતાવી દાલનું નગર નામનું ગામકું તે
પ્રાચીન કપિલવસ્તુ એમ સૂચવ્યું છે.

કપિલ મુનિના વાસસ્થાન તરીકે આ નગરનું નામ કપિલવસ્તુ
પડેલું જણાય છે. 'વસ્તુ' શબ્દનો અર્થ વાસસ્થાન નથી થયો; 'વાસ્તુનો'
થાય છે. અશ્વધોષના "પ્રુટનોટ" મદદાકાવ્યમાં "કપિલવાસ્તુ" એમ
નામ નજરે પડે છે (સર્ગ ૬, શ્લોક ૩૦. ગ્રી. કાવેતે (Cottali) પ્રગટ
કરેલી આરતિ, ૫૪ ૫૦, પાઠાન્તર C તથા F નાં જુવે.) પાત્રી ભાષામાં
કપિલવાસ્તુ શબ્દ છે; અને વસ્તુ તે વસ્તુ તેમ જ વાસ્તુનું રૂપાન્તર બને;
તેથી અમથી કપિલવસ્તુ એમ સંસ્કૃત મૂળ કરાવી દેવામાં આવ્યું હોય
એમ સંભવ છે.

૫. ૧૧૪ ચો/પાર્ષ—પણ તાગની ચો/પાર્ષ કહેવાય છે તે.

કહી ૧૩, પંક્તિ ૧.

ઉવાનસરિતા—ગાગમાં ચર્ષને જલ્લી નદી, ન્હાની નદી.

કહી ૧૩ તથા ૧૪ યુગ્મક છે.

'પ્રિય ભ' (એ પ્રિયજન, સિદ્ધાર્થ અને યશોધરા) એ 'નિરખના'-
નો કર્તા છે.

આહિ (આ નદીને કિનારે) પૂર્વે સુખનો સમય વીતી ગયો તે
સમયમાં એ એ પ્રિયજન રહામરહામાં જરીને પથ (કમળ) ના ડોશ-
ખીગવલાં કમળ-થી ખચિત (ભર્યક બનેલા) કિનારો જે 'નો છે હેરા
(નદીના) જળરૂપી ફર્પણ (ચાટલા)માં મધુર અધર અધર (એક ખીજના
અધર) ને સુખતા તે નિજ પ્રતિબિમ્બે-ચોતાના પ્રતિબિમ્બમાં-જેતાં
હતાં.-આમ અન્વય છે.

કહી ૧૪, ચરણ ૪.

આહિ એક માત્ર માથ કરતાં વધી જાય છે. 'મધુર' એ શબ્દને
સમેટી લઈને જડપથી બોલીને બેસાડતું પડે છે. 'મધુર' શબ્દને બદલે
'મૃદુ' કે એમ ફેરવવાનો વિચાર થયો; પણ છે તે શબ્દપોજનામાં
કહ્યુંને યવજ્ય વધારે સારું લાગવાથી માત્રાદોષ સ્વીકારીને છે તેમ
જ રાખ્યું.

કહી ૧૫, પંક્તિ ૧.

તેમ જ એક ખીજના દાણ (કરણ કર-કર સાથે કર) ગૂંધાયલા
(પ્રતિબિમ્બમાં પણ તેમ રહેલા) જોતાં હતાં.

જળમિશ્રિત = જળમાં પ્રતિમિશ્રિત થયેલું જોડું (સિદ્ધાર્થ અને યશોધરાનું જોડું) તો ઉપર કિનારે બેઠેલું; એટલે પ્રતિમિશ્ર- માનું જોડું જીવે એમ અર્થ ના લેવાનો; પણ જેનું પ્રતિમિશ્ર જળમાં પડ્યું હો તે-એમ અર્થ લેવાનો છે.

કડી ૧૬. લીધાં-હરી લીધાં. આશ્વથી (રોઈ રોઈ ને) આખ્યો- માંની દીપ્તિ જતી રહેલી.

અધરૌક-અધર (નીચસો હોઈ), અને ઓઈ (ઉપસ્યો હોઈ); બંને હોઈ.

કડી ૧૭, પંક્તિ ૧.

એકવેણીધરા-માયાના વાળની જુદી જુદી વેણી મૂંઝા વિના, અને હંથી પણ પાખા વિના, એક જ વેણીમાં વાળ રાખેલા હેવી. વિરહિણીને એકવેણી રાખવી એ ઉચિત છે.

પંક્તિ ૨. સંસ્કારહીન-ધૂપેલ વગેરે કશું નાખ્યા વિનાના; લૂખા.

કડી ૧૮. પહેરેલું લૂગકું કમરેથી મેળવાના મણિ જડેલા આપડાથી ખાંધેલું નહિ, અને તેથી હેનો છેડો ઉર ઉપર આડો-સોડિયું વાળેલો-હતો.

કડી ૧૯.

પૂર્વાશ્રમમાં-પતિ જોડે સંયોગનું સુખ હતું એ પૂર્વકાળની રિયતિમાં. જીવનમાં ચાર આશ્રમો છે, તેમાં સંન્યાસના આશ્રમને સંબંધે પૂર્વાશ્રમ તે ગૃહસ્થાશ્રમ એમ 'પૂર્વાશ્રમ' શબ્દ વપરાય છે, તે જ અહિં સંયોગકાળના સુખ અને હાલની વિરહદશાના દુઃખ વચ્ચે વિશેષ સૂચવવાને વાપર્યો છે. મૂળમાં તો = In old years" એટલું વચન છે.

પ્રેમાબ્ધાનો-પ્રેમભર્યા આબ્ધાન (= બેલાવવાં). પ્રેમથી પતિ બાલાવતો તે વચનો.

સંક્રમ-ગભરાટ; ઝડપ; ઉત્સાહનો ગભરાટ.

પાટલપાંખડી-પાટલ = ગુલાબનું ફૂલ.

ગુલાબનું ફૂલ ખરું જોતાં મુસલમાનોનો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ થયા પછીનું છે; સંસ્કૃતમાં હેતું ખરોતર નામ જડતું નથી; તેથી એ સમીપમાં સમીપ નામ લીધું છે; પાટલ (વિશેષણ) = ગુલાબી રંગનું- એમ છે. પણ પાટલ (નામ) = trumpet flower છે, પણ

વિશેષમાં રંગનું નામ છે તેટલા ઉપરથી ગુલાબ માટે 'પાંદલ' નામ યોજાવું પડ્યું છે.

ગુલાબના ફૂલની પાંખડી જેવા હપકા ચરણ પડતા હતા— એમ ભાવ છે.

કડી ૨૧. ન્યોતે-ન્યોતિ વડે. ઉદ્યોતે-દીપિત કરે, પ્રકાશિત કરે; દિવાપદ છે; તેનું કર્મ 'શાન્તિ' અને કર્તા 'રવિકિરણો' છે.

અન્યથા—ધેરા તિમિરમાંથી નીકળતાં અગદળતાં રવિકિરણો જેવાં (જેમ) અરણ્યોદયની ન્યોતિવડે (પ્રકાશ વડે) રજનીની શાન્તિને ઉદ્યોતે (પ્રકાશિત કરે).

કડી ૨૨. દેવો—એ રવિકિરણો જેવાં.

ત્રેમદીપ—ત્રેમ જેમાં પ્રકાશિત થાય છે દેવ દીવા—એ યસો-ધરાની આપ્તિ.

કડી ૨૩. નનભિન્ન—આપ્તિના રોગ.

કડી ૨૪. અશ્રુપૂર્ણ દિનો તથા માત—એ રાત્રિ તે તે પછીના દિવસો આસુથી ભરેલા હોની માત, અશ્રુભરેલા દિવસોને જન્મ આપનારી.

સિદ્ધાર્થ આલ્ષો ગયો તથા તે રાત્રિ પછીના આસુભરેલા દિવસોની જનની થઈ.

એ અલૌકિક ત્રેમવીર-સિદ્ધાર્થ—ને પોતાના ત્રેમને માત્ર આ સોકના શવનના બન્ધનમાં પૂરી રાખવો ના ગમ્યો; હેનો હેનો વિશાળ, ઉદાર, ત્રેમ, ક્ષણિક શવન કરતાં વધારે બાપક અરેશમાં, માનવધૃતિ, સર્વ શવધૃતિ, વગેરે વિશાળ અરેશમાં હેનો ત્રેમ વ્યાપ્યો.

કડી ૨૭. આ કડીની પૂર્વેની બે કડીઓ કાર્તિકમાં પ્રેરેલા વિચારોની આવેલી દોષાથી, આ કડીનો સંગ્રહ પાછળની કડી ૨૪ માંના 'એક કરમાંદિ મૌકિતક દામ' બોડે લેવાનું છે. એક દાયમાં મોતીની માળા, બીજા દાયમાં પોતાનો ધુન શકુલ આત્મીય વળગેલો— એમ રિયતિ હતી.

નિજ—આ રાત્ર અહિં વાક્યસંબંધ જોતાં કાંઈક જરાખર નથી આવતો. 'હેનો' એમ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે ત્યાં પોતાનો એ અર્થનો સ્પષ્ટ જરાક રૂઢિબંધ કરવો લાગે છે; પરંતુ 'નિજકુંજ' એમ કાવ્ય-સંપદને એક જણે નામ આપ્યું છે તેના જોડણ કે જેનું તે અનોચિત્ય

અહિં નથી; કેમકે—‘નિજકુંજ’ એ નામમાં જે જે વાચિ રહેનો કુંજ એમ અનર્થ થાયછે, અને અહિં તો યશોધરાની જોડે પેલાનો (નિજ) સુતા, રાહુલ હતો—એમ રૂઢિને ક્ષોભ ના થાય એ રીતે બંધ બેસાડાયછે.

ચરણ ૩. ‘અરહેતો’ = નિર્દોષ; અચાનક; દુનિવાના રમથી અસ્પૃશ્ય. (અલક્ષ્ય ઉપરથી ઠરો ?). મૂળમાં આ શબ્દને પ્રતિરૂપ શબ્દ નથી.

નર્મકાસમાં ‘હસેતો’ શબ્દ આપી ‘દુનિવાદારીની પૂરી ખબર નહિ હોય’ રહેતું—એમ અર્થ આપ્યોછે. પ્રાયમિક અર્થ ‘હળવું’ (=હલકું) આપ્યોછે તે ઉપરથી ક્ષાત્રે છે કે સ્વલક્ષ્ય એ બ્યુત્પત્તિની કલ્પના નર્મક કવિયે ના કરતાં ‘હળવું’ ના રૂઢિ જોડે સંબન્ધ કલ્પ્યો હશે.

કડી ૨૮. પગપાદાનિયે દોડે.

પગનાં આગળવાળા અગ્રભાગ—આંગળાં—તે જ જમીન ઉપર મૂકીને દોડતો હતો, એમ અર્થ અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે. ત્યાં પ્હાની શબ્દ વખતે અનુચિત જણાશે; કેમકે ‘પ્હાની’ એટલે તો પગની એકી-તમિયા પાસેના ભાગ સદિત. પરંતુ આંગળાં ઉપર ચાલવાને પણ પ્હાનીએ ચાલવું કહેવાયછે એમ માદ છે તેથી તેમ પ્રયોગ કર્યોછે.

કડી ૨૯. ‘જે’ને હાંડે નહિ દુઃખભાર—નિર્દોષ, અચાનક બાળ રાહુલની સોલ્લાસ હૃદયદસા યશોધરાના મધ્યર દુઃખની જોડે પડછામાં અહિં દર્શાવીછે.

કડી ૩૦-૩૧. એ બેની હલ્લની સ્થિતિનો વિરોધ અહિં વળી વિરોધ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવાયોછે.

કડી ૩૨. અકરમાત—શુદ્ધ સસ્કૃતના જોડા સ્ ને સ્થાને આગ્રા ત જન્દને આટો કર્યોછે.

કડી ૩૪. નભવાસી—‘વાસી’ શબ્દસઃ ભાગ્ય નહિ પડે. ‘નભ-ચારી’ એમ અર્થ છે.

વલાઠા = સારસ. ‘બલાઠા’ પણ રૂપ છે.

કડી ૩૫, પૂર્તર્ધ.

અહિં પણ રાહુલનો નિર્દોષ આનન્દ અને રાણીનો ઊંડો શોક એ બેની વચ્ચે ખ્યાલેદ આલેખ્યોછે.

કડી ૩૬, ચરણ ૧. રાજદાર=રાજમહેલ.

ચરણ ૩. 'આપણા'—આ શબ્દનો વિશેષ્ય શબ્દ ૪ થી ચરણમાંના 'પુર' શબ્દ છે. 'આપણા પુરમાંદિ'—એમ.

ચરણ ૪.—હુરિનપુર—હુરિનાપુર'નું આમ ના તે બદલે ન 'પાણી' રૂપા-નર બદલે બળે કરવાની છૂટ મેં તે લીધી. પારી દની, પરંતુ આપણેના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શાસ્ત્રમાં બંને રૂપ આપ્યાં જણાયાં.

કડી ૩૭, ચરણ ૧.

અમથોપદૃત "ભુદ્ધચરિત" કાવ્યમાં (સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૭૬ માં, આ વૃત્તાન્તમાં નહિ પણ અન્ય પ્રસંગમાં) ત્રયુષ અને ભક્ષિક એમ નામ છે. (એ સર્ગે અમથોપની કૃતિ નહિ, પણ અમૃતાનન્દે રચેલા છેલા ચાર સર્ગમાંનો છે).

Light of Asia માં નામ મુક્યા પ્રમાણે મેં લીધેલા કાવ્ય રાખવાને બદલે બાધ નથી.

કડી ૩૮, ચરણ ૧. તેજન-તેજના. બદલે માટે 'ના' નો 'ન' કપાઈ છે.

કડી ૪૦. સિકાર્યના જન્મ વચેરે વિશે કહેવાયકું છે કે એ ભુદ્ધ થયો, જમ ઉદ્ધારણે, ઇલાદિ બલિષ્ઠ લાગ્યા વખત પૂર્વેથી કહેવાયકું હતું; હેનું આદિ અનુલક્ષણ છે.

કડી ૪૨, પંક્તિ ૨. પાંપણ-પાંપણોમાં; સમગ્રીના પ્રસવ સુખ. રણી—રણાઈ. કર્મણિ અર્થમાં કર્તારિ ૧૫.

કડી ૪૩, ઉત્તરાર્ધ.

હિમનગ (= પર્વત)—હિમાલય—માં ગંગા નદીની સ્ત્રી-અરૂં પત્ની ગયેલા હોય તે કુનાગામાં—પીંગળાને જીજ્ઞાસે તેમ.

કડી ૪૪. પંક્તિ ૨.

બર ઉત્કંઠે—ઉત્કંઠાબર; ઉત્કંઠાથી બરેલી થઈને; બર (બરપૂર) ઉત્કંઠાએ.

કડી ૪૫.—ઉદન્ત = વાતાં; વૃત્તાન્ત; સમાચાર.

તેદ-પાન = તેહનું પાન. 'ઉદન્તના પાન કાળે થવણુ તૃપિત થયાં છે.'—આ માટે 'આર્તનો પુકાર' એ કાવ્યની કડી ૩ ઉપરની ટીકા, 'પુર ઝંઝાર' આશ્રિતી બીજીના પૃષ્ઠ ૧૮૦ મેં જુલો: આદિ પૂરવણી તરીકે

ઉમેરુંહું કે રસનેન્દ્રિયવિષય સર્વમાં તીવ્ર હોયછે તેમ આલ્હાદક પણ હોયછે એમ કોઇ માને તો મનાય; અને 'રસ' શબ્દનો મૂળ અર્થ તો રસનેન્દ્રિય—આખવાના ધન્દ્રિય—નો સંગ્રહી જ છે; રસ = આખતું એ સુખ્ય અર્થ છે; પાછી લાક્ષણિક અર્થ ખીજા રસ માટે થયો.

કડી ૪૬. પંક્તિ ૧.

જાવ—'જાઓ' નો 'ઓ' ટૂંકાઈને થયેલું રૂપ. 'નૂપુર અંકાર' આદિતિ ખીજી (ટીકા ૫૪ ૧૮૧ મે) 'નૂતન વર્ષ' કાબ્યની કડી ૧ પંક્તિ ૨ ઉપરની ટીકામાં 'જાઓ' એમ રાખેલુંછે—'જાવ' એમ ના કરતાં—તે વિશે તે સ્થળે કહ્યું છે કે 'જાવ' એ રૂપ બહુ પરિચિત નથી, તે સાથે આ 'જાવ' પ્રયોગનો વિશેષ ગણવાનું કારણ નથી; અપરિચિત હતાં રૂપ સ્વીકાર્યું એટલું જ; તેમ વળી 'જાવ' એ રૂપ વધારે પરિચિત છે, 'જાવ' એ ઝાણું પરિચિત છે.

ઠહપારી—ઠહપારીને; ખીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.

કડી ૪૭. પંક્તિ ૨. મન્યિ=ગાંસડી, કાચળા.

કડી ૪૮. સોનેયો=સનાનો સિક્કો; સનામ્બાર.

પંક્તિ ૨. જે.—જે રત્ન.

ચુદ્ધન્તું મૃદાગમન

ગૃહસાગ સિદ્ધાંતે ક્યો તે વખતે હેની ઉંમર ૨૯ વર્ષની હતી. (Rhys Davids, 'Buddhism,' p. 29). પાછળ આપણે 'વિયોગિની યશોધરા' કાબ્યમાં જોયું તે પ્રમાણે સાત વર્ષ એ વાતને ધર્ષ ગયાં હતાં; ત્યાગ વખતે રાહુલ માતાના ઉદરમાં હતો—૪, ૫ માસની ગર્ભાવસ્થામાં; અને "(વિ. યશો." વખતે "વર્ષ સાત તથા દિવ્ય બાળ," કડી ૨૮). અર્થાત્ મૃદાગમન વખતે છુદ્ધની ૨૯+૭=૩૬ વર્ષની ઉંમર હતી. હેવો લર જવાનીમાં શુદ્ધત્વ પ્રાપ્તિ પિતાના નગર તરફ આવેછે.

કડી ૧-૨. છુદ્ધત્વના ખાસ લક્ષણો અર્ધિ સંસ્પેષમાં સંગૃહીત કર્યાંછે: દ્વા, દુઃખનિવારણ, યાનજ્યોતિનો પ્રતાપ, દુઃખિન જગત્તે બોધામૃતલાન, તપોબળ,—આ સર્વને પ્રતાપે શિષ્યગણનો સહચાર.

કડી ૧, ચરણ ૩. નવા માનાદિયે.—શુદ્ધતા મૂર્વના અને સમ-
કાલીન સંપ્રદાયોમાં પ્રત્યેન ઉપનિષત્કાળના માનના લોપ થયો હતો,
પરંતુ માગાદિકની જડપૂજા પ્રવળ હતી, તેથી શુદ્ધને મળેલું માન નવીન હતું.

કડી ૨, ચરણ ૪. પિતાની આત્માથી.—વસ્તુના પિતાનું, હમમન
વિનંતીરૂપ નિમંત્રણ હતું.

કડી ૩, ચ. ૧. નગર...આવતું ધાગે.—

આપણે કેટલાં નગરાદિક તરફ પ્રવાણ કરિયે છિયે, ત્યારે આપણે
ત્યાં જાવ્યા એમ ના ઘોષતાં તે તે નગરાદિક જાવું એમ પ્રયોગ
કરિયે છિયે. હેમાં વસ્તુસ્થિતિ જોડે, વિરોધ આવેછે, પરંતુ હેની અંદર
માનસિક દર્શન જુદી રીતનું સમાવડુંછે.

ચરણ ૧-૨ માં 'જાગે—જાગે' એ વંમક, કાર્મિક લીનપમકનું
સ્થાન મેલે.

ઉત્તરાર્થ—જરતી થઈ એને દિનારને રહી નાથે તેમ જાવને
પ્રવાહ ઉદ્ભવે માગીને ચિત્તને રહતો હતો.

કડી ૪, ચરણ ૧. માત.—સિદ્ધાર્થની માતા,—માયા—તો હેને,
બાર વાસાની અંદર (જાત વાસાને) મુકીને ચરણ પામી હતી. તે,
અર્થ 'માત' શબ્દ સા મટે ?—હેની માંથી (જે હેની અંદરમાન માતા
પણ હતી તે), પ્રજાપતિ નામની એ બીજી રાણીએ સિદ્ધાર્થને ઉછેર્યો હતો;
તેથી તે એ જ માતા હતી.

ચરણ ૨. કહ્ય રહતી—કિઆર વડે નહિ, વાણીથી નહિ, પણ
કહ્યમાં જ હેતું રહતું હતું.

ચરણ ૪. શીઘ્ર—અભ્યસ લેવો. શીઘ્ર હોડેલો એમ અનુવધ. જતાં
પ્રથમ દૃષ્ટિ પડે પર તે સાથે ચરણ તરી આવે હેમાં રહેનારાંનું—
માત, માત, અને હેલી પણ પહેલી બહારી પત્ની, તે સાથે પુત્ર અને
મિત્રો—આમ સ્વાભાવિક ક્રમ આ સ્થોકમાં સ્વચાલ્યો. 'એ-એ'
એમ પુનરુક્તિમાં લામણીની તીવ્રતા સ્વચાલ્યો; અથવા તો, દરથી
દોડું એટલે જોગખર્તા ખાતરી ન થઈ, પછી થઈ, તેથી 'એ' હા,
'એ જ' એમ જાવ સ્વચાલ્યો. ચરણપદ ઉપર આ ચિત્ર પ્રગટ થવાની
સાથે જ, વધારે આર્દ્રભાવથી પીગળાવનારો પ્રસંગ-બહાલીનો સંગ
મધ્યરાત્રિયે તલ્લ્યો તે-ઉપસ્થિત થાયછે; જે હેલા ચરણમાં આકર્ષ્યો.

‘સહુ થઈ દુસ્તજ એક,

“રાણી મધુરી તે તબું હવે, તુજ શુભવસ્તી બહાલી મુરખ”

(મહાભિનિષ્ક્રમણ, કડી ૨૫)

એ વિષય પરિચાનનું સ્મરણ વિશેષ બનથી તરી આવેછે.—
(ને છોડેલો એ ચતુર્થ ચરણમતિ. ‘ને’ શબ્દ અન્યથા મટે તૃતીય ચરણ-
ના આરંભમાં સમજવાનો છે; ‘પૂર્વનો એ પ્રસંગ’ હેમાં એક વચન છે
અને ‘એ’ પ્રસંગ કિયો? તે બહાલીનો શીઘ્ર ત્યાગ—એમ વક્તવ્ય છે, તેથી.)

કડી ૫. આ સ્મરણોથી આંખમાં આંસુ, કંઠમાં કંપણ, એ બાવ
(સાત્ત્વિક બાવ) પ્રગટ થાયછે, તે છુદ્દના વૈરાગ્યને કે વિરોધમાં આવે
હેવા સમતાપોદથી નહિ, પણ પ્રિય જનને દુઃખાવ્યાં એ સમભાવ-
સ્પુરણથી જ; તે દર્શાવે છે: “હા! દુઃખવ્યાં પ્રણયિજનનાં,” ઇત્યાદિ વડે.

ચરણ ૪. ચક્રવાકીને તો રજની જતાં પ્રિયસંવાગ થવાની આશા
ટકાવી રાખેછે, તેથી

મરમં પિ વિરહદુક્લં બાસાવંધો સહાવેદિ ।

એમ શાન્તતાની સખી કને કમિવર કાલિદાસે કહેવડાવ્યુંછે; યક્ષને
શાપનો પાર માસનો અવધિ પૂરે થતાં હેની પત્નીને પુનઃ સમા-
ગમની આશા સઘઃપાતિ હૃદય ત્રિયોગમાં રાખી રાખેછે, તેથી એ જ
મહાકવિરે—

બાસાવંધઃ કુસુમસદૃશં પ્રાપ્ત્યશો ભદ્રગત્તા

સઘપાતિ પ્રણયિ હૃદય ત્રિપ્રયોગે સ્વદિ

એ સસ મેધને સંમેધના યક્ષના મુખમાં મૂક્યુંછે.

પણ યશોધરાને તો— પતિ ત્યાગ કરીને ચાલ્યો, તે ચાલ્યો જ;
ક્યાં ગયો? ક્યાં રે આવશે? એ કંઈ આશ્વાસનસ્થાન હતું જ નહિ;
તેથી કહેછે:

“હા બાલએ યુગસમ વડાં” ઇત્યાદિ.

કડી ૬. આ વિચારોથી ગતિ, વૃત્તિ અને મતિને—રોડી ના રહ્યા
પણ—ગૂંચવી રહ્યા, તેથી માર્ગ તો (ચરણ ૪) જોતજોતામાં પૂરો થઈ
ગયો. પૂરો થઈ ગયો જોતજોતામાં—એ ખરું પણ

ચરણ ૩. એ અનેરા ધ્યાનમાં—સહજ કમ કરતા વધારે લગ્યા
સમય વહી ગયો. તપની સમાધિના ધ્યાનથી જુદા પ્રકારનું જ આ
વિચારનિમમતાનું ધ્યાન હતું, તેથી ‘અનેરુ એ ધ્યાન.’

કડી ૭. એ ધ્યાનમાં લંગ કરનાર કોઈ નહોતું; મારની સેના તે દારીને ફટકી મુદત ઉપર તિમિરમાં પેશી ગઈ હતી. આ ધ્યાનનો લંગ તે કુપ્પપ્રસંગથી જ થયો; પૂજન વદન કરવા આવતા પુરુષનોના ગમ્ભીર શોરથી થયો.

કડી ૮. છુદ્ધ અને હેના સિખોના સંપર્માં એ પોતે અમગામી હતો; એટલે યશોધરાનું વાસરધાન અગ્નિચૂર્તા જ નજરે પડ્યું.—તે સાથે હૃદયમાં બે વિરુદ્ધ ભાવનું મિશ્રણ થયું. ‘વિશ્વને ભૂક્ષ્ણો આપ્યો’ એમ એ રધાનના ગૂંઠ, અજ્ઞાત, આકર્ષણનું બળ; અને પત્નીદર્યાનથી શું શું હૃદયમાં યશો ? શી રીતે હેની ક્ષમા થાચી સકારો ?—ઇત્યાદિ ભયકરૂપ યત્ના ‘અંતરે હેંક કરપતો’ એમ આકર્ષણથી વિરોધિ બળ, અથવા તે એ આકર્ષણને સંયમિત કરનારું બળ, પ્રવર્તતું બતાવ્યું છે.

કડી ૧૦. યશોધરા ધરના દારની ખટાર બોલી છે;—ઇ. આ વર્ણન કવિએ જેટલું વાચક માટે મૂક્યું છે તેથી વિશેષ છુદ્ધની નજરે પડી એ ઉદ્દેશથી, જાણે, છુદ્ધને માટે જ મૂક્યું છે.

અરણ્ય ૧. બોલી=બોલી રહી. બોલું=એ સખ્દ (સં. કર્ણ, પ્રા. કર્ણ ઉપરથી આભ્યાપી) ગુજ. માં પણ વિરોધણ જ છે; સોરઠવાસીઓ ‘લાગ્યું’ હેનું ‘લાગું’ ઇ. ૨૫ આપે છે તેથી લાગ્ ઇ. ધાતુના સામ્યથી બોલું તે બોલ્યુંનું માની, બોલ્ ધાતુ ક્રમથી બોલવું ઇ. પ્રયોગ, ભ્રમથી જ, કરે છે. તળ ગુજરાતમાં ‘બોલું’ વિરોધણ જ છે; હેનો એક જ અપવાદ છે: ‘એ આવીને બોલો-જેવા પ્રયોગમાં ‘બોલો રહો’ એ અર્થમાં ભૂત-કાળનું ક્રિયાપદ હોય એમ પ્રયોગ થાય છે. અહિં એ અપવાદ પ્રયોગ જ છે.

અરણ્ય ૨. નયનમાં અશ્રુ આભ્યા,—અચિન્તિત જ આભ્યાં; તે હર્ષનાં, લાગજનિત ગૂંઠ બેદની, સાત વર્ષ અસહ્યનું સહન કર્યું એ સંવેદનથી,—ઇત્યાદિ મિશ્રભાવથી નીકળી આવેલાં. પરંતુ એ અશ્રુને આવતાં વાત રેડે છે,—અશ્રુભયિદ્ધન આ પ્રસંગે અનુચિત એમ ગણીને, તેમ જ આત્મસંયમને લીધે, નિર્બલતા રાડવાને પતિને હેની શી અસર યશો તે જ્ઞાનની સંદિગ્ધતાને લીધે.

ઉત્તરાર્ધ:—આ સંદિગ્ધતાથી જ છુદ્ધને માત્ર સાધુજનને ઉચિત સંમોધન સખ્દ વાપરું ? કે હૃદયનાથને ઉચિત સખ્દથી ? એ તર્કવિતર્ક થાય છે, ને સંમોધન સખ્દ હૃદયમાં સંતર્પ રહેલા સખ્દદોશનાં પાનાં ફેરવીને સાધે છે. ‘શોધતી’ એ સખ્દનું સુભગ ઔચિત્ય આ પ્રકારે જણાશે.

ધડીક નાથ લાણી જીવેછે, તે હૃદયનાથ સંજન્ધને બળે; ને વળી નેત્રે માઝી દેછે તે મુગ્ધાની લજ્જાથી નહિ પણ, સાધુની તરફ એ ભાવના અનીચિત્વના બાનથી:—એમ કહિત્તે ખનિ છે.

‘રોકતી,’ ‘સોધતી,’ ‘જોતી,’ અને ‘જતી’ એ વર્તમાન કૃદ-તના રૂપો ‘રોકિછે’ ઇલાદિ પ્રજ્ઞ વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદના રૂપના અર્થમાં જ છે.

ચરણ ૪. ‘ને’ એ સંયોજક અવ્યય “જોતી નાથ લાણી” પછી લેખિતે અન્યથા કરેલો.

કડી ૧૧. હેની આ સંદેહદોષાવમાન સ્થિતિનો નિકાલ છુદ્ધની સ્વયંકૃતિથી જ આવી ગયો; ‘દાકતો આવી પતિ પાસે પડી ગયો.’

પતિ; પતિ નહિ:—કવિ એકેક શબ્દમાં અજળ ઔચિત્ય પૂરેછે. આ રનેહીજનના છંદોપારે (ભાવપ્રદર્શક કૃત્ય) તો પ્રતિષ્ઠાનિ પણ હોવો જ આવશ્યો: ‘હાં હાં, બહાલા’ રોકવાના ‘હાં-હાં’ શબ્દ સાથે ‘બહાલા’ સમોધને બંનેનાં હૃદયને રનેહ-અલુપ્ત રનેહ-ની રૂંપલામાં બાંધી લીધાં.

કડી ૧૨. ચરણપાતના ભાવપ્રદર્શક કૃત્યમાં સર્વ ભાવ બરાબા હતા; વાણીથી તરકાળ હૃદય ઠાલવવું અસક્ય હતું; તે, આ કૃત્યથી આશ્ચર્યમૂલક થયેલી યશોધરાને, અન્ને વાણીપ્રવાહમાં ભાવ પ્રગટ ચાપછે. પરંતુ તેમ કરતા ખૂંસાં ભાવોદ્રેકને યોગે શ્રુત મૂળેછે.

મૂર્છના-‘મૂર્છા’ના અર્થમાં આ શબ્દપ્રયોગ કયોછે, તે અર્થમાં પણ સંસ્કૃતમાં વપરાયછે.

કડી ૧૩, ચરણ ૨. વળ જોવું કઠોર શબ્દ, કુમ્ભ જોવા કામળ પદાર્થ ઉપર પ્રદારાર્થે વાપરવું હેમાં પ્રમાણનું અસમાનપણ ને તેથી જ કૂરતાતો અતિરેક સ્પષ્ટવાયછે.

न सल्लु ॥ सल्लु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशानिवामिः ।

क्व वत् हरिणकला जीवितं चातिलोल
क्व च निशीतनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥

એ કંઈશિષ્યનું કુમ્ભન્તને કહેલું વચન યાદ આવશે.

આ ઉરકુસુમ-જોડેલે ત્હારું ઉર કુસુમ.

‘આ’ નો પ્રયોગ બોલનાર પુરુષ માટે પણ વપરાય છે તેમ અર્થ નથી.

અરજી ૩. વહી ગયો—ચાલ્યો ગયો. આ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ છે, તથા ગુજરાતમાં તો ‘વહી ગયો’ બેટને દુરાચારી ચર્ચા ગયો, એમ અર્થ થાય. કાઠિયાવાડીમાં પણ ‘વહો ગયો’ એમ પ્રયોગ વસ્તુતઃ છે.

કડી ૧૪ તથા કડી ૧૫ મીના પૂર્વાર્ધમાં યશોધરાના તપની છુદ્ધના તપ કરતાં ઉદ્દેશતા જતાવી છે.

કડી ૧૫, ઉત્તરાર્ધ. છુદ્ધ અભારે યોગી મટી યશોધરાનો પ્રેમ થયો હોય દેવો વચન કહે છે; આ શું ? આટલાટલા કષ્ટોથી સંચિત કરેલું તપ, ‘બહાલી’ કરીને, બહાલીપદમાં પાતીને સ્થાપીને, છુદ્ધ બગવાન, ખોઈ નાખે છે કે શું ? ના;—પોતે જ ખુટાસો આપે છે:

“બહાલું ત્રિશ્વ સમમ આ હૃદયને,” ઇત્યાદિ.—

કડી ૧૬ મીના વચનથી; જેમાં એમ પણ સૂચવાય છે કે આ રનેદનાં મૂળ શરીરથી પર રહેલાં, ઉચ્ચરથાનમાં, ઉચ્ચમૂલ અશ્વત્થના જેવાં છે.

કડી ૧૫, અરજી ૪. ‘સંગ ચઢતાં જભી સખીયે રહી’ એ વાત્સલ્યનો અર્થ કાંઈક સુગમ નથી જણાતો. રહસ્યે અર્થ બેસાડારો ખરા.

કડી ૧૬ મીમાં જે અસાધારણ -વાયકોટિ ગણા છે તે રનેદના રંગથી રંગાયા છતાં તર્કદોષવાળા નથી.

અરજી ૩. એ -વાયકોટિથી પ્રતિષ્ઠાનિગમન કર્યું તે ઉપરાંત ‘બહાલી’ પદ માટે વિશેષ સખળ દલીલ ‘સાધુત્વથી શોભતી’—એ વચનમાં આવી જાય છે.

અરજી ૪. બહાલી એ સંમોષન માટે ઉપર તર્ક પ્રમાણ આપ્યા; પરંતુ તે સર્વને આર્દ્રતા અર્પનાર અંશ ‘રનેદથી’ સખદમાં છે.

ઉર મહે. છુદ્ધિનો પક્ષ અવલંબીને ‘બહાલી’ વિશેષણનું સમર્થન તો કર્યું જ; તે ઉપરાંત, છુદ્ધિના કરતાં પણ ઉચ્ચ દરીન કરનારી હૃદય-મતિનો પક્ષ આ બે ચબ્દોમાં પ્રગટ થાય છે; પ્રમાણવન્તઃ કરણપ્રવૃત્તયઃ એ કવિ કાસિદાસે સ્થાપેલા સિદ્ધાન્ત અહિં પ્રવર્તે છે.

કડી ૧૭. અબોલી બેટ લાગ્યો દુઃ—એ બેટ તે હર્ષ ? કવિ તરત નથી કહેતા. કાવ્યના અન્તિમ શ્લોકોમાં (ખાસ રહ મામાં) એ બેટનો ઇશારો છે. પોતાને છુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થતાં જે જગતની સેવા, સદાનુશ્રુતિ,

દયા, ઇલાદિ લક્ષણો તે પોતાની 'બહાલી'ને ચરણે બેઠરૂપ અર્પણ કરવાનો હશારો છે; પોતે તપથી પ્રાપ્ત કરેલા ધનમાં ભાગની બેટ અર્પવાની છે તે.

ક્ષમાની ભાવની શિક્ષા—ક્ષમા એ છુદ્ધત્વનું એક લક્ષણ જ છે; તે પત્ની અને માગવામાં ભાવતા બોજનની જ શિક્ષા ગણાય.

કહી ૧૮ ધ્યાન-ચિન્તન, સમાધિ, જેવાં સાધનથી, જે વિષમ માર્ગ સેવાને પ્રાપ્ત પોતે કરેલાં તે દયાનાં સૂત્રો યશોધરાને હૃદયગ્રાસ્ય વડે જ સહજ ઉપલબ્ધ થયેલા છુદ્ધ જીવે છે. આ ખુશામદનાં વચન નથી, ક્ષમાપાત્રન સફળ થાય એ હેતુથી પટાવવાનાં વચન નથી. યશોધરા પતિને વધાવવાને પુષ્પમાળા લઈને જીભી, આર્દ્ર હૃદયનાં અશ્રુ વગેરે પ્રગટ થતાં જણાયાં, એ વર્તનમાં જ ક્ષમા અને દયાનો સાક્ષાત્કાર થયો. જે છુદ્ધિપરાયણ સાધનોથી અસાધ્યવસ્તુ તે હૃદયવૃત્તિથી ભાવસ્રોતથી, સહજ સાધ્ય છે. પૂર્વોક્ત માર્ગ વિષમ અને સદિગ્ધ, ઉત્તરોક્ત માર્ગ સરલ, દૃઢ અને નિશ્ચિત

કહી ૧૯. છુદ્ધનાં લક્ષણોમાં કેવળ શુદ્ધ જ્ઞાનનું પ્રાપ્ત્ય નથી, પ્રેમભાવને તો પરમ મેહોદું સ્થાન છે;—અને તેથી જ હેના જ્ઞાનપક્ષમાં પણ આર્દ્ર અસ્ર સ્રોતપ્રોત દ્વેષ, તે દર્શાવવાને, તેમ જ, 'જયો પ્રણયપથ' ઇષ્ટ લક્ષ્ય હવું તે દૃષ્ટિથી 'બહાલી' સંબોધનમાં રહેલી વૃત્તિનું શુદ્ધત્વ સ્થાપવાને, પ્રેમમીમાસા આ સ્થોકમાં શરૂ કરે છે. એ પ્રણયપથ જયો છે એ શૂલવાનું નથી; અને તેથી જ, એ જૂલે, ઉચ્ચપ્રણયપથથી ચળે, તો—ધટિત નહિ છુદ્ધત્વ મુળને.

કેમકે—

દયાથી પૂરેલું હૃદય પ્રણયલીન રહે જ નહિ. દયા અને પ્રેમનો અટળ સખન્ધ બતાવવાને

કહી ૨૦-૨૧ માં સખળ સંક્ષિપ્ત વચનો પ્રક્યાં છે.

સમમાવજનિત હૃદયની બાંધતા તે દયાનું લક્ષણ છે; અને યમગાવ તે પ્રેમની જ એક પ્રતિતિ (function) છે, તેથી દયાનું બીજુ ધેવમાં છે, મારે જ,

“દયા ને પ્રેમનો બહાલી ! ના વિરોધ બની શકે.” બોટાદકરના અર્થભાર ભરેલા સંક્ષેપસૂત્રોમાંનું આ એક સખળ સૂત્ર છે. એટલું જ નહિ, પણ—

પ્રેમરહિત દયા એ વસ્તુ જ અસંભવ છે.

કહી ૨૦ નું ઉત્તરાર્થ તે પ્રાર્થના પુનરુક્તિ નથી, તે હક્તિ-
સિદ્ધાન્ત (corollary) પણ નથી; પણ પ્રરક સત્ય છે.

કહી ૨૧ ના ઉત્તરાર્થમાં તે ૨૦ માંના ઉત્તરાર્થની ચખ્છા-તર-
દાસા પુનરુક્તિ છે ખરી.

કહી ૨૨. યુદ્ધની ત્યાગભાવના જોડે પ્રેમભાવનાને વિશેષ આવડે
નથી, તે ખતાવવાને આ કહીમાંનું વચન છે. ત્યાગ તે સ્વાર્થી મમતાનો
ત્યાગ, સકલ વિષયને બંધુભાવના પ્રેમવિસ્તારમાં સંપરી મેનાર યુદ્ધ
એ બંધુભાવનો ત્યાગ કહી ક્યો જ નહોતો.

શુભન—Who walks well, happy, blest. The Blest
or Auspicious one is a common epithet of a
Buddha. (Childer's Pali Dictionary). શુભ રીતે
આવનાર; સુખી, કલ્યાણપ્રદ. કેમકે પશુ યુદ્ધનું સુખવો એ નામ અશુભ છે;
અને ગૌતમ યુદ્ધનું વિશેષતા.

યુદ્ધે વિશ્વબંધુત્વ કહી પશુ તબ્બું નથી; માટે જ હેના વિશેષ
અધિકાર ખતાવવાને કહેછે:—

કહી ૨૩. “સદા સંસારનો.” હંસારી.

“સંસાર”નો પ્રથમ ઉપરિચય યનારો અર્થ તે વહી જતો જમવનો
બ્યવહાર. પણ અહિં માત્ર—‘વિશ્વ’, ‘જગત્’ એ અર્થ મેવાનો છે.

એ વિશ્વનાં સકલ કાપવાનો અધિકારી યુદ્ધ બનેછે; કેમકે

વિશ્વનો સદા રનેલી છે, અને દુઃખમાં દુઃખી થાયછે. યોગસૂત્રમાં
મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, અને ઉપેક્ષા એમ ચાર ભાવનાઓ મનાયછે; બીજા
મતમાં પાંચમી ભાવના જશુમ એ ગણાયછે. અહિં સુખ્ય ભાવનાત્મક
લક્ષ્યું: મૈત્રી, મુદિતા અને કરુણા. વિશ્વબંધુત્વ—સર્વ માનવ (અને પ્રાણી)
તરફ રનેહ, પ્રેમ—તે મૈત્રી; એ બીજરૂપ ભાવનામાંથી એ ભાવનાઓ
પ્રગટે: મુદિતા અન્યના સુખમાં સુખી થતું તે, અને કરુણા—અન્યના
દુઃખે દુઃખી થતું, એ દુઃખમાં સહયોગ તે. આ કહીના પ્રાર્થનામાં—
સદા સંસારનો રનેલી એ વિભાગમાં (મૈત્રીનો સમઠ શક્ય છે, છતાં
વિશેષ રૂપે) મુદિતાની ભાવના નિર્દિષ્ટ થઈ ગણીશું; અને ‘દુઃખી દુઃખ
વિશે થનો’ એ વિભાગમાં કરુણાની ભાવના સ્પષ્ટ જણાશે.

[યોગસૂત્રમાં ચૈત્રીનો વિષય—સુખ, કરુણાનો વિષય—દુઃખ, મુદિત વિષય—પુણ્ય, અને ઉપેક્ષાનો વિષય અપુણ્ય;—એમ બ્યવસ્થા છે. ઉપર ભાવનાત્રયના આક્રિયા સ્વરૂપ અને સંગન્યનો બોલ મતના સ્વાદર્શનમાં કાંઈક આધાર મળે એમ છે.]

કડી ૨૪. છુદને તપની સિદ્ધિ મળી હેતુ અપૂર્વ નિદાન : મ્લોકમાં બતાવ્યું છે: પોતાના પ્રવાસનું એ ફળ ન હોય; હેના પ્રવાસને યશોધરા તરફથી અનુક્રાંત, ગૂઢ, માત્ર હૃદયનાં આન્દોલ (thought-waves કરતાં ચઢે હેવાં heart-waves) ચિદાકાશદ્વાર (spiritual wireless) આધારિતક અનાલગ્નસંચારની પ્રવૃત્તિ મળ્યાં તેથી જ એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. હેના તપનો નિષેધ ના કયો એટલે નહિ, પણ પતિને સિદ્ધિ મળે એમ ઉરથી ધમ્મકા કરી; પોતાનાં પણ અઘાત રીને જ, આ પ્રેમબળના પ્રવાહની કલ્પના કવિત્વ દૃષ્ટિથી જ રચાઈ છે.

ચરણ ૧ તપ—આ શબ્દ કવિએ નરજાતિમાં આ માટે પ્રયોગ કર્યો? સમજાવું નથી. કમ્મળી બોલીમાં નાન્યતર જાતિનું રૂપ નથી નરજાતિનું જ વપરાય છે,—તે પ્રુવાસી નહિ સંભવે. એ કવિ કમ્મળી ન હોત

કડી ૨૫. પૂર્વાર્ધમાં જે કૃતિ છુદને વિશે વર્ણવી છે, તે પરવ્રત: તે હજી હવે બાવિ પ્રચારકજીવનમાં ચવાની હતી; છતાં એ કહી ચૂકે જેતું વર્ણન કેમ કર્યો?—સમ્પ્રસંગુદ ચવાની અને ચૃદાગમનની વચચાળા વખતમાં પણ હેણે યાનબોધક તરીકે પ્રવૃત્તિ કરી હતી,—એ બચા સંભવે,—પણ તે અંશતઃ.

કડી ૨૬. યશોધરા જેવી વિશુદ્ધ દેવીને બોધ આપનારો પો કાણુ? એમ પોતાનો બિતરતો અધિકાર આદિ સ્થાપીને યશોધરા ઉચ્ચસ્થાન કવિ છુદ કને અપાવે છે.

ચરણ ૪ છુદનો સુપથ—એમ અન્ય છે.

કડી ૨૭-૨૮. ત્યાગથી આ અઘૌકિક યુગલમાં પરસ્પર એકતાને લોખ જ નથી ચર્ચે; એ સ્વાસ્થ્ય ઉચ્ચતાં સર્વ વિદ્યે સાચે પણ એ યુગલનો જનકજનનીયુગ્મ જેવો સંગન્ય સ્થાપે છે. આ અપૂર્વ અધિકાર દ્વારા આભાસપસ્તિયાગનું સહન કરેલી પ્રિયતમાનો, પુનઃ સ્વીકાર નહિ પણ, રિધર સ્વીકાર પ્રગટ કરે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ છુદની ધર્મ

પ્રતિમાં સદશામિની રહેવાની વાચ્છા, આર્થના, આશિષ પણ ભેડે ભેડે મેળવે છે.

કડી ૨૯-પૂર્વાર્ધ યથોપરાના પતિ તરફના પ્રેમના પ્રવાહને વિષ-
પી પાત્રમાં વાળીને એ પ્રેમને ઉદારભાવથી આદિ રંગે છે.

ઉત્તરાર્ધ-કડી ૧૭ મીમાં સુચિત કરેલી 'બ્રહ્માણી ભેટ' ને આ
કલિઓમાં યુદ્ધ કરે ધરાવી છે ? પોતાને તપોબળે પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન-
પી દિવ્ય ધનનો ભાગ (અર્ધભાગ ?) યથોપરાને અર્પણ કરે છે.

કડી ૩૦. એ દિવ્ય દ્રવ્ય કૃપણ જનની પડે માત્ર પોતાના મૃદ
પદાર્થમાં ફાટી ના શખતા, ઉદાર ભાવે વિચ્છન્નને હેનું દાન કરવાનો
નિર્ણય પ્રગટ કરે છે. 'દયા ને રનેહનાં સૂત્રો સૃષ્ટિને સમજાવશું.'

કડી ૩૧. ખાલજીવો-વિચ્છન્ના શર તે વધા પોતાના ખાલક,
પાટે 'ખાલ જીવો.'

બન્ધનો-સંયોજનો; જીવનની તૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થતી વાસના
મટલે જીવનને વળગી રહેવાની વાસના, એ બન્ધન. એ વાસનાગ્રમ
પાદાન ને સાધનરૂપ કરીને કર્મ પુનર્જન્મનું કારણ બને છે.

મહારોગ-જીવન અને હેમા રાગદેવજનિત દુઃખ તે મહારોગ.

કડી ૩૨. ઉપર કૃપણતાવિરોધી વર્તન કડી ૩૦ માં ઉપદેશ્ય
જ આદિ-સાકડી વૃત્તિ' નો ત્યાગ અને 'ઉદાર ભાવ' નો સ્વીકાર
રવાની પ્રેરણામાં પ્રગટ કરે છે.

ઉત્તરાર્ધ-એ ઉદારતાને પરિણામે ઉચ્ચ કક્ષામાં ગિડવાનું સામર્થ્ય
જીવવાનું કહે છે

કડી ૩૪ દિવ્યં દદામિ તે જ્ઞુ એ ભગવદ્ગીતાનું વચન સરખાવે!
હિં ચર્મયશ્ચુ મીચી દેવાનું કહ્યું છે, અર્જુનને તો ભગવાને

ન તુ મા શક્યસે શ્તુમનેનૈવ સ્વચ્છુષા ।

એમ ચર્મયશ્ચુની શક્તિહીનતા કહીને કહ્યું

દિવ્ય દદામિ તે જ્ઞુ વચ્ચે મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥

* 'યુદ્ધનું પ્રસિદ્ધન' કાવ્યમાં હસ પાપ કહ્યું છે તે જ હસ સંયોજનો છે,
મા પ્રથમ આત્મશદ્ધ છે, જેનું નામ સંયોજનોની ચક્ષુનાર્થ સહાય સિદ્ધિ
સ્વચ્છુષ્ટિ) કહીને આપ્યું છે

શ્રીકૃષ્ણ જાગવાને પોતાના વિરાટ (અંશર દેહ)નું દર્શન કરાવવાને કિંમ્પ ચક્ષુ આપ્યું; અહિં બુદ્ધ કિંમ્પદષ્ટિ આપેછે તે જગતના વિશાલ નિવાસમાંનાં સર્વજનોને સત્તાને રનેલી સંખન્ધી સ્વરૂપે જોવા માટે કિંમ્પદષ્ટિ આપેછે. વિરાટ—સર્વશાલી વિરાટ—નું આ એક સ્વરૂપ રૂપાન્તર.

નરસિંહ મ્હેતાએ પણ (ચાતુરીધિકારી, પદ હમાંમાં પોતે રાસલીલા પ્રત્યક્ષ (પત) દીધી તે ચમત્કારદર્શન માટે સાધન એ જ કહ્યુંછે:

અનાથ હું ને સનાથ કીધો, પાર્વતીને નાથ;
કિંમ્પચક્ષુ આપ્યાં મુજને, મરતક મેલ્યો હાથ.

તત્ત્વગુણ

આ કાવ્યનું પ્રાર્થુ હાઈ પ્રગટ થવા માટે અમરહંત, નિર્વાણ, ધર્માકિના ઔદ્ભતે શાં શાં સ્વરૂપ છે તેના વિવેચનની કાંઈક અપેક્ષા રહેછે. માટે એ મતના તત્ત્વગાનમાં ચોક્કસ ઊતરતું પડશે.

ઔદ્ભતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ પાંચ રકન્ધ (સંધા) વડે બંધાયમ્મુછે:—

(૧) રૂપ:—ભૌતિક શરીર, આકાર;

(૨) વેદના:—એટલે sensation;

(૩) સંજ્ઞા (સજ્ઞા):—એટલે Perception;

(૪) સંસ્કાર (સસારો):—એટલે Discrimination;

અને (૫) વિજ્ઞાન (વિજ્ઞાન):—એટલે Consciousness.

રૂપ તે શરીરના ભૌતિક અંશ તથા ગુણનો સમુચ્ચય છે; અને વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તે ચાર માનસિક રકન્ધો ગણે છે અને તેને 'નામ' એ સંજ્ઞા છે; અને મળ્યા 'નામરૂપ' એમ સંજ્ઞાથી મનુષ્યનું વ્યક્તિરૂપ દર્શાવાય છે.

આ પાંચ રકન્ધ શિવાય મનુષ્યમાં બીજું કશું સ્વરૂપસાધક તત્ત્વ નથી એમ મનાયછે. હવે મનુષ્યને યુનર્જન્મ હોવાનો સિદ્ધાન્ત તો ઔદ્ભતે સ્વીકાર્યોછે; તો માત્ર આ રકન્ધમય મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ મરણ પછી પાણું શી રીતે ઉત્પન્ન થાય એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાયછે. મરણની સાથે પચ્ચિ રકન્ધનો વિનાશ જ થાયછે, તો નવું નામરૂપ શી રીતે

બંધાયેલો ? આ માટે ઔદ્યતર્મા કર્મનું તત્ત્વ સ્વીકારાયું છે. કર્મમાન-
સારા, નહારા, તેમ જ બંનેમાંથી એકે નહિં હેવા નાનપતર રૂપના
કર્મનો સંબંધ થાય છે. મનુષ્યના જન્મમરણની પરંપરા તે કાર્યકારણની
સૂક્ષ્મતા છે—એ અવશ્યસાવિતાવાળી સૂક્ષ્મતામાં એક બંધાઈ ઉપાદાન
છે. ઉપાદાન એટલે જીવનને વગગી રહેવાની વાસના; તથા (તુળા)
જીવનની તુલ્યા—થી ઉપાદાન ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપાદાનથી જન્મ-
પરંપરા (મર) બંધાયેલો. આ ઉપાદાનને સાધનરૂપ લઈને કર્મ માનવના
પુનર્જન્મનું રચાણ કારણ બનેછે; અર્થાત્ મરણ વખતે રક્ષક બધા
વિનાશ પામેછે, પરંતુ મનુષ્યના કર્મના પ્રભાવથી તત્કાળ જ નવા રક્ષક
બંધાયેલો અને નવું જીવન ચાલેછે; નવા બંધાયેલા રક્ષક અને પૂર્વ-
જન્મના રક્ષક બુદ્ધિ બુદ્ધિ હોવા છતાં જન્મેને સાંકળનારા કર્મવડે મનુષ્યનું
અપકિત્તવ એનું એજ છે એમ એકતા સમજાય છે.

આમ સ્થિતિ છે, તો એ કર્મનો જ નાશ થાય, તો પછી પુન-
ર્જન્મનો સંભવ જ પડે. આ કર્મનાશ અને તે દ્વારા નિર્વાણસિદ્ધિ એ
ઔદ્યતર્મતે પ્રથમ લક્ષ્ય છે, આ સિદ્ધિ માટે માર્ગ (માર્ગો) ચાર કર્મનો
(અથવા પેટા-વિભાગ લેતાં આઠ કર્મનો) કહ્યો છે.

- (૧) સોતપતિમાર્ગો—(સોતપ્તમાપતિ=પ્રવલકમાં પડવું); એ માર્ગમાં
પડેલો તે સોતપ્ત એટલે સોતમાં પડેલો; વિશુદ્ધિના પ્રથમ કર્મમાં પડેલો;
- (૨) સઠદાગમિમાર્ગો (સઠજન્મ=એક વાર, બાજામિત્ત=આવનાર); આ માર્ગમાં
પડેલો માણસ માર્ત્યલોકમાં એકવાર જ પુનર્જન્મ લેછે, તેથી સઠદાગમી;
- (૩) અનાગમિમાર્ગો (અનાગમિમાર્ગો)—આ માર્ગમાં પડેલો માણસ દરીયા
મર્યાદામાં જન્મ લેવાનો નહિં, માત્ર એકવાર અલોકલોકમાં જન્મ
લેવાનો અને ત્યાંથી નિર્વાણ મેળવવાનો;
- (૪) અરહતમાર્ગો (અરહત્ત્વમાર્ગો)—અરહતપણું મેળવવાનો માર્ગ; અરહત—
અરહન્તો—એટલે યોગ્યતાવાળો, નિર્વાણની યોગ્યતાવાળો.

* શુકલ શુકલવિષાક (શુકલ શુકલવિષાક)—સારાં કર્મ, સારાં ફળ આપનારાં;
અરહંત શુકલવિષાક (શુકલ શુકલવિષાક) નહારાં કર્મ, નહારાં ફળ આપનારાં અને
અરહંતે અમુક શુકલશુકલવિષાક (અરહંતે અમુક શુકલશુકલવિષાક) નહારાં નહિં
તેમ સારાં પશુ નહિં, અને કરાં ફળ (નહારાં કે સારાં ફળ) ન આપનારાં કર્મ;
એમ ત્રણ વિભાગ બતાવ્યા છે.

આ પ્રત્યેક માર્ગના જન્મે ક્રમવિલાસ છે—(૧) મર્ગો-માર્ગ, અને (૨) ફલ-ફળ-સિદ્ધિ. પ્રથમના માર્ગમાં પ્રવેશની સ્થિતિ, બીજામાં તે માર્ગના ફળની સિદ્ધિની સ્થિતિ-એમ બે છે. આ માર્ગોમાં પ્રવેશ જ ના કરેલા માણસોને પુણ્યજન (પ્રયગ્જન=સામાન્ય જન, અદાન જન) કહે છે.

માણસને જીવનવૃષ્ટિથી જીવન સાથે જોડનારી વાસનાઓનું નામ સંયોજન (=અન્યન) છે. એ સંયોજનોનો ત્યાગ થવા માટે માર્ગના ચાર ક્રમમાં ધર્મને આખરે નિર્વાણસિદ્ધિ મેળવાય છે. સકદાગામી માણસે અસલાહો (= આત્મવાદ:) અદ્વૈતા, વિચિકિન્છા (વિચિકિત્સા) સંશય, અને સીલચત્તપરામાસો (સીલચત્તપરામર્શ:) કર્મકાષ્ટનો દુઃખ-એ ત્રણનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, અને રાગ, વેશ, મોહ (રાગ, દેષ, મોહ) એ ત્રણ વિકારોને પોતાનામાંથી બહુધા હુમ કયાં હોય છે.

એ રીતે ક્રમે ક્રમે દરેક માર્ગમાં વિશુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ થાય છે; અને અંતે અરહત માર્ગમાં પદા પછી ર્ષ્વ વિશુદ્ધિ અવે છે; અરહત-માર્ગરચનામાં આરંભ થાય છે અને અરહત ફલરચનામાંથી સર્વ વિકારો હુમ થાય છે (લીતરાગ એ બને છે). એ નિર્વાણ પામેલો ગણાય છે. એ સ્થિતિ ઉપારિત્ત નિશ્ચાલ (ઉપારિ=પાંચ રકન્ધ) સર્વ રકન્ધ હજી રજા છે એ નિર્વાણની સ્થિતિ; અને એ મરણ પામે ત્યારે હેનું અસ્તિત્વ હુમ થાય છે; કર્મનો નાશ થવાથી ફરી જન્મ થતો નથી; તૃષ્ટ્યા અને જીવનને ઉત્પન્ન કરનારા સર્વ વિકારો સાથે એકાવલ્લુ કર્મ જ હુમ થાય છે એટલે પુનર્જન્મ નહિ, અને માનવ તે રકન્ધનો જ સમુચ્ચય એટલે રકન્ધ હુમ થયા એટલે ફરી જન્મ નહિ, એટલું જ નહિ પણ અસ્તિત્વ જ નહિ; આ શૂન્યરૂપ નિર્વાણનું નામ-સ્વચ્છપરિનિશ્ચાલ (સ્વચ્છપરિનિર્વાણ) અથવા અનુપાદિસે-નિશ્ચાલ (અનુપાદિસેનિર્વાણ), રકન્ધ અવશિષ્ટ ન રહેનારું નિર્વાણ.

નિર્વાણની કાવના વિશે ખૌદ સિદ્ધાન્તમાં આમ બે ક્રમ છે; તથા એ સમજના અર્થ વિશે અને એ કાવના વિશે યુરોપીય પંડિતોમાં (ખૌદમતના અભ્યાસી પંડિતોમાં) મતભેદ થયેલો આશ્ચર્ય આપ્યો છે. એક મત નિર્વાણ એટલે શૂન્યમાં વિલીનતા, અસ્તિત્વનો નિતાન્ત નાશ-એ અર્થ લે છે; બીજો મત નિર્વાણ એટલે સર્વ વિકાર, તૃષ્ટ્યા ઇત્યાદિનો નાશ થઈ કેવળ સાન્ત, સમાદિત, અવસ્થા-એ અર્થ લે છે; ઉપરના વિવેકથી બંને અર્થની સ્થાનભવરથા સમજાય એમ છે. Rhys

David's આ બંને અર્થ સ્વીકારે છે, પણ એકને નિર્વાણ કહે છે તે બીજાને પરિનિર્વાણ કહે છે; Childersનો મત ઉપરના બેઠ તરફ દૃઢ જણાય છે, અને Max Muller ના મતમાં બિનતા થી દલીલ તે એમો બતાવે છે. (Max Muller-નિર્વાણનો અર્થકારનો અર્થ છે જ નહિ, જો તો પાછળના અર્થમાં જ છે-એમ માને છે). પરંતુ આ મતયુદ્ધ સાથે આપણે સંમત નથી. આ કાવ્યમાં તો નિર્વાણનો અર્થ મરણની પૂર્વે જ મેળવેલી વિકારનાશ તથા અસૌકિક શાન્તિની સ્થિતિનો જ લીધો છે.

આ નિર્વાણદશાનું અસૌકિક શાન્તિનું સ્વરૂપ આલેખવાનો હેતુ આ વર્ણન કાવ્યનો છે. આંદ્ર સિદ્ધાન્તમાં ધ્યાન (જ્ઞાન) અને તમાષિ એ શબ્દોનો અર્થ વિશેષ રૂપથી છે. તમાષિ અને ધ્યાન એ એ એક જ છે એમ કેટલીક વાર જમ થાય છે. પરંતુ તમાષિ એ અસૌકિક શાન્તિ છે, અને જાહનનું વિશેષ લક્ષણ છે; ધ્યાન કરતાં વધારે અર્થ તમાષિનો છે, ધ્યાન સાધવા મટે તમાષિની શાન્તિ એ આવશ્યક પ્રાથમિક સ્થિતિ છે; તેમ જ ધ્યાનની માથે પણ એ સ્થિતિ ચાલુ રહી, જાહનનું સ્થાપી થયું તમાષિ છે. ધ્યાનની ઉચ્ચ કક્ષામાં આ શાન્તિ તે નિર્વિકલ્પ સમાધિનું રૂપ લઈ બાહ્યમાનરહિત અવસ્થાનું રૂપ લે છે, અથવા તો, જાહનને વિશે જાને છે તેમ, પૃથગ્જનને અસર કરનારા રાગદ્વેષાદિક વિકારો ઉપર પ્રભુત્વ અને સર્વ વિકારોના ઉન્નતનું રૂપ લે છે.

આ નિર્વાણની સમાધિદશાની શાન્તિમાં કદી પણ ભંગ થાય ખરો? જો દશાના વિરોધી નહિ તો એ દશાથી બિન જણાતા વિશેષ-કારી બતાવેલી અરહન્તની નિર્વાણશાન્તિમાં વિકૃતિ સંભવે ખરી? આ સારૂં અને હેતુ સમાધાન આ કાવ્યમાં છે. યશોધરા યુદ્ધની પ્રથમમાં પ્રથમ શિષ્યા-પરિવ્રાજિકા (મિત્રજીવી)-વર્ણ દલીલ; રહેલી કને આ સારૂં આ કાવ્યમાં પૂજાવી છે: અરહન્તની પ્રવૃત્તિના કાષ્ઠ પણ વૃત્તાન્ત હેના મનમાં જાણા પાડી હેના નિર્વાણમાં ક્ષતિ પમાડી સહે કે કેમ? એ જાણાથી નિર્વાણને બિનતાનું, સ્વરૂપભંગનું, લાગજન વળગે ખરું? એમ એ પ્રશ્નનું રૂપ મૂકાયું છે.

છુદ્ધ મહાત્મા, parables (રૂપકાદિકાર દશાન્ત)થી સમાધાન કરવાની હેતી પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતો અહિં દર્શાવ્યો છે. (યશોધરાની સારૂં, યુદ્ધનો આ દશાન્તદ્વારા ઉત્તર-એ સારૂં કવિકલ્પના જ છે; છુદ્ધચરિતમાં કોઈ સ્થળે વર્ણન કરેલું નથી.)

ક્ષિતિજમાં લટકતા ચન્દ્રનો ચાંદનીનો લાગો વિશાળ પટો, સમુદ્ર ઉપર પડેલા, ચરોધરાને છુદ્ધ બતાવેછે; અને તે ક્ષણે એ પટાની બહારથી ચન્દ્રખિન્ન અને સમુદ્રની વચ્ચે—એક બાબુથી આડે આવેલા વાદળાનો પડછાયો, કાળો, ન્યોત્સનાપ્રદેશની જે બાબુએ રહેલો તદ્વાધી, આવીને કૌમુદીમાં પ્રવેશ કરતી, એક નૌકા—સફેદ શઠવાળી નૌકા—તરફ હેતી નજર પડેછે. આ નૌકાથી ચન્દ્રની કૌમુદીરૂપ શાન્તિમાં લંગ નથી થતો, ઉલટી એ નૌકા કૌમુદીની સાથે એકરૂપ બની જાયછે.* તે જ રીતે અપરહન્તની નિર્વાણશાન્તિમાં ગમે તે વિસ્તેપનો ભાસ બાણુનારા વૃત્તાન્ત આવે તો તે પોતાનો શાન્તિવિરોધી ગુણ તજી નિર્વાણરૂક્ષાની જોડે એકરૂપ થઈ વિલીન થઈ જાયછે; નિર્વાણને કશો વિકાર અર્પતા નથી. ચાર માર્ગમાના એકમાં પ્રવેશ થયો તો પછી તો માણસને પાછા ફરવાનું કદી થતું નથી, હેનો મોક્ષ નિશ્ચિત જ છે, અન્તે એ નિર્વાણને પામવાનો જ;—એમ ખોદ્ધમત છે; તો પછી નિર્વાણ સધાયા પછી તો કદી પણ હેમાં લંગ પડે જ નહિ. આમ તાત્પર્ય છે. નિર્વાણના અતિ ઉજ્જવલ ગુણનું સ્વરૂપ બીજા સર્વ બતાવો, પોતાનો ગુણ તજીને પ્રાપ્ત કરેછે એ સિદ્ધાન્ત આ કાબ્યમાં ઉપજાવેલો. માટે કાબ્યનું નામ તદ્ગુણ પાડ્યુંછે:—જાત [તે નહિ, અન્ય વસ્તુ] તે ત્ત્વ [તે, પ્રધાન વસ્તુ] નો ગુણ સ્વીકારે માટે તદ્ગુણ. કાબ્યશાસ્ત્રમાં તદ્ગુણ નામનો અમ્ભડ્ગાર છે તે ઉપરથી આ નામ લીધુંછે. તદ્ગુણ અમ્ભડ્ગારનું લક્ષણ સ્વમુત્સૃજ્ય ગુણં યોગાદત્તુજ્વલગુણસ્ય ચત્ ।

વસ્તુ તદ્ગુણતામેતિ મળ્યતે ચ તુ તદ્ગુણઃ ॥

એમ મત્તમે આપ્યુંછે. ઉદાહરણ આ આપ્યુંછે:—

વિભિન્નવર્ણા ગદહાપ્રજેન સૂર્યસ્ય રખ્યાઃ પરિતઃ સ્ફુરન્ત્યા ।

રત્નૈઃ પુનર્યંચ દવા રચ સ્વામાનિન્યિરે વશકરીરત્નોભે ॥

* આ પ્રકારનું સુંદર દ્રશ્ય મ્હું વાંદરાને દરિયાકિનારે પાછલી રાત્રે જોયેલું તે સંસ્કાર ઉપરથી આ ચિત્ર આલેખ્યુંછે.

1 નિર્વાણના સ્વરૂપ ઉપરથી અને બીજા ખોદ્ધ સિદ્ધાન્તોના સ્વરૂપ ઉપરથી આ સિદ્ધાન્ત મ્હું કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢ્યોછે.—

ખોદ્ધ ધર્મિન્યમાર્થો મ્હું લીધો નથી.

† અર્થ—અતિ ઉજ્જવલ ગુણવાળી વસ્તુની જોડે યોગમાં આવવાથી પોતાનો ગુણ તજીને કાષ્ઠ વસ્તુ જેવો (અતિ ઉજ્જવલગુણવાળી અન્ય વસ્તુનો) ગુણ લેછે—તે તદ્ગુણ અમ્ભડ્ગાર

[(દ્રુતવિલામ્બત.)]

પ્રકૃતિનીલતરંગ રવિતણા
અરુણસંઘર્ષો લાલ બન્ધા ધણા,
રચિર નીલમણિતણી કાન્તિથી
જાદિ ધરે નિજ વર્ણ ફરી યકી.]

મેઠ પર્વતનું આ વર્ણન છે. સૂર્યના અથ નીલ રંગના હોયછે, તે સૂર્યના સારથિ અરુણના સંયોગમાં આવતાં લાલ બન્ધા, - આ એક તદ્દયજ; અને મેઠ પર્વત ઉપરના નીલમણિતી ભીલી કાન્તિ નેડે સંયોગમાં આવતાં એ લાલ રંગ બદલાઈ ફરી નીલ રંગ બન્ધો. એ બીજો તદ્દયજ.

આ તદ્દયજ કાવ્યમાં આ અલંકારનું ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી.^૧ પરંતુ એ અલંકારનું તત્ત્વ વિશિષ્ટ રહે વપરાયુંછે; નિર્વાણની શાન્તિમાં અન્ય અનુભવો આવતાં પોતાનું સ્વરૂપ તથા નિર્વાણરૂપ બનેછે એ સાથે ઉત્કટ રૂપે બતાવાયુંછે, માટે તદ્દયજ નામનો ઉપયોગ કયોછે. શાન્તિવિરોધી અનુભવ આવતાં રહેનો ત્યામ કરે એ જ્ઞાનની દશામાં કઈંક અમને અને કઈંક જ્ઞાનમાં ક્ષણિક વિકારને પ્રવેશ મળેછે; નિર્વાણમાં તેમ ના થતાં અન્ય અનુભવને પોતાના રંગથી રંગી દેવાનું વિલક્ષણ કાર્ય થવાથી એ દશાની અતિ ઉચ્ચ કક્ષા બતાવાયછે.

કૌમુદીપદમાં તદ્દયજુતઃ પામતી નોકાના દૃષ્ટાન્તને આધારે યુદ્ધ ભગવાન પોતાની નિર્વાણશાન્તિ વિશેનો એક જાતિ-અનુભવ વર્ણવેછે: પોતે જાગ્રાં મથનો કરી યોધિવૃક્ષ તળે અંતે નિર્વાણસુખ મેળવ્યું, તે સ્થિતિ કાવ્યમની યર્થ; છતાં એક વાર જ્ઞાનમાં પોતે નિમગ્ન હતા,

ને તે ક્ષણે મધુર મુર્તિ યસોધરાની
એ જ્ઞાનમાં રુદ્રતી જો ! પ્રગટી જ જાની;

પરંતુ એ મુર્તિ પ્રત્યોવસ્થાના માનવ પ્રેમસંસ્કાર જગાડી સજા નહિ; રાણીને જાળે હેવાં આજૂપણે અને વચ્ચે પારેલાં હતાં તે હ્રુમ યર્થ એ મુર્તિ બીજાં સાદાં પણ દિવ્ય વસ્ત્રાજૂપણે વડે આઝાદિત યર્થ, અને

નિર્વાણમાં નવ યથો કઈં તેથી જાંમ,
નિર્વાણ કેરુ બની એ રહ્યો દિવ્ય અંમ.

આમ મહાન પ્રેમની મૂર્તિ—પ્રેમને ખાતર પ્રેમપાત્ર પત્નીને સામ કરનાર અલૌકિક પ્રેમી—આખરે નિર્વાણ અનુભવતો હતો તે જ જ્ઞાન્ત સમાહિત દશામાં પૂર્વાપ્રમની પ્રેમમૂર્તિ યશોધરાની છબિ નિર્વાણમૃદુલીમાં પ્રગટ થતાં સમાધિનો લંચ ના થયો, પરંતુ નિર્વાણ-શાન્તિયે એ પ્રેમમૂર્તિને પોતાનામાં પચાવી લીધી—એકરૂપ કરી લીધી. આ અલૌકિક પ્રેમીનો ઐહિક પ્રેમ હુમ થયા પછીનો અલૌકિક પ્રેમાનુ-ભવ પોતાને જ મુખે મવડાવ્યો છે; મહાન પ્રેમીનું નિર્વાણમાં પ્રગટેલું પ્રેમસ્વપ્રદર્શન પ્રગટ કરાવ્યું છે; અને એ સ્વપ્રદર્શનને નિર્વાણના દિવ્ય રંજમાં ખેંચ્યું છે.

છુદનું, સમાધિની અંદર રહીને પણ, યશોધરાની મધુર મૂર્તિનું દર્શન ઇત્યાદિ વર્ણનમાં એક પ્રકારનું ભાવિદર્શન સૂચવાય છે. યશોધરા છુદની શિખા બની હતી, સિદ્ધાન્તવેદસાધારણી ધર્મ, એ છવન-પ્રસંગ હજી બેધિવૃક્ષ નીચે સાધેલી સમાધિદશામાં તે હજી ભાવિના ઉદરમાં નિગૂંઠ હતો. તે આ દેના સ્વપ્રદર્શન (vision) માં આગામિ સૂચક વ્યાપારનો વિષય બને છે. રાણીનેમાં આજરજો તથા વસો સરી પડ્યાં અને સાખીને યોગ્ય વસ્ત્રો ધારણ કરતી દેની મૂર્તિ પ્રવિષ્ટ ધર્મ, અને એ નિર્વાણનું અંગ જ બની જઈ એકરૂપ ધર્મ. આ પ્રકારેમાં એ ભાવિસૂચન છે. સ્વપ્ર તે અણુપૂર્ણ મનોરથોનો સાક્ષાત્કાર (presentation, materialization of unfulfilled desires) છે એમ કેટલાક ચિન્તકોનું માનવું છે, તે આ સ્વપ્રદર્શનના ભાવિસૂચનમાં પ્રમાણ મેળવે છે.

શ્લોક ૪, ચરણ ૨. ઉદાધિઓમ—ઉદધિ (સાગર) અને ઓમ (આકાશ); ૬૦૬ સમાસ. ૬૦૬માં સુઅતાં ઉદધિઓમ—અર્થો, ક્ષિતિજમાં.

ચરણ ૪. જલોધે—જલ+ઓધ (અસમૂહ, પ્રવાહ), જળના સમૂહમાં, પ્રવાહમાં.

શ્લોક ૫, ચરણ ૨. તિમિરેદરથી—તિમિર + ઉદર=અન્ધકારનું પેટ; અન્ધકારનું ઉડાણ.

ચાંદનીના પટાની બંને બાજુ કાળા વાદળને લીધે પડેલી કાળા અંધારાની ડાયા ત્હેમાંથી એકબાજુથી આવીને ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરતી નૌકા વર્ણવી છે; તે માટે 'તિમિરેદરથી.'

ચરણ ૪. શુભવેશ—ધીજી વેશ; સદ ધીજી તેથી.

શ્લોક ૮, ચરણ ૪.

શાન્તિના જળમાં સંહરી માંય (જોળા ઉત્પન્ન થઈ ચંદ્રતા જેવો લામ માંય) હેને અગ્નિના જનો શાન્તિની સ્થિતિમાં લંગ થયો માનેછે. પરંતુ, વરણત:

શ્લોક ૯ પુર્વાર્ધ—

નિર્વાણના સિન્ધુના જળમાં કદી પણ શાન્તિમાં વિકાર થતો નથી; વિકારનો આવાસ માંય કરી, તો તે છુદી જ વસ્તુ છે (અન્ય જ પ્રકાર);

આ અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે—

ઉત્તરાર્ધમાં છુદ્દ 'મહાત્મા પોતાની જ નિર્વાણશ્યામાં' અનેનાં અનુભવોમાંથી એક કદી બતાવવાનો આશય કરેછે.

શ્લોક ૧૦, પંક્તિ ૧ બોધિવૃક્ષ—છુદ્દ અનેક થઈ ગયા કહેવાયછે; તે દરેક છુદ્દને છુદ્દાવની પ્રાપ્તિ અમુક વૃક્ષની તલે ચિન્તન, તપ, કષ્ટોથી મળેછે; તે પછી તે વૃક્ષનું નામ બોધિવૃક્ષ કહેવાયછે. (છુદ્દાવનું જાડ); એ જાડ બૌદ્ધોમાં પૂજ્ય ગણાયછે. શાક્યમુનિનું બોધિવૃક્ષ અશ્વત્થ હતું, હેની પૂર્વના છુદ્દ કરમપત્તિ ન્યમોથ વૃક્ષ હતું.

પંક્તિ. ૨.

બોધિવૃક્ષ તળે તપ કરતી વખતે અનેક વિપ્તો, લાલચો, વગેરે પ્રગટ થાયછે; માર(પાપનું મૂર્ત ૩૫) પ્રસોજક રૂપે આવી છુદ્દ સનારને કસોટીએ ચલાવેછે, મારનું સૈન્ય પ્રસોજનાદિકનું માયારૂપો ધારીને ચલિત કરવા મથેછે, અનુતે હેના હિપર વિશ્વ મેળવીને સમ્માસંકુલો (સમ્યક્સંકુલ) સારી રીતે પ્રકાશ પામેલો બનેછે, નિર્વાણ બોધવનારો છુદ્દ બનેછે, અર્હત(અરહન્ત) થાયછે.

શ્લોક ૧૧, ૧૨

આ છુદ્દાવના નિર્વાણની સિદ્ધિનો છેવટનો ક્રમ અર્હિ આસિખ્યોછે.

શ્લોક ૧૧, પંક્તિ ૨. સવેદન—અનુભૂતિ; આન્તર અનુભવ; જ્ઞાન હૃદયમાં અનુભવ.

શ્લોક ૧૨, પંક્તિ ૧. અપ્રમેય=તર્કના પ્રમાણથી સાબીત કરાય નહિ હેવી (અપ્રમેય દશા); કેવળ માનસ-પ્રત્યક્ષથી જ અનુભવાય, બીજી રીતે પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી જતાવાય નહિ, માટે અપ્રમેય.

શ્લોક ૧૩, ચરણ ૩. શિવભાસી-નિર્વાણથી શિવ ભાસતા; નિર્વાણના સ્વરૂપના વિરોધી જેવા જણાતા.

શ્લોક ૧૪, ચરણ ૪, પ્રગટી જ છાની. આ વિરોધાભાસનો ખુલાસો એ છે કે- છાની એટલે છુદ્દને પ્રથમ ખખર પછા વિના જ; શ્લોક ૫ માં માં લોકોને જેમ અલક્ષ્ય ચાલતી કહિયે તેમ છુદ્દની સ્વકીય ઇચ્છાના નિયામક વ્યાપાર વિના જ એ મૂર્તિ પ્રગટ થઈ.

શ્લોક ૧૫, ચરણ ૧. દુકુલ=રેશમી ઝીણાં લૂગડાં.

શ્લોક ૧૬. ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરીને સરતી નૌકા તરફ નિર્દેશ કરીને છુદ્દ કહેછે-એ નૌકાના સરળી ત્હારી મધુર મૂર્તિની સ્થિતિ હતી; જેમ શ્લોક ૬ માં નૌકા વિશે કહ્યું છે કે એ ચન્દ્રની સમાધિનો ભંગ કરતી નથી, પણ ઉલટી પોતે જ ચન્દ્રની શાન્તિથી રંગાયછે, પોતાનું નૌકારૂપ ક્ષણવાર લુપ્ત થઈ જઈને ચાંદની જોડે એકરૂપ થઈ વિલીન થતી જણાયછે, તેમ ત્હારી મૂર્તિ ત્હારા નિર્વાણમાં પ્રવેશ કરતાં દિવ્યતા પામી એકરૂપ થઈ ગઈ. આ એકરૂપતા, નિર્વાણનો ચુલ્લ પ્રાપ્ત કરી તદ્દચુલ્લતા પામવાની સ્થિતિ, નીચે સ્પષ્ટ કરેછે:-

શ્લોક ૧૭. નિર્વાણરૂપી ચાંદનીતા સિન્ધુજળમાં ત્હારી મૂર્તિ સરતી જણાઈ તેથી નિર્વાણમાં ભંગ ના થતાં, તું જ નિર્વાણનું દિવ્ય અંગ બની રહી. નિર્વાણને ચાંદનીનું રૂપક આપી, ત્હેને જળનું રૂપક વળી આપ્યુંછે, તે ચાંદની અને સિન્ધુ જે પ્રત્યક્ષ હતાં ત્હેના મિશ્ર-રૂપનું કાર્તિક અનુલક્ષણ કરેછે.

શ્લોક ૧૮, ૧૯.

પૃથગ્જનન—અટાન, પામર જન. ઉપર વિવેચનમાં પુરુષજન કહ્યા તે. અરહન્ટથી ઊતરતા દરજ્જાના માર્ગરચોને પણ આ પ્રકારના દિવ્ય અનુભવ ના જ સાથે તે પછી માર્ગમાં પ્રવેશ જ ના કરેલા પામર જનની તે ગતિ જ શી?

પોતાને અનુભવજન્ય નહિ તેથી પૃથગ્જનો દેવા બાલ—
પદ્મારથી જન્મતા-નિર્વાણના ભંજની નિન્દા કરે, નિર્વાણમાં ભંજ થયે
કરીને નિન્દે, એ સ્વાભાવિક છે; પર્વતના શિખર ઉપર પદ્મિયવ્રાની શક્તિ
તળેટીમાં કાપમના કળણમાં ચટોટલા માણસોમાં દોષ જ નહિ, એટલે
શિખર ઉપરથી જન્મતા સૌન્દર્યની કલ્પના દેખને થાય જ નહિ.

ટીકા સમાપ્ત

પ્રેરક: નરવરલાલ ઇન્દુભાઈ દેસાઈ બી. એ.
પ્રેરકસ્થાન: ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
સામુલ બિહારી, મેલ્ટીન્ડન સર્કલ, કાલ, મુંબ.
પ્રકાશક: નરસિંહરાવ જોશીનાથ દિવેડીયા, બી. એ.
મરીન વિલા, ખાર (મુંબઈ).

Bhavan's Library, Bombay

N.B.—This book is issued only for one week till _____

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

[illegible]